

Bogár Judit

Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében

Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)

2010

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Bogár Judit

Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében

Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)

Doktori (PhD) értekezés

Irodalomtudományi Doktori Iskola, vezető: dr. Martonyi Éva
Régi magyarországi irodalom műhely, vezető: dr. Nagy László

Témavezető: dr. Nagy László DSc, egyetemi docens

Piliscsaba, 2009

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	3
I. Bevezetés	5
II. A napló műfaj	11
III. Ifj. Buchholtz György származása és életrajza	22
IV. Buchholtz naplójának fő témakörei	25
1. Peregrinációk	25
Első peregrináció: Dancka, Greifswald	27
Második peregrináció: Halle, Jéna, Wittenberg.....	43
Album amicorum	53
2. Oktatás, iskolai élet	59
Nagypalugya	60
Késmárk	65
Iskolai élet.....	75
Iskolai színjátékok	79
3. Irodalom	86
4. Tudományok	103
Egyetemi évek.....	104
Bél Mátyás munkatársa.....	106
A deménfalvi barlangok leírása	110
Fischer Dániel és egy társaság terve	118
Orvostudomány	122
A Sammlung és a Nachrichten.....	124
Nemzetközi tudományos kapcsolatok.....	129
<i>Universal Lexicon</i>	131
Kheberitsch János Kristóf <i>Directoriuma</i>	132
<i>Gymnasiologia</i>	138
Történelem, politika.....	141
Gyűjtemények	146
Kísérletek, mérések, műszaki szerkezetek.....	147
Ördögök, boszorkányok, babonák	149
5. Levelezés.....	153
6. Olvasás	162
7. Vallás	172
Pietizmus.....	176
8. Mindennapi élet	181
V. Nyelvhasználat és hungarus-tudat	188
VI. Ifj. Buchholtz György naplójának műfaji sajátosságai	195
VII. Befejezés.....	203
VIII. Függelék	207
1. Ifj. Buchholtz György naplójának felépítése	207
2. Buchholtz magyar nyelvű verseinek szövege	210
3. Bél Mátyás levelei ifj. Buchholtz Györgyhez	216
IX. Irodalom- és rövidítésjegyzék	218

I. Bevezetés

„Polyhistor exquisitissimus” – írta Rotarides Mihály kéziratban maradt írói lexikonában ifjabb Buchholtz Györgyről a 18. század közepén.¹ Nem túlzás ez, hiszen Buchholtz „legalább négy nyelven tökéletesen beszélt és írt. Iskolamester, hitszónok; hangszerekhez, zeneszerzéshez, tánchoz értő ember; rajzol, fest, térképet készít. Turistáskodik, sziklákat mászik meg, barlangokat kutat át. Botanikus, geológus, archeológus. Jártas a földrajzban, fizikában, matematikában, az orvostudományban. Foglalkozik a csillagászzal, meteorológiával. Szenvedélyes ásványgyűjtő és numizmatikus. [...] Nemcsak a föld története érdekli, hanem az ember távolabbi múltja és jelene is. [...] A sokoldalú szellemi munka mellett ügyes mesterember. Napórákat szerel, toronyórákat javít, fürdőkamrát épít, színpadot ácsol, színpalákat állít. Színelőadásokat rendez, iskolajátékokat ír.”² Minderről 1709. május 9-től 1737. július 25-ig napi rendszerességgel vezetett naplójából tudunk, amely hosszú időn át elfelejtve, és – néhány részletének vizsgálatától eltekintve – gyakorlatilag napjainkig feldolgozatlanul és kiadatlanul pihent. Kortársai a 18–19. század irodalom- és tudománytörténészei még kora egyik legműveltebb emberének, kiemelkedő tudósnek, prédikátornak, tanárnak, és nem utolsósorban kiváló költőnek tartották ifjabb Buchholtz Györgyöt, neve azonban a 20. század második felére szinte teljesen ismeretlenné vált.

Buchholtz naplóját jelenleg Turócszentmártonban, a szlovák nemzeti könyvtár levéltárában (Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia; korábban Matica slovenská) őrzik, jelzete C 24/1–2.³ A kétkötetes latin nyelvű kézirat utólagos gépi lapszámozással van ellátva, eszerint az első rész 1424, a második 1351 lap terjedelmű (a számozásban van néhány tévesztés). A szöveg részben a szerző kézírása miatt, de főként a későbbi, túl szoros kötés következtében nem mindig jól olvasható.

Varga Imre fentebb idézett, az újabb idők Buchholtz-szakirodalmának nyitányát jelentő és a Buchholtz iránti érdeklődést felkeltő, 1983-ban az Irodalomtörténeti

¹ ROTARIDES, *Auctorum et Scriptorum ... Catalogus ...*

² VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátás*, 218.

³ Ifj. Buchholtz György nem adott címet naplójának. Az első kötet elejére idegen kéz utólag, keresztben az „Itinerarium Bucholtzianum cum Diario” szavakat írta. Varga Imre e címmel emlegeti a naplót (VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátás*, 213.). A turócszentmártoni cédulakatalógusban „Diarium Itinerarium”, a szlovák nemzeti könyvtár honlapján az online katalógusban „Diarium” (http://www.snk.sk/swift_data/source/alu/Inventare/C/1.%20Zivotopisy.doc), az MTAK Mikrofilmtárának katalógusában „Itinerarium”, Szelestei N. Lászlónál „Diarium cum itinero” (SZELESTEI N., *Buchholtz György dialógusai*, 132.) szerepel. – A naplóra a továbbiakban *Diar.* rövidítéssel hivatkozom.

Közleményekben megjelent tanulmányának célját abban jelölte meg, hogy „felhívja a figyelmet Buchholtz Györgyre, közel 3000 oldalas latin nyelvű diáriumára, a benne található művelődés-, iskola-, egyház-, társadalom-, tudomány- és irodalomtörténeti vonatkozású anyag gazdagságára”.⁴ Jelen dolgozat a Buchholtz-napló feldolgozására tesz kísérletet, a fenti szempontok mellett vizsgálva annak műfaji sajátosságait és összefüggéseit a Buchholtz-életmű egészével. A terjedelmi korlátok miatt az eredeti terveimben szereplő további részletes összevetésektől – a felföldi evangélikus értelmiségi hagyományokkal, valamint a korabeli naplóirodalom más darabjaival – e disszertációban végül eltekintettem, a feltűnő párhuzamokra vagy ellentétekre azonban több helyütt utalok.

A naplóra, egyáltalán ifjabb Buchholtz Györgyre témavezetőm, Nagy László hívta fel a figyelmemet még negyedéves egyetemista koromban, 1998-ban. Lassan barátkoztam az első látásra olvashatatlanak tűnő kézirattal, hosszú ideig csak „kóistolgattam”, kisebb egységek feldolgozásának mertem nekilátni. Először egy rövid cikk született a napló magyar nyelvű verseiről, majd egy szakdolgozat Buchholtz második peregrinációjáról, körülbelül hatvan lapnyi szöveg átírásával. Ezután további résztémákat vizsgáltam: a diárium játékos verseit, nyelvhasználatát, Buchholtz barlangleírásait, leveleit stb.

A teljes napló feldolgozásához először „kijegyzeteltem” a szöveget, azaz tulajdonképpen egy adatbázist készítettem, amelynek rovataiban a következő adatok szerepelnek: lapszám, dátum, témakör, információ, saját megjegyzéseim. Vagyis minden egyes értékesnek tűnő mozzanatról feljegyeztem, hogy a napló melyik lapján szerepel, milyen dátummal, milyen témakörbe tartozik, mit ír róla Buchholtz, és időnként azt is, hogy miért fontos, hogyan kapcsolódik máshova stb. A módszer haszna, hogy a táblázatban szereplő adatok többféle szempont szerint csoportosíthatók, például néhány kattintással egymás mellé kerülhetnek az iskolával, utazással, zenével, olvasmányokkal stb. kapcsolatos megjegyzések. Az adatbázis kereshető, nem kell tehát végigböngészni a mintegy nyolcvan oldalnyi jegyzetet, ha egy nevet, eseményt vagy könyvcímet meg akarok találni.

A napló tartalmának és Buchholtz életrajzának, tevékenységének ismeretében úgy tűnt, hogy a sokféle kínálkozó lehetőség közül egy alapvetően művelődéstörténeti nézőpontú feldolgozás ígérkezik a leggyümölcsözőbbnek, így lehet leginkább megmutatni a feljegyzések sokszínűségét. A műben rejlő gazdag anyagot témakörök szerint vizsgáltam, ezek kiválasztásának fő szempontjai a következők voltak: miről ír sokat a szerző; milyen téren tartalmaz új adatokat a napló; a művelődéstörténet (peregrináció-, iskola-, tudomány-, irodalom-, olvasástörténet stb.) főbb területei; életrajzi, valamint Buchholtz társadalmi

⁴ VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 213.

helyzetével, hivatásával, felekezeti hovatartozásával kapcsolatos események; tipikus naplótémák. Igyekeztem kerülni az ismétléseket, de mivel egy-egy adat gyakran több szempontból is lényeges, elkerülhetetlen, hogy bizonyos mozzanatok, nevek, események többször is felbukkanjanak. A naplóban szereplő információk megértéséhez, szélesebb kontextusba helyezéséhez, értékeléséhez a szakirodalom mellett Buchholtz és kortársai más írásait, nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt műveit is felhasználtam. Fontosnak tartottam áttekintést adni a dolgozat elején a korabeli naplók sajátosságairól, a műfajtörténet és -elmélet főbb kérdéseiről. A Buchholtz-napló mint napló jellegzetességeit, műfaji jellemzőit és viszonyát az elmülethez tartalmának feldolgozása – és ezzel együtt számos formai jegyének bemutatása – után, a disszertáció végén vizsgálom, mintegy keretbe foglalva ezáltal az elmondottakat.

Buchholtz naplójának szövegét elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található mikrofilmről⁵ készült fénymásolatban tanulmányoztam. A hiányzó vagy olvashatatlan részeket megnéztem az eredeti kéziratban is. Ezt néhány éve még a kezembe adták, 2007 őszén azonban már csak a digitalizált változathoz férhettem hozzá, az eredetit időközben páncélszekrénybe zárták. Emiatt magáról a kézitról nem tudtam részletes leírást készíteni. Turócszentmártonban megtalálható a napló szövegének átirrt, gépelt változata is (ugyanaz a jelzete, és először mindig ezt hozzák ki ...), amely azonban annyi hibát tartalmaz, hogy a kutatás számára gyakorlatilag használhatatlan.

Turócszentmártonban néhány egyéb Buchholtz-kéziratot (leveleket, oktatással kapcsolatos feljegyzéseket) is őriznek.⁶ Nagyobb számban találhatók még tőle származó iratok a szlovákiai Tiszolc evangélikus levéltárában (Archív Ev. a. v. farského úradu v Tisovci) – ez valójában két szekrényt jelent a lelkészi hivatal pincéjében, benne az általam ismert leggazdagabb Buchholtz-anyaggal. A sok száz – főleg hozzá írt – levél mellett versek, könyvkatalógusok, iskolával kapcsolatos szövegek és hivatalos iratok is szerepelnek a gyűjteményben, amely a Buchholtz-kéziratokon kívül mindenféle evangélikus vonatkozású anyagot tartalmaz számozott kötetekbe rendezve, de a köteteken belül jelzet nélkül, főképpen Matthias Schulek és Daniel Crudi gyűjtéséből. A levéltár 1974-ben készült gépírási inventárium a nem igazán informatív, csupán a kötetek számát és címét tartalmazza.

⁵ Jelzete: A. 1989/II–1991/I.

⁶ Online katalógus: <http://www.snk.sk/?inventare-rukopisov-alu>

Részben a tiszolci anyagról készült másolatok kerültek a budapesti Evangélikus Országos Levéltárba, de található itt néhány autográf Buchholtz-kézirat is, főleg versek, oratóriumok, dialógusok szövege.⁷

Számos más hazai és határon túli könyvtár és levéltár őrzi Buchholtztól származó vagy vele kapcsolatos kéziratokat, többnyire egy-egy levelet, esetleg albumbejegyzéseket.⁸ Érdekes, hogy a késmárki evangélikus líceum – ennek igazgatója volt közel huszonöt éven át – könyvtárának anyagában alig találni Buchholtz-kéziratot.⁹

Halála után ifjabb Buchholtz György hagyatéka nem maradt egyben. Weszprémi István szerint fia, Buchholtz Pál, apjának érem-, ásvány- és ritkasággyűjteményét részben külföldieknek, részben Kubinyi Gáspárnak adta el.¹⁰ Johann Lipták 1937-ben azt írta, hogy Buchholtz iratai a Kubinyi családi archívumban találhatók.¹¹ A nemrégiben elhunyt neves történész, Kubinyi András szerint a családi iratokat az 1930-as években Kubinyi Miklós őrizte Árvaváralján, azt azonban ő sem tudta megmondani, hogy az államosítás után hová kerültek. A szlovákiai levéltárak magyar vonatkozású anyagát feldolgozó kötet szerint Kubinyi Miklós iratait – 1262–1932 között keletkezetteket – a biccsei levéltár (Štátny archív v Bytči) őrzi,¹² innen viszont többszöri megkeresésemre sem érkezett válasz. (Más szlovákiai levéltárakból azonnal válaszoltak.)

Az ismert kéziratok többségét eredetiben vagy róluk készült másolatban sikerült megnéznem, a Berlinben őrzött anyaghoz azonban még nem jutottam hozzá.

Ifjabb Buchholtz Györgynek számos írása (egyetemi disszertáció, köszöntő és halotti versek, folyóiratcikkek) jelent meg nyomtatásban, ezek nagy része magyarországi könyvtárakban (Országos Széchényi Könyvtár, Egyetemi Könyvtár) hozzáférhető. A *Miscellanea Physico-Medico-Mathematica*, Oder [...] Nachrichten [...] című folyóirat köteteit Bécsben, az osztrák nemzeti könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) olvastam.

A szakirodalmat tanulmányozva sokféle témájú műben rábukkanhatunk ifjabb Buchholtz György nevére. Életrajzi lexikonok, különböző tudománytörténeti feldolgozások, egyház- és iskolatörténetek állandó szereplője, a rövidke említések többsége azonban meglehetősen sok pontatlanságot tartalmaz vele kapcsolatban.

⁷ A gyűjtemény katalógusa: BÖRÖCZ, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa ...*

⁸ Ezeket a megfelelő fejezetekben ismertetem.

⁹ Katalógusa: KOLODZIEJSKÝ, *Katalog rukopisov Lycealneji Knížnice v Kežmarku*. A késmárki eredetiről készült mikrofilm: MTAK A. 7316/I.

¹⁰ WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 92–93.

¹¹ LIPTÁK, *Georg Buchholtz d. J.* ..., 67.

¹² NOVÁK, *A szlovákiai levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai* ..., 89.

A kimondottan Buchholtzról szóló irodalom már kevésbé gazdag. A 20. század első felében Weber Samu, Weber Rudolf, Lipták János (Johann Lipták) foglalkozott a családdal, főként az idősebb és ifjabb György lelkészi, tanári, természettudományos és Tatra-kutató tevékenységével.¹³ Valamennyien a Magyarországi Kárpát Egyesület tagjai voltak, amely fontos feladatának tekintette Szepes múltjának és a Tatra-kutatás történetének feltárását.

Az 1950–60-as években a német egyetemtörténeti kutatások keretében jelent meg több tanulmány ifjabb Buchholtz Györgyről, ezek főleg rövid hallei és jénai tartózkodását tárgyalták a napló szövege alapján.¹⁴

Az újabb szakirodalmat Varga Imre, Szelestei N. László, Földesi Ferenc (és jómagam) írásai jelentik, amelyek már nem elsősorban Buchholtz személyével, hanem irodalmi munkásságával foglalkoznak.¹⁵ A klímátörténész Kiss Andrea a napló időjárásra vonatkozó adatait vizsgálja. Szlovákiában napjainkban Nora Baráthová kutatja a Buchholtzok életét és munkásságát, a többi – főként Tatra- és barlangtörténeti szempontú – írás nem igazán megbízható.

Hasonló tapasztalatokat szerezhetünk, ha az interneten keresgélünk. Számos találatra bukkanhatunk, ha a Buchholtz György vagy Georg/Georgius/Juraj Buchholtz nevet beírjuk a keresőbe, ezek többsége azonban Szinnyi egyébként is hibás adatainak további elferdítését tartalmazza, de újabban is születnek félrevezető tudósítások. Több oldalon is olvasható *Magyarok Greifswaldban* címmel egy beszélgetés a greifswaldi egyetem levéltárának igazgatójával, Dirk Alvemarral, aki állítólag ezt nyilatkozza: „Igazi kincsre bukkantunk levéltárunkban, és pedig egy Magyarországon jól ismert magyar diák, ifjabb Buchholtz György kézzel írt naplójára, aki 1709-től kezdve három évet töltött a greifswaldi egyetemen, és mint minden magyar diák, teológiát tanult. [...] Megkockáztatom, regénybe illő a nincstelen, de tehetséges és tudásra vágyó magyarországi cipszer diák merész vállalkozása az ismeretlenben, idegenben.”¹⁶ A kutatót valójában Alvermann-nak hívják, és érdeklődésemre azt válaszolta, hogy nem ismeri az oldalt, ahol ezt olvastam, de nyilvánvalóan félreértésről

¹³ WEBER, Id. *Buchholtz György és kora ...*; WEBER, A *boszorkányságról ...*; WEBER, Id. *Buchholtz György mint orvos*; BUCHHOLTZ, d. Ä., *Das weit und breit ...*; BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht ...*; LIPTÁK, Georg *Buchholtz d. J. ...*

¹⁴ ADAMOVIČ, *Aldásys Freund Georg Buchholtz d. J. in Jena*; PEUKERT, *Das Jena-Erlebnis des Georg Buchholtz ...*; KAISER, KROSCHE, *Halle 1713 im Diarium Itinerarium[!] des Georg Buchholtz ...*

¹⁵ VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*; VARGA, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*; SZELESTEI N., *Buchholtz György dialógusai*; FÖLDESI, *Kheberitsch János Kristóf Directoriuma*; BOGÁR, *Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei*; *Ifj. Buchholtz György második peregrinációja (1713)*; BOGÁR, *Egy „négy nyelvű hungarus” ...*; BOGÁR, *„Draconum ossa” ...*; BOGÁR, *Mesterkedő költői játék ...*

¹⁶ Attac Magyarország – Tudományos és aktivista portál: http://attac.zpok.hu/cikk.php?id_article=446; Keresztény Értelmiségiek Szövetsége honlapja: <http://www.keesz.hu/node/1344> (2009. február 5.) – Eredetileg a Népszava honlapján jelent meg 2005 márciusában, de ott már nem szerepel.

van szó, a greifswaldi levéltárban ugyanis nem találtak Buchholtz-naplót, csupán a turócszentmártoni kéziratból másolták ki a Buchholtz greifswaldi éveiről szóló részt, és ennek feldolgozását és kiadását tervezték egy időben, ám ez végül nem valósult meg.¹⁷

A naplóban szereplő művek azonosításához főként az Országos Széchényi Könyvtár és az Arcanum elektronikus katalógusát (www.arcanum.hu/oszk), valamint a Gemeinsamer Bibliotheksverbundot, német tartományok és intézmények közös online katalógusát (www.gbv.de) használtam; a könyvek címleírását, amennyiben nem voltak a kezemben, ezek alapján adom meg.

A naplóból vett idézeteket betűhíven közlöm; az egyértelmű rövidítéseket feloldva, kurzívval jelölve írtam át. A szöveg a lapok szoros kötése miatt nem mindig olvasható, az idézetekben szereplő kipontozások nagy része ennek köszönhető.

A felhasznált művekre a lábjegyzetekben szerző és rövid cím megadásával hivatkozom, ez informatívabb így, mint a gyakran használt név plusz évszám forma. A teljes cím és a többi adat a dolgozat végén az irodalomjegyzékben olvasható.

Köszönet illeti Nagy Lászlót, Guitman Barnabást és Bogár Esztert az idegen nyelvű szövegek átírásában és értelmezésében nyújtott segítségükért.

¹⁷ Egy másik példa Buchholtz apjáról, egy, a Testnevelési Egyetemen a hegymászás történetéről írt szakdolgozatról, betűhíven: „Idősebb Buchholtz György részletesen megírta családjának krónikáját, amely mély kútforrása XVII. századi művelődéstörténetünknek. Ami magát a Buchholtz-családot illeti e krónikából meggyőződhetünk, hogy tagjai rendkívül intelligens polgárok voltak, akiket rettenthetetlen vándorkedv töltött be. A Buchholtzok magyarországi első generációja egyszerű bevándorló volt., a második generációban már akadt fáradhatatlan, de rendszertelen világjáró, a harmadik generációt idősebb Buchholtz Györgyünk, a szakszerű sportturista képviseli. Tátrai hegymászásnak első részletes, sőt friss leírását olvashatjuk tőle, aki nem csak effektíven a mászásairól számol be, hanem feltárja előttünk a Tatra természeti szépségeit, mely 1683-ban az Ungarischer oder Dacianischer Simplissimus címen látott napvilágot.” (<http://www.rolandsportclub.hu/diplomadolgozat.pdf>) – A helyesen *Ungarischer oder dacianischer Simplissimus* című műben valóban esik szó tátrai turistáskodásról, szerzője azonban nem idősebb Buchholtz György. Ő saját Tátra-leírását *Das weit und breit erschollene Ziepser-Schnee-Gebürg* címmel írta meg (kiadta Weber Samu 1899-ben).

II. A napló műfaj¹⁸

A napló *A magyar nyelv értelmező szótárának* meghatározása szerint „Eseményekről, élményekről és esetleg a hozzájuk fűződő gondolatokról, érzésekről időrendben, többnyire naponként vezetett rendszeres, ált. nem a nyilvánosságnak szánt, személyes följegyzések (sorozata).”¹⁹ Jelentheti e feljegyzések sorozatát mint irodalmi műfajt, illetve írásművet, valamint a füzetet, könyvet, papírlapokat, amelybe vagy amelyekre a feljegyzéseket írják.²⁰ A *Világirodalmi lexikon* így definiálja: „rendszeresen, folyamatosan írt, az események időrendje által meghatározott feljegyzések, ill. ezek formája”.²¹ Formai szempontból első személyű tényirodalom; benne a szerző napról napra, vagy visszatérő szabályos-szabálytalan időközökben örökíti meg élete és környezete eseményeit, valamint a rájuk vonatkozó észrevételeit.²² „Ein Tagebuch ist ein Buch, in dem die Begebenheiten eines Tages aufgezeichnet werden [...] Es bezeugt nicht nur autobiographisch die Geschichte eines Individuums; bewußt oder unbewußt ist es immer auch ein zeitgeschichtliches Dokument”.²³ A különféle definíciók – az említettek mellett sok más is – többnyire ugyanazokat a jellemzőket emelik ki a naplóval kapcsolatban: a feljegyzések (napi) rendszerességét, az első személyű szerzőt, s a személyes érdekű események mellett a környezet, a kor valamilyen szintű megjelenését is a szövegben.

A napló megnevezése a legtöbb nyelvben, mint a magyarban is, a „nap” jelentésű szóval függ össze: a görög „ἐφημερίς”, „ἐφημερίδης”, illetve az ebből származó „Ephemerides” alapja az „ἡμέρα”, míg a latin „dies”-re megy vissza a „diurnum”, „diurnale” és „diarium”, az olasz „giornale” és „diario”, a spanyol „jornal” és „diario”, a francia „journal” és „diaire”, az angol „diary”, a lengyel „diariusz”. A 16–17. században alakultak ki az olyan szóösszetételek, mint a német „Tagebuch” (állítólag Johann Kepler, mások szerint Friedrich von Logau használta először), a holland „dagboek” vagy az angol „day-book”.²⁴

¹⁸ Mivel a dolgozat alapjául szolgáló diárium a 18. század első évtizedeiből származik, a modern naplók jellegzetességeit és a rájuk vonatkozó szakirodalmat egy-egy rövid utalástól eltekintve nem tárgyalom.

¹⁹ *A magyar nyelv értelmező szótára*, V, 124.

²⁰ *Uo.*

²¹ *Világirodalmi lexikon*, IX, 65.

²² *Emlékezetiül hagyott írások ...*, 27.

²³ JURGENSEN, *Das fiktionale Ich ...*, 11.

²⁴ BOERNER, *Tagebuch*, 13–14; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I, 630.

Magyarországon sokáig a latin „diarium” szót használták, magyarosan „diárium”-ként is, s csak a nyelvjáts korában alkották meg német és francia mintára a „napló” elnevezést.²⁵

A naplóírás történetének kezdeteiről a szakirodalomban sokféle álláspontot találni. A *Világirodalmi lexikon* szerint „A naplóírás gyakorlata a személyiség szerepének és fontosságának felismerésével párhuzamosan terjedt el, s vált népszerűvé. Az első jelentős naplók a reneszánsz korából valók.”²⁶ Éles Csaba ezzel vitatkozva úgy véli, hogy a reneszánsz csak előjáték, az első felvonás és a hőskor a 17–18. század.²⁷ Veress Dániel a reformáció hatására erősödő önvizsgálati kényszernek tulajdonítja a naplóírás és vele együtt más emlékirói műfajok felélénkülését.²⁸ Szabó András német szakirodalomra hivatkozva²⁹ korábbra, a középkor végére teszi az európai naplóirodalom megindulását.³⁰ Az általa említett szerzők a naplóirodalom gyökereinek kutatásában az ókorig nyúlnak vissza: Gustav René Hocke az antik görögöktől kezdődően vizsgálja az önmegfigyelés, önmegismerés motívumait,³¹ Peter Boerner pedig a Kr. e. 6. századból származó babiloni agyagtáblakalendáriumokat említi a legkorábbi „naplóként”, majd a perzsa királyi udvarban, Nagy Sándor és a római császárok körében szokásos, az uralkodó politikai és személyes cselekedeteiről szóló beszámolókon, illetve az ókorban előforduló egyéb, például álmokat, betegségeket és gyógyulásokat, a lélek életét megörökítő feljegyzéseken és ókeresztény írók önvallomásain át jut el a naplókban fennmaradt középkori meditációkig, látomásokig, valamint az egyházi és világi intézmények által vezetett, egyre több személyes információt is tartalmazó krónikákig, jegyzőkönyvekig.³² Ugyancsak az ókorban keresi a napló gyökerét Michel Foucault, aki antik szerzők és egyházatyák (főként Seneca, Epiktétosz, Athanasziosz) írásaiban vizsgálja a cselekedetek és gondolatok feljegyzésének fontosságáról, s az ez által történő önvizsgálatról, önnevelésről szóló részeket.³³

A 15. század elejétől a városi és kolostori krónikákban egyre több személyes jellegű megjegyzés jelenik meg. A reneszánsz korában előtérbe kerül az emberi személyiség. A

²⁵ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I, 630; II, 997; *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, I, 260; II, 1015; *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, I, 365; IX, 537; SZABÓ, *Szenci Molnár Albert naplója ...*, 283. – Buchholtz diáriumát ennek ellenére napló néven is emlegetem e disszertációban, részint a kifejezés használatának szakirodalmi elterjedtsége, hagyománya miatt, részint pedig a szóismétlések elkerülése érdekében.

²⁶ *Világirodalmi lexikon*, IX, 65.

²⁷ ÉLES, *Az önismeret irodalmi és művészeti tükré: a napló*, 69.

²⁸ *Emlékezetül hagyott írások ...*, 11.

²⁹ HOCKE, *Das europäische Tagebuch*, 37–41; BOERNER, *Tagebuch*, 37–40.

³⁰ SZABÓ, *Szenci Molnár Albert naplója ...*, 284.

³¹ HOCKE, *Das europäische Tagebuch*, 37.

³² BOERNER, *Tagebuch*, 37–40.

³³ FOUCAULT, *Megírni önmagunkat*, 331–343.

földrajzi felfedezéseknek köszönhetően kitágul a világ, az emberek egyre többet utaznak, élményeiket írásban is rögzítik. A humanizmus *respublica litterariájának* tagjai utazás és levelezés útján tartják egymással a kapcsolatot, a műveltség megszerzésének fontos eleme a peregrináció. Mindezek számos új műfaj megjelenéséhez és felvirágzásához vezetnek, ilyenek az életrajz, önéletrajz, levél, levelezéskötet, album amicorum, barátok alkalmi verseiből összeállított antológia, arcképgyűjtemény, útleírás, útinapló, napló, majd az újság. A 18. században az írástudás növekvő aránya, a szubjektivizmus terjedése, a kegyességi mozgalmak, elsősorban a pietizmus, valamint a korai felvilágosodás a naplók és naplóírók számának további növekedését eredményezi, amit még fokoz a század végének érzékenysége, később a romantika egyéniségkultusza, majd a realizmus és a pozitivizmus precizitása, illetve a különböző pszichologizálásra, önelemzésre bízató filozófiai és pszichológiai irányzatok. Nagy hatásúak a 19. századtól egyre nagyobb számban nyomtatásban is megjelenő, többnyire híres emberek tollából származó naplók és az írói naplók.³⁴

A fentebb említettek tulajdonképpen magukban foglalják a naplóírás legfőbb mozgatórugóit: egyrészt az emlékezést, külső-belső események megörökítésének szándékát, másrészt az önvizsgálatot, törekvést a személyiség, az Én megismerésére és jobbítására; de sok más motívum is meghúzódhat a naplók háttérében. Hocke szerint a naplóírás legrégebbi oka az emlékezés, később azonban fontossá válik az Én-nel való találkozás, beszélgetés is (Selbstgespräch), amely lehetővé teszi az önértelmezést (Selbstausslegung), az önmegtervezést (Selbstplanung) és az önébresztést (Selbstmunterung). Sokszor megfigyelhető az önigazolás, önvédelem szándéka, a naplóírás egyik legerősebb motívuma pedig, amely többnyire együtt jár az önmegismerés vágyával, a gyónás. A további okok közt szerepelhet még a divat, az olvasmányok, a barátok ösztönzése.³⁵ Vezérmotívumként Peter Boerner is az emlékezést nevezi meg, mely inkább gyakorlati, mint esztétikai célt szolgál: az emlékezet tehermentesítését, a későbbi felidézhetőséget. A naplók további funkcióit három metaforával jellemzi: a napló szelep (Ventil) a pillanatnyi feszültség kieresztésére; tükör (Spiegel), amelynek segítségével az író megismerheti önmagát; és pálca (Zuchtrute), az önnevelés, személyiségépítés eszköze.³⁶ Philippe Lejeune a napló négy funkcióját különbözteti meg, ezek a kifejezés, az elmélkedés, az emlékezet és az írás öröme. A kifejezés a leírás mint megmosakodás révén létrejövő megkönnyebbülést és a kommunikációt, a valakivel való

³⁴ BOERNER, *Tagebuch*, 40–55; SZABÓ, *Szenci Molnár Albert naplója ...*, 284–286; SZÁVAI, *Az önéletírás*, 39–40, 48–49.

³⁵ HOCKE, *Das europäische Tagebuch*, 22–29.

³⁶ BOERNER, *Tagebuch*, 16–22.

beszélgetést foglalja magába; az elmélkedés önelemzést és töprengést jelent; az emlékezet az idő és az események rögzítése; az írás öröme pedig arra utal, hogy a naplóírás egyúttal alkotó tevékenység is.³⁷ Éles Csaba Max Weberre hivatkozva a napló „gyóntató” funkcióját emeli ki, valamint azt, hogy önismeretre vezet, a magányosoknak pedig beszélgetőpartner.³⁸ Alan Macfarlane szerint a 17. századi angol naplók funkciói: számadás (gazdasági adatok feljegyzése), segítség az emlékezetnek, illetve a vallásosság performálása (ezért szerepelnek imádságok, fohászok a szövegekben) – e motívumokat Tóth Zsombor a magyar diáriumokra is igaznak tartja.³⁹ Székely László özvegye, Toroczkai Zsuzsanna „emlékezetre s maga könnyebbülésére” folytatta férje önéletírását az 1770–1780-as években, s ez a kettős indíték vezérli S. Sárdi Margit szerint a 17–18 század legtöbb naplóíróját is.⁴⁰ Diárium vezetése bizonyos, főleg főúri körökben a neveltetés része, és megfigyelhető, hogy a családi minta nyomán egyes famíliákban (például Esterházy, Czegei Vass, Bánffi, Pálóczi-Horváth, Daniel) koncentráltan jelentkezik: a férfiak mellett nők is, akár több generáción keresztül, folytatják életük eseményeinek feljegyzését.⁴¹

Az említett szempontok számos más műfajjal, formával rokonítják a naplót. A rokonság tettenérhető a közös forrásvidékben is, ugyanakkor az eltérések, különbségek segítségével fogalmazzák meg gyakran, hogy melyek is a napló sajátos, meghatározó jegyei, tulajdonságai. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a szakirodalom szóhasználatja nem egységes, sőt olykor egy tanulmányon belül sem következetesek a szerzők a kifejezések alkalmazásában.) Többnyire az emlékirattal, az önéletírással,⁴² a krónikával, valamint a levéllel és az újsággal való összefüggéseit említik. Az előbbiekkal főként az eseményeknek időrendet követő elbeszélése alapján rokonítják, szemben azonban azok retrospektív voltával, a naplóban lejegyzett esemény és a lejegyzés gyakorlatilag egyidejű, így a felidéző emlékezet spontán vagy tudatos ártérítő munkája nem érvényesülhet. A krónikát, legyen bár közéleti vagy családi, élesen elválasztja a naplótól a beírások rendszerességének hiánya: benne nem nappalról napra, hanem eseményről eseményre követik egymást a feljegyzések. Az emlékirat főként a külvilág történéseire összpontosít, s bár az elbeszélő szemén keresztül látjuk a dolgokat, az eseményeknek ő csupán tanúja, megfigyelője, nem pedig középponti szereplője. Az önéletírás egyes szám első személyben íródik ugyan, a hangsúly pedig az önéletíró

³⁷ LEJEUNE, *Hogyan végződnek a naplók?*, 216–217.

³⁸ ÉLES, *Az önismeret irodalmi és művészeti tükré: a napló*, 69, 72.

³⁹ TÓTH, *Műfaj vs. íráshasználat?* ..., 402.

⁴⁰ S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők* ..., 624–625.

⁴¹ KOVÁCS, *Rákóczi László felföldi naplója*, 245; S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők* ..., 624.

személyén van, benne azonban a szerző nem csupán felidézi, hanem meg is alkotja életútját, önigazoló szándékának megfelelően, megválogatva anyagát. Visszatekintő mivoltából adódóan kevésbé precíz, az apró részletek pontossága kevésbé lényeges, az epizodikus, töredékes, nyitott naplóval szemben azonban megkomponált és lezárt egész.⁴³ A feljegyzések rendszeressége és az elbeszélte eseményekhez való időbeli közelsége a napilapokkal rokonítja a naplót, jelentős különbség azonban, hogy míg a naplóban egy személy jegyzi le az őt érintő történeteket, saját gondolatait, általában saját maga számára, addig az újság horizontja a nagyvilág, s nagyszámú olvasót kíván tájékoztatni a különböző szerzők tollából származó cikkekkel. Mindenesetre nem véletlen, hogy egyes nyelvekben a „napló”-t és az „újság”-ot ugyanazzal a szóalakkal fejezik ki (pl. a francia „journal”, olasz „giornale”).⁴⁴ Szoros szálak fűzik a naplót a levélhez is. Mindkettőben napi eseményekről számol be a szerző, megoszthatja a címzettel gondolatait, sűrű levélváltás pedig akár naplószerűen örökítheti meg a levelezőtársak életének történeteit. Mindkét műfajt szokták írásban történő beszélgetésnek is nevezni; igen jelentős különbség azonban, hogy a naplót önmagának írja, benne önmagával beszélget szerzője, míg a levélben egy másik személlyel, akinek egyénisége a neki címzett levél hangnemét, tartalmát is befolyásolja. A társas érintkezésben betöltött évezredes szerepének köszönhetően a levélíráshoz, a levél formájára vonatkozó számos szokás merev szabállyá rögzült, míg a naplók esetében sokkal kevesebb a kötöttség.⁴⁵

Egy másféle szemlélet szerint a napló nem az irodalomtörténeti örökség, hanem az íráshasználat módjai felől közelíthető meg. A szövegek sajátosságait a mentalitás, az írástudás, az egyéni felkészültség és a műveltség határozza meg, s ez mind az írásos kultúrában való részesedés függvénye. Ebből következik, hogy a jelentősebb kulturális hagyománnyal, előnyösebb társadalmi pozícióval rendelkező írástudó bonyolultabb szöveget hoz létre, mint e szempontból kevésbé előnyös helyzetű társa;⁴⁶ ugyanakkor két nagyon eltérő háttérű naplóíró feljegyzései közt mégis meglévő hasonlóságok nem a közös műfajjal vagy közös forrásokkal, hanem az íráshasználati mentalitás, az írásszokás azonosságával magyarázhatók.⁴⁷

⁴² SZÁVAI János *Az önéletírás* című könyvében részletesen tárgyalja a napló műfajt is.

⁴³ *Világirodalmi lexikon*, IX, 65; BOERNER, *Tagebuch*, 12–13; *Emlékezetül hagyott írások ...*, 28–32; GYARMATI, *Napló, naplóirodalom, történeti forrás*, 169–170; ÉLES, *Az önismeret irodalmi és művészeti tükré: a napló*, 70; S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 618–619.

⁴⁴ BOERNER, *Tagebuch*, 12.

⁴⁵ *Uo.*, 13; SZELESTEI N., *Napló misszilisekben ...*; SZEGEDY-MASZÁK, *Műfajok a kánon peremén ...*, 263–265.

⁴⁶ GYARMATI, *Napló, naplóirodalom, történeti forrás*, 172–173.

⁴⁷ TÓTH, *Műfaj vs. íráshasználat? ...*, 380–381.

A naplók témája és anyaga igen változatos lehet, gyakorlatilag bármiről szólhatnak. A mindennapi élet, a család, az alkotás kisebb-nagyobb eseményei, valamint a hozzájuk fűződő gondolatok és érzelmek mellett helyet kaphatnak a tágabb környezet, a közélet történései is. Tipikus naplótémák az olvasmányok, az egészség és a betegségek, az álmok, utazások, baráti találkozások, a szabadidő eltöltésének leírása; a modern naplókban a félelem és szorongás.⁴⁸ Írók, költők gyakran gyűjtik a témákat, gondolatokat, kifejezéseket naplójukban, műveik nyersanyagaként használva feljegyzéseiket; természettudósok megfigyeléseik, kísérleteik eredményeit rögzítik benne; képzőművészek számára pedig nemegyszer vázlatkönyvként is szolgál naplójuk.⁴⁹

Formailag a napló dátum szerint rendszerezett, egymást követő bejegyzésekből áll, az egyes bejegyzések terjedelmét, formáját, tartalmát azonban nem határozzák meg szabályok. A naplóíró követhet valamilyen mintát, de saját tetszése szerint is írhatja bejegyzéseit.⁵⁰ Magyarországon gyakori, hogy a családtagok naplóihoz hasonlóan írják sajátjukat a szerzők.⁵¹

A naplók kompozíciója kapcsán főként az elkezdés és a befejezés kérdését vizsgálta a szakirodalom. Az adott eseményről, időszakról szóló naplók esetében a naplóíró többnyire címet is ad feljegyzéseinek, amelyben „meghatározza a kimetszett időt”,⁵² s valamilyen módon le is zárja írását. A folyamatos naplók esetében a kezdés és a befejezés vagy abbahagyás azonban mesterségesen vág ki egy darabot az élet folyamatából, bár ezeknek is vannak, lehetnek „szertartásai”.⁵³ A napló elején gyakran áll tulajdonnév, mottó, cím, ígéret, bemutatkozás – hangsúlyozva, hogy itt most elkezdődik valami,⁵⁴ és gyakran kapcsolódik egy napló elkezdése valamilyen fontos eseményhez, például szülő halálához, nagyobb utazáshoz, szolgálat kezdetéhez.⁵⁵ A naplók lezárása általában kevésbé tudatos, ezt vizsgálva Philipp Lejeune számos lehetőséget felsorol *Hogyan végződnek a naplók?* című tanulmányában: a napló vezetésének véget vethet az író halála, de ő maga is dönthet úgy, hogy abbahagyja, megsemmisíti, netán újraolvasva tartalomjegyzékkel, mutatókkal, kiegészítésekkel látja el, esetleg kiadja. Befejezheti, mivel megunja a napi írást, vagy nem találja elég jónak; nem folytatja, mivel valaki beleolvasva mintegy „meggyalázta” naplóját; és megakadályozhatja a

⁴⁸ Világirodalmi lexikon, IX, 65; JURGENSEN, *Das fiktionale Ich ...*, 15–18; SZABÓ, *Szenci Molnár Albert naplója ...*, 292; KOVÁCS, *Rákóczi László felföldi naplója*, 235–257.

⁴⁹ BOERNER, *Tagebuch*, 18, 23–24; JURGENSEN, *Das fiktionale Ich ...*, 17.

⁵⁰ BOERNER, *Tagebuch*, 11.

⁵¹ S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 624.

⁵² *Uo.*, 621.

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ LEJEUNE, *Hogyan végződnek a naplók?*, 210.

⁵⁵ S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 621.

további feljegyzések készítésében öregsége vagy betegsége is.⁵⁶ Gyakran előfordul, hogy a naplóba egy idegen kéz bejegyzi a naplóíró halálát, ily módon mégiscsak lezárva azt, de az sem ritka, hogy a naplóíró halála után fia, utóda vagy a napló új birtokosa folytatja az írást.⁵⁷

Fontos kérdés a naplók őszintesége, hitelessége. Mivel a lejegyzett események és a lejegyzés közt általában nagyon kis idő telik el, az emlékezet torzításával nem kell számolni, és általában a szerző őszinte szándékát sem szokás megkérdőjelezni. Ugyanakkor a legtöbb napló szerzője, még akkor is, ha feljegyzéseit nem a nyilvánosságnak szánja, számol azzal, hogy írását valaki olvasni fogja, s ez rányomhatja bélyegét a szövegre: bizonyos részleteket elhallgathat, olykor előfordulnak titkosírással írt részek is. A konkrét személy (például utód, gyermek, patrónus stb.) számára írt naplókat többnyire az olvasóra való tekintettel, az ő szája íze szerint fogalmazzák. Többé-kevésbé minden naplóíró részrehajló saját magával szemben, az eseményeket saját szemszögéből látja és láttatja, saját igazát védelmezi, a rá rossz fényt vető elemeket olykor kihagyja. Ezzel szemben a „gyóntató” naplóban a gyónó időnként eltúlozza saját bűnösségét. A napló tehát, bár látszólag tárgyyszerű és igazmondó, valójában teljesen szubjektív.⁵⁸ Szerzője egyúttal saját maga olvasója is, s megszokássá válhat, hogy mindig ugyanazt a szerepet vegye fel, ugyanazt a beszédhelyzetet idézze, amikor naplóját előveszi.⁵⁹ A naplóban az individuum nyelvileg reflektál magára, ilyenkor pedig óhatatlanul megindul a fikcionalizálódás.⁶⁰

További problémát jelent, hogy a naplók jelentős része másolatként maradt ránk.⁶¹ Gyakori, hogy a szerző utólag letisztázta, javította, kiegészítette jegyzeteit. A nyomtatásra előkészített, illetve kiadott naplók esetében számolni kell a sajtó alá rendező változtatásaival.

Mindebből a formai, tartalmi, műfaji változatosságból következik, hogy a napló fajtáinak rendszerezése máig nem megoldott kérdés. Tartalmi szempontból alapvetően két fő típusáról beszél a szakirodalom: az egyik főként a külső eseményeket, a mindennapok történéseit örökíti meg (Szávai János ezt krónikás naplónak nevezi), a másik inkább befelé tekint, s a naplóíró célja önmaga megismerése, érzéseinek, lelki vívódásainak rögzítése

⁵⁶ LEJEUNE, *Hogyan végződnek a naplók?*, 210–211, 218–221.

⁵⁷ S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 622; SZABÓ, *Szenci Molnár Albert naplója ...*, 294.

⁵⁸ BOERNER, *Tagebuch*, 25–33; JURGENSEN, *Das fiktionale Ich ...*, 14; SZABÓ, *Szenci Molnár Albert naplója ...*, 284.

⁵⁹ SZEGEDY-MASZÁK, *Műfajok a kánon peremén ...*, 264.

⁶⁰ JURGENSEN, *Das fiktionale Ich ...*, 7.

⁶¹ S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 621.

(Szávai kifejezésével ez a modern napló).⁶² Előbbi a korai időszakban, utóbbi inkább a 19. századtól jellemző, a kettő azonban, különböző mértékben ugyan, de gyakran keveredik. Peter Boerner más, ám lényegében hasonló, és bevallottan nem tökéletes rendszerezési próbálkozásokat is említ: objektív és modern naplók (Richard M. Meyer), történelmi, dokumentarista és személyes naplók (Michèle Leleu), jegyzet-, reflexió- és egzisztencialista naplók (Ruprecht Heinrich Kurzrock), a külső élet naplói és kontemplatív naplók (Peter Boerner), a vallomás és a könyvelés helyeként szolgáló naplók (Klaus Günther Just). Hans-Joachim Schoeps kissé más szempontból közelít: a politikai, irodalmi, vallásos, tudományos stb. kategóriákat ajánlja a naplók csoportosításához.⁶³ A tartalom alapján sok más naplótípust is számon tart a szakirodalom a korai hajónaplóktól a munkanaplókon, olvasó- és útinaplókon át az írói naplókig stb. Sajátos naplófajtát jelentenek az Eber-kalendáriumok: Paul Eber wittenbergi tanár *Calendarium historicum* címmel olyan naptárt adott ki, amely lapjainak tetején tartalmazta az adott naphoz kapcsolódó jelesebb évfordulókat, alatta pedig üres helyet a tulajdonos bejegyzései számára.⁶⁴ A „valódi” napló műfaji változatai a fiktív napló és a naplóregény.⁶⁵

Formai szempontból Veress Dániel a korai, kifelé tekintő naplókat négy alapvető csoportra osztja: a regestrum naptári feljegyzés, ahová a tulajdonos a pontos keltezés mellé „mindent” beír; a diárium a mai értelemben vett napló; a memoriálé az összefüggő emlékirás egyik ősfarmája, egy vagy mindössze néhány keltezéssel; az annales vagy évkönyv pedig a legfontosabbnak vélt események feljegyzése évenkénti csoportosításban. Ezekben a művekben még nem igazán fedezhető fel az önvizsgálat, önmegismerés, önformálás szándéka, stílusuk sem különösebben igényes, céljuk nem tudatos műalkotás létrehozása, inkább csak az adatok rögzítése.⁶⁶

Átfogóan, többféle szempont szerint rendszerezi a 16–18. századi magyar nyelvű naplókat S. Sárdi Margit. A bejegyzés gyakorisága szerint megkülönböztet folyamatosan, illetve időszakosan vezetett műfajokat. Az előbbiekre közé tartozik a napi rendszerességgel írt napló, a havi rendszerességű mensiárium és az évenkénti bejegyzéseket tartalmazó annuárium, és folyamatosan vezetettnek tekinti a családi naplót is, bár benne a bejegyzések a családi események szaggatott és szabálytalan időrendjéhez alkalmazkodnak. Az időszakosan készített követi, hadi, országgyűlési feljegyzéseket, valamint az útinaplókat diáriumnak

⁶² BOERNER, *Tagebuch*, 14–15; GYARMATI, *Napló, naplóirodalom, történeti forrás*, 170–171; ÉLES, *Az önismeret irodalmi és művészeti tükré: a napló*, 71; SZÁVAI, *Az önéletírás*, 40.

⁶³ BOERNER, *Tagebuch*, 14–15.

⁶⁴ *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, 7.

⁶⁵ *Világirodalmi lexikon*, IX, 65; S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 619.

nevezi. (Kérdés, hogy helyes-e a napi feljegyzéseket jelentő diárium szót ilyen értelemben használni, miközben a mensiárium és annuárium eredeti jelentésének megfelelően szerepel.) A bejegyzés hatóköre szerint személyes, családi, hadi, úti-, követi, országgyűlési, városi és udvari naplót különít el. Megemlíti a forma szerinti, naplókönyvre és naptári regestrumra való felosztást, a naplóírók neme szerinti csoportosítást azonban nem javasolja.⁶⁷

A 17–18. századi magyarországi naplókval kapcsolatban fontos leszögezni, hogy ezek alapvetően különböznek a későbbi, modern naplótól. Szabó András szavaival: „itt általában szó sincs az Én mélyreható vizsgálatáról, sokkal inkább a személyiség és a külvilág kapcsolatáról adnak hírt a művek. A kutató értesülhet például a szerző vallással kapcsolatos álláspontjáról, a háború és az erőszak kiváltotta élményeiről, az emberek közötti kapcsolatok jelentőségéről, a kapcsolatok szociális hálójáról, a szerző saját testéhez való viszonyáról, érzéseiről és érzelmeiről, gyermekkori emlékeiről, önmaga és mások megfigyeléséről; mindez a reneszánsz korban elindult individualizációs folyamat során természetesen állandóan változik.”⁶⁸ A naplóírás nálunk ekkoriban elsősorban a nemesség körében kedvelt, de a polgárok között sem ritka. Ezek a naplók többnyire nem irodalmi értékük, hanem művelődéstörténeti jelentőségük miatt tarthatnak számot érdeklődésre. Általában a mindennapi élet eseményeiről szólnak, de szokás diáriumot vezetni a peregrinációról, utazásokról (pl. Bethlen Mihály, Radvánszky László), követségekről (pl. Ráday Pál, Pápay János, Baló Mátyás), országgyűlési részvételtől (pl. Haller László, Lányi Pál). Thököly és Rákóczi belső emberei udvari naplókban örökítik meg uruk életének eseményeit (pl. Komáromi János, Beniczky Gáspár, Szathmáry Király Ádám). Egyes vélemények szerint eredetileg udvari napló funkcióját töltötte be Mikes Kelemen leveleskönyve is. Diáriumként funkcionálnak gyakran kalendáriumok, amelyekbe tulajdonosuk beír mindennapi és családi eseményeket, időjárási és gazdasági adatokat stb. (pl. Illésházy Gáspár, Cserei Mihály). Naplófeljegyzések alapján született számos önéletírás (pl. Károlyi Sándor, Ottlyk György, ifj. Teleki Mihály).⁶⁹

A napló irodalmi megítélése az utóbbi két évszázadban sokat változott. A pozitivizmus idején főleg életrajzi, történeti, művelődéstörténeti forrásként tartották számon. A

⁶⁶ *Emlékezetiül hagyott írások ...*, 27–29.

⁶⁷ S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 619–620.

⁶⁸ SZABÓ, *Egy grafomán kései humanista ...*, 190.

⁶⁹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, 430–432; S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 620; DUKKON, *Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon*; HOPP, *Utószó*, 724.

formalizmus, az újkritika és a strukturalizmus nem tekintette műalkotásnak a szerzők „magán jellegű nyilatkozatait”. Ezzel szemben az école thematique és a genfi iskola képviselői szerint egy szerző különböző szövegei azonos értékűek, így a napló (és a levél is) az életmű részeként kezelendő. A hermeneutika felfogása, mely szerint a művek csakis hatástörténetük révén lehetnek irodalmi alkotások, szintén növeli a naplók értékét, mivel belőlük lehet megtudni, hogy az adott korban mit olvastak, mit mennyire tartottak. A napló tehát lassan elmozdult az irodalmi kánon pereméről, és fokozatosan közeledik a középponti műfajok felé. Ebben az átértékelésben, amely már a 19. században elkezdődött, Magyarországon fontos szerepet játszott Széchenyi naplóinak, döblingi hagyatékának kiadása az 1920–30-as években.⁷⁰

Hogy mennyiben tekinthető egy napló szépirodalmi alkotásnak, vitatott kérdés. „Többnyire monologikus, stílusa közvetlen és kötetlen, mondatfűzése és szerkesztése kidolgozatlan, nemegyszer laza. Egyszerűbb mondatformák, kevesebb ige és kötőszó, több főnév; vázlatosság, rapszodikus előadásmód, olykor az előbeszédhez való közelítés jellemzi.”⁷¹ Mindennapi bejegyzéseit az író nem tudja egy dramaturgiai vezérgondolatnak alárendelve egységes történetté formálni, így a napló „szépirodalmiságát” nem a kompozíció, hanem a pillanat rögzítésének értékei adják: az érzelmkifejezés, fohászok, a leírások szépsége, az események ábrázolásának dinamikussága, a jelenetezés, beszéltetés ügyessége.⁷² Az egyes naplók az egészen vázaltszerű feljegyzésektől a rendkívül igényesen megformált szövegekig nagy változatosságot mutatnak. Nem csak az író tehetségén múlik azonban, hogy mennyire tudja „irodalmivá” formálni naplóját, a különböző naplótípusok ugyanis eltérő mértékben kínálnak lehetőséget a fentiek alkalmazására.

A magyarországi naplókutatás a 19. századi, 20. század eleji főként történész-szemponitú kiadások, kiadás-sorozatok után megtorpant, napjainkban azonban újjáéledni látszik. A pozitivistá történetírók főleg eseménytörténetre koncentráló, politikai és közéleti adatokat, történeteket vizsgáló szemlélete mellett a 20. század második felétől új megközelítésmódok jelentek meg: történeti demográfiai, mentalitástörténeti, antropológiai, művelődéstörténeti szempontú feldolgozások. Az utóbbi évtizedekben Európa-szerte fellendült érdeklődés az én-dokumentumok iránt Magyarországon is megfigyelhető, bár

⁷⁰ SZEGEDY-MASZÁK, *Műfajok a kánon peremén ...*, 260–263.

⁷¹ *Világirodalmi lexikon*, IX, 65.

⁷² S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 619.

egyelőre még csak néhány újabb szövegkiadás és tanulmány⁷³ jelzi az igényt a műfaj alaposabb vizsgálatára, s ehhez mindenekelőtt a fennmaradt művek számbavételére.

A következőkben Buchholtz György diáriumának témakörönkénti, főként művelődéstörténeti szempontú elemzésén túl azokra a kérdésekre is keresem a választ, amelyek e műfajtörténeti, műfajelméleti bevezető nyomán felmerülhetnek: vajon mennyiben felel meg Buchholtz műve a szakirodalom alapján kirajzolódó napló-képnek, a műfajjal szembeni elvárásoknak; milyen összefüggéseket mutat más korabeli diáriumokkal; mennyiben tekinthető irodalmi alkotásnak; mi lehetett a szerző motivációja, szándéka; mennyire hiteles a szöveg stb. Alapvetően nem szépirodalmi műről van szó, a napló értékét elsősorban a benne rejlő művelődéstörténeti anyag gazdagsága adja, ezért előbb ezt veszem számba, és próbálom értelmezni más források, illetve a szakirodalom segítségével, majd ezt követően, a diárium tartalmi elemzése után igyekszem választ adni a műfajjal, formával kapcsolatos, fentebb említett kérdésekre.

⁷³ Pl. *Naplók és útleírások a 16–18. századból*; SZENCI MOLNÁR *Albert naplója*; SZABÓ, *Egy grafomán kései humanista ...*; SZABÓ, *Szenci Molnár Albert naplója ...*; S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...* – A modern naplók foglalkozik több folyóirat tematikus száma is, például: *Alföld*, 1993/2; *Kalligram*, 2001/7–8; *Ex symposium*, 38–39, 2002. Autobiográfia-kutatásról: *Helikon*, 2002/3.

III. Ifj. Buchholtz György származása és életrajza

A Buchholtz család tagjairól rengeteg téves adat szerepel a szakirodalomban. Ezek forrásai leginkább a régebbi életrajzok, amelyeknek hibás állításai a többszörös átvételek nyomán egyre sokszorozódnak. Az alábbiakban főként az idősebb Buchholtz György által elkezdett, majd Jakab fia által folytatott családkrónika,⁷⁴ valamint az ifjabb György naplója alapján vázolom fel az utóbbinak származását és életrajzát. Mivel Buchholtz életének különféle területeiről, eseményeiről a következő fejezetekben részletesen lesz szó, itt csak egy rövid áttekintést adok a legfontosabbakról.

A német eredetű család nemesi oklevéllel dicsekedhetett, amely 1644-ben még megvolt. A dédapa, Simon Buchholtz a sziléziai Creutzburgból került Stöckel Lénárd bártfai iskolájába, s német és szlovák nyelvű prédikátorként a városban maradt. 1630-ban készült díszes stalluma (kissé átalakítva) ma is látható a bártfai városházán. Később Murányban Széchy György udvari lelkésze lett, majd különböző településeken töltötte be a prédikatori tiszteletét. Anna nevű feleségétől hét fia és három lánya született, végül száztizenkét éves korában, 1645-ben rablók – köztük egy Bajusz nevű – ölték meg. Hatodik fia volt Buchholtz György (1607–1640), az ő felesége pedig Müller Judit (+1688). Négy gyermekük közül a második volt György, ifjabb Buchholtz György édesapja.

Ő Szebenben született 1643. május 1. és 2. között éjfélkor. Tanulmányai befejeztével tanárként, később kereskedőként, majd evangélikus lelkészként tevékenykedett. 1684. február 6-án feleségül vette Stephani Zsuzsannát, aki 1665. március 21-én született Szepesszombatban, Stephani Gáspár és Graaf Mária leányaként. Öt gyermekükből három (Mária, György és Jakab) érte meg a felnőttkort. 1710. február 26-án meghalt felesége, a következő évben újra nősült, Lehotzky Miklós özvegyét, Ab-Hortis Máriát vette el. 1723. május 11-én halt meg.

Buchholtz testvérei közül nővére, az 1685-ben született Mária Schwartner Jánoshoz ment feleségül, mindketten az 1710-es pestis áldozatai lettek. Egy kisfiú, János maradt utánuk, György és Tóbiás fiuk már korábban meghalt. Másik nővére, Judit 1686-tól 1698-ig, öccse, János pedig 1692-től szintén 1698-ig élt. Legfiatalabb testvére, Jakab 1696. december 28-án született. 1711-től 1715-ig Bártfán, majd Elbingben tanult. Egyes források szerint a tükészítő mesterséget sajátította el, mások szűcsnek mondják. Ő is érdeklődött a

természettudományok, ásványok, hegyek, barlangok iránt. Elkészítette a Táttra domborképét különféle ásványokból, az udvar felkérte az ország ércbányáinak átkutatására, 1751-ben és 1752-ben pedig a császár által küldött külföldi tudósokat kalauzolt a Tátrában, illetve az ország más vidékein is.⁷⁵ Gyermekai közül az 1723 májusában született János György érte meg a felnőttkort. Buchholtz Jakab halálának idejével kapcsolatban többféle évszámmal – 1755, 1758 – találkozhatunk.

Ifjabb Buchholtz György 1688. november 3-án, szerdai napon, este hat és hét óra között született Késmárkon. Másnap meg is keresztelték, keresztszülei Szolkovi Sámuel, Breckovsky János, Cornides Mária (szül. Lani) és Trompler Zsófia (szül. Guttsmittel).

Gyermekkoráról nem sokat tudunk. 1700. szeptember 13-án Vilmányba küldték „per Tausch”, helyette pedig a vilmányi lelkész, Medgyessy István fia, Sámuel érkezett Buchholtzékhoz. 1704. december 14-én az ifjabb Buchholtz Késmárkról Rozsnyóra indult tanulni. Közben a késmárki gimnáziumot látogatta, fennmaradt 1704. március 28-án kelt „bizonyítványa”.⁷⁶ Ugyancsak fennmaradtak a rozsnyói gimnáziumból való távozásakor, 1708. április 23-án, illetve 26-án kapott testimoniumok, egy az egyházi előjárók, egy a tanárok, egy pedig az inspektorok aláírásával. Az első kettőben, melyek szövege megegyezik, Buchholtzt jeles, kegyes, szerény és szorgalmas ifjúnak nevezik, s példás életmódja mellett dicséretes kötelességteljesítését is kiemelik.⁷⁷ Rozsnyói osztály- és iskolatársainak nevét ismerjük az előadott iskoladramák programjaiból.⁷⁸ Közülük sokkal tartotta a kapcsolatot a későbbiekben is, főként levelezés útján.

A rozsnyói iskolaévek után Buchholtz külföldi tanulmányútra indult. 1709 nyarán néhány hétig a danckai gimnáziumban tanult, ám egy járvány miatt elhagyni kényszerült a várost, s a greifswaldi egyetemre iratkozott be. Itt 1709 novemberétől 1711 szeptemberéig maradt, főleg bölcsészeti és teológiai előadásokat hallgatott. Greifswaldból sem önként távozott: a nagy északi háború üzte el. Hazatérése után Lányi Pál gömöri alispánnál lett titkár és fiának házitánítója Rozsnyón. 1713 nyarán és őszén ismét külföldön járt: tanítványát, Lányi Jánost kísérte el a hallei Paedagogium Regiumba, egyúttal meglátogatott néhány német várost és egyetemet: Drezdát, Lipszt, Hallét, Jénát, Wittenberget.

⁷⁴ BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht ...*

⁷⁵ BUCHHOLTZ, *Reise auf die Karpatischen Gebirge ...*; BUCHHOLTZ, *Abermalige Reise auf die Karpatischen Gebirge ...*; GRÓSZ, *A késmárki Evangélikus Líceum részvétele a Magas Táttra feltárásában.*

⁷⁶ Tiszolc, 62. kötet

⁷⁷ „ingenuus, pius, modestus ac industriae laudabilis Juvenis [...] non exemplariter, pie modesteque modo vixerit; verum etiam aemulo, ultroneo et laudabili studio Vocationis suae munia exequutus fuerit.” (Tiszolc, 53. kötet)

⁷⁸ *Ludi scaenici ...*, 696–698, 708–710, 720–722.

1714 tavaszán felkérték a nagypalugyai (Liptó vármegye) artikuláris iskola vezetésére, májusban foglalta el az állást. 1723 áprilisáig tanított itt, majd a késmárki evangélikus gimnázium rektora, s egyben a késmárki szlovákok lelkesze lett. Mindkét helyen aktívan részt vett az evangélikus egyház életében. 1736-ban Besztercebányára hívták tanítani, el is fogadta a tisztséget, ám végül meggondolta magát, és maradt Késmárkon. Rövid betegség után fiatalon, negyvenkilenc éves korában hunyt el 1737. augusztus 3-án.

1715. január 29-én vette feleségül a nagypalugyai Plathy (Platthy) Erzsébetet, Plathy Bernát és Plathy Erzsébet leányát. Négy gyermekük született, közülük három még gyermekkorában meghalt. Erzsébet Zsófia 1716. február 1-től 1719. március 5-ig, Bernát György 1724. október 8-tól 1732. március 18-ig, a bátyja halála után ismét Bernátnak keresztelt kisfiú 1734. május 11-től 1736. május 25-ig élt. Az 1731. május 7-én született Pál egy, a tiszolci evangélikus levéltárban található feljegyzés alapján 1771-ben, a *Liptó vármegye nemes családjai* című kötet szerint 1791. január 7-én halt meg.⁷⁹

⁷⁹ Tiszolc, 33. kötet; SZLUHA, *Liptó vármegye nemes családjai*, 102.

IV. Buchholtz naplójának fő témakörei

1. Peregrinációk

Ifj. Buchholtz György naplóját itthoni alap- és középfokú tanulmányainak befejezése után, külföldi iskolába, egyetemre indulva, Dancka felé tartva kezdi el írni. Felföldi, főként evangélikus ifjak szép számban tanultak külföldön. A kedvező földrajzi helyzet, a sok szabad királyi város, a bányák, a kohászat, az ügyes kereskedők tevékenysége az ország egyik legfejlettebb, legtehetősebb vidékévé tette ezt a területet. A zömmel német polgárság már a 16. század közepére evangélikus hitre tért, s tagjai jó kapcsolatot tartottak fenn egymással és az erdélyi, illetve nyugat-dunántúli evangélikusokkal is. A 16. század közepétől sorra hozták létre iskoláikat, egyetemi tanulmányok végzésére pedig elsősorban Németországba küldték fiaikat.⁸⁰ A peregrinusok leginkább a bányavárosi polgárság és az egyházi értelmiség köreiből kerültek ki. Egyetemjárásuk történetéhez a matrikulákon kívül más források is rendelkezésre állnak: ilyen például ifjabb Buchholtz György naplója.

Buchholtz diáriumába részletesen feljegyezte két peregrinációjának történetét. Első útjára (ezt apja krónikájából tudjuk, mert az ifjabb Buchholtz Györgyé csak az 1709. május 9-i bejegyzéssel kezdődik) 1708. július 20-án indult.⁸¹ Először Danckában tanult, majd tanulmányait a greifswaldi egyetemen folytatta. 1709. november 3. és 1711. szeptember 15. között tartózkodott Greifswaldban, erről az időről mintegy négyszáz oldalon keresztül számol be diáriumában. Másodszor 1713. július 3-án indult útnak, és október 15-én érkezett vissza Késmárkra. Ez az utazás (leírása a napló 626–687. lapjain található) nem szabályos peregrinatio academica volt, nem iratkozott be egyetlen egyetemre sem,⁸² bár mindenütt, ahol megfordult, hallgatott előadásokat, meglátogatott professzorokat, részt vett a diákéletben. Célja nem csupán ismeretszerzés volt; tanítványát, Lányi Jánost kísérte el a hallei Paedagogium Regiumba. (A magyarországi peregrináció-kutatás főként az egyetemi

⁸⁰ ZOMBORI, A *felvidéki evangélikus értelmiség*, 82–83.

⁸¹ „Anno 1708. die 20. Julii Georgius Buchholtz iunior, filius meus dilectus, una cum Paulo Tessedik, studioso Egregio ac pie docto Puchovia, Domini Generosi Marci Tessedik filio oriundo, ad studia Academica, in Borussiam, Promotore Domino Georgio Peip Dantiscano concessit: quibus Jehovah altissimus sit adiutor, mente devota precor!” (BUCHHOLTZ, d. Ä, *Historischer Geschlechtsbericht* ..., 301.)

tanulmányokra koncentrálni, ez az adat azonban felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy alsóbb iskolákat is látogattak magyarországi diákok külföldön.⁸³⁾

Buchholtz utazásainak szinte minden részletéről értesülhetünk naplójából. A látnivalók feljegyzésében, akárcsak más utazók, többnyire követi a korabeli utazáselméletek előírásait, bár kevésbé részletesen, mint ahogyan azt például Frölich Dávid az utazás során elsősorban megsemmisítendő dolgok táblázatában megkívánja.⁸⁴ Frölich szerint igen fontos megtudni a terület, illetve a város nevét, az elnevezés okát, a helység alapítójának vagy újjáépítőjének nevét. Figyelmet kell fordítani a környék földrajzi viszonyaira, a folyókra, hegyekre, erdőkre, ligetekre és más jeles dolgokra. A városokban megtekintendők a különféle egyházi és világi épületek, a templomok, kolostorok, paloták, erődítmények, a piac, a kertek, kutak, szobrok stb. Érdeklődni kell az emberek helyzete, a kormányzás módja, az iskolák, könyvtárak, a tudós férfiak, a mesterségek és a közérkölcsök felől. Buchholtz is leírja minden település nevét, amelyen áthaladnak, megemlíti a környező erdőket, folyókat, hegyeket, egyéb látnivalókat, a fontos emberek nevét, a nevezetesebb épületeket és a kerteket. A díszkerteknek nagy kultusza volt már a reneszánsztól kezdve,⁸⁵ s a büszke tulajdonosok többnyire szívesen fogadták az érdeklődő utazókat, akik messzire vihették kertjük hírét. Lippay György esztergomi érsek híres pozsonyi kertjéről metszetekkel díszített könyvet is kiadatott.⁸⁶

Buchholtz az „előírtakon” kívül feljegyzi, hogy kinek írt és kitől kapott levelet, kivel találkozott, kit látogatott meg, ki volt nála, hol, kivel és mit reggelizett, ebédelt, vacsorázott. Nem mulasztja el megemlíteni, ha jó bort ivott, rendkívül gyakori a „cerevisiam bibi” kifejezés – egyszer nagyon rosszat kapott –, és többször panaszodik, hogy kénytelen volt beérni tejjel vagy vízzel valamilyen nemesebb nedű helyett. 1713. október 11-i bejegyzése például: „In lacte coximus Coffe quod coenae loco fuit, *non* habente hospite Cerevisiam aut crematum. Aquam hausimus.”⁸⁷ Feljegyzi, hogy mikor kelt és feküdt, hogy aludt, fájt-e valamije. Legtöbbször láb- és szemfájásra panaszodik. Előbbit pálinkás, utóbbit herbateás borogatással kúrálja. Pontosan beszámol arról, hogy mire és mennyit költ, kinek mennyivel tartozik stb. Feljegyzi, ha honfitársával (hungarus) vagy Magyarországot (Hungaria) megjárta

⁸² Bartholomaeides megemlíti ugyan a wittenbergi egyetem magyar diákjai között, de beiratkozási dátumot nem közöl. „Georg Buchholtz junior. Hoc eodem anno domum rediit, ubi prius ab an. 1708 Dantisci, Gryphisvaldae item, litteris operam navasset.” (BARTHOLOMAEIDES, *Memoria Ungarorum* ..., 209.)

⁸³ Vö. GECSÉNYI, *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában*, 95–106; SZELESTEI N., *Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban* ..., 146–158.

⁸⁴ FRÖLICH, *A gyakorlati földrajz veleje*, 57–58; FRÖLICH, *Utazók könyvtára*, 91–100.

⁸⁵ Vö. Batthyány Kristóf *európai utazása* ..., 9.

⁸⁶ LIPPAY, *Posoni kert*.

⁸⁷ *Diar*. I, 684.

személlyel találkozik, és a magyarországi (onnan kapott vagy vele kapcsolatos) híreket is mindig megemlíti.

„Peregrinusaink általában az elragadtatás, a csodálat hangján írtak a nagyhírű, nevezetes tudósokkal működő akadémiákról, az építészeti és művészeti emlékekben gazdag városokról, a pompás fedelmi udvarokról és udvari életről. Kunstkammerekről, kéziratokkal ékes könyvtárakról, ceigházak fegyvercsodáiról, raritásgyűjtemények csodabogarairól.”⁸⁸ Nincs ezzel másként Buchholtz sem. Nagyfokú érdeklődést mutat mindenféle gyűjtemény iránt, részletesen ismerteti a greifswaldi és a boroszlói könyvtár kincseit, a drezdai fegyvertárban látott eszközöket éppúgy, mint az ottani „állatkert” lakóit, vagy a hallei természettudományi gyűjtemény ritkaságait. Gyakran ír látott vagy vásárolt ásványokról, érmekről, számol be fizikai kísérletekről.

Mindig feljegyezi, ha templomban volt, vagy éppen csak látott egy templomot. Általában azt is megemlíti, hogy volt-e tornya a templomnak, ha igen, mennyi és milyen; mekkorák és milyen régiek a harangok. Mindenféle felekezethez tartozó templomot meglátogat, a nem evangélikusok azonban elsősorban mint építészeti alkotások, illetve zenei rendezvények színhelyei érdeklik. Nemcsak azt említi gyakran, hogy templomokban zenét hallgatott, hanem ő maga is orgonál, társaival muzsikálnak, énekelnek; néha zenét is szerez.

Az utazás a korban meglehetősen sok nehézséggel járt. Buchholtzénak is többször akadt gondjuk a kocsisokkal, katonákkal, nemegyszer nézeteltérésbe keveredtek az útjukba eső falvak lakóival is. A sok eső és a rossz utak miatt többször előfordult, hogy a kocsi mellett kellett gyalogolniuk, egyszer egy mocsaras vidéken pedig úgy belesüllyedt a sárba a kocsijuk, hogy csak tizenkilenc ló tudta kihúzni. A városokba különféle okok miatt gyakran nem akarták beengedni őket; Greifswald partjainál hetekig vesztegeltek a hajón, amivel Danckából utaztak, Drezdába pedig csak úgy jutottak be, hogy Buchholtz naplójának segítségével igazolták, nem a járvány dúlta területek irányából érkeztek.

Első peregrináció: Dancka, Greifswald

Buchholtz első peregrinációjára 1708. július 20-án indul el Késmárkról. Útja Krakkón, Varsón és Thornon át vezet, utóbbi helyen a gimnáziumot is meglátogatja. Danckába 1709. július 3-án érkezik meg. (Hogy mit csinált az elindulása óta eltelt egy évben, nem tudni.) Először patrónusa, Georgius Paip házát keresi fel, majd honfitársaival, Franciscivel,

Bartholomaeidesszel, Richterrel, Lányival, Krayjal találkozik. A következő napokon megemlíti még Czabanyi, Tessedik, Ottlik nevét. Ők valamennyien felföldi származásúak, és az 1558 óta létező, 1580-tól akadémiai gimnáziumi ranggal rendelkező protestáns tanintézmény diákjai. A matrikula⁸⁹ szerint Ottlik András iratkozott be közülük a legkorábban, 1708 júniusában. Az ő szülővárosának neve nincs feljegyezve (Szögi László szerint talán Trencsén megyei), az azonban igen, hogy 1709. július 29-től a thorni gimnázium tanulója. A klenóci Bartholomaeides János és a lőcsei Francisci György 1708 júliusában, a puhói Teschedik (Tessedik) Pál – vele kelt útra Buchholtz az előző évben – 1709 márciusában, a modrai Richter János, a késmárki Kray Sándor és Lányi Dániel pedig 1709 májusában lett a danckai gimnázium diákja. Rajtuk kívül a dobsinai Gally (Gál) Simon szerepel még az anyakönyvben 1708. júniusi beiratkozási dátummal, ő azonban Buchholtz megérkezésekor már a greifswaldi egyetem hallgatója.

Pontos napot Buchholtz beiratkozásával kapcsolatban sem tartalmaz a matrikula, csak az szerepel benne, hogy 1709 júliusában felvételt nyert a második osztályba,⁹⁰ a naplóból azonban tudjuk, hogy Buchholtz mindjárt érkezése napján, július 3-án felkeresi a gimnáziumot, a következő napokon is szorgalmasan látogatja, július 11-én és 20-án disputáción is részt vesz. A tanárok és tantárgyak közül Grodeck metafizika előadását, valamint Willenberg és Schelwig nevét említi. Utóbbtól július 15-én megkapja az iskola tanrendjét és törvényeit (*Catalogus Studiorum et Leges*).⁹¹

Sokat olvas, sok könyvet vásárol, Lányitól és Kraytól kölcsönkapja Szenci Molnár Albert szótárát, írni (bizonyára másolni) kezd egy közelebbről meg nem nevezett magyar grammatikát.⁹² Többnyire honfitársai körében tölti szabadidejét. Meglehetősen sokat isznak, sör, égetett szesz, bor, vodka stb. szerepel a listán, de a dohányzást sem vetik meg.

Valószínűleg hosszabbra tervezte danckai tartózkodását, mivel magántanítást is vállal: egy bizonyos Tetz fiát és lányát oktatja. Néhány nap múlva azonban elhagyni készül a várost, augusztus 26-án elbúcsúzik Tetzéktől, 29-én pedig – hosszas szervezés után – hajóra száll Greifswald felé. A távozás oka a városban dúló járvány, amely miatt az iskolát is bezárták. Sokan meghaltak, köztük Gabriel Grodeck, a gyakorlati filozófia és a keleti nyelvek tanára,

⁸⁸ JANKOVICS, *A magyar peregrinusok Európa-képe*, 562.

⁸⁹ A magyarországi diákokra vonatkozó adatok: SZÖGI, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken* ..., 81–89; az itt említett személyek a 88. lapon szerepelnek.

⁹⁰ *Catalogus Discipulorum Gymnasii Gedanensis* ..., 289.

⁹¹ *Diar.* I, 45–52.

⁹² *Diar.* I, 51, 57a–b.

és számos diák is.⁹³ Maga Buchholtz is megbetegedett, október 19-én azonban már pestises sebeinek begyógyulásáért ad hálát a naplóban.⁹⁴

Greifswaldban 1456-ban alakult meg az egyetem, az alapítást III. Frigyes császár és III. Callixtus pápa is megerősítette. Az intézmény 1527-ben átmenetileg megszűnt, ám hamarosan, 1535-ben újjáalakult mint Paedagogium, 1539-ben pedig I. Fülöp pomerániai herceg protestáns tartományi egyetemenként szervezte újjá. 1637-ben Kelet-Pomeránia a svédek kezére került, ettől kezdve az egyetem is a svéd birodalomhoz tartozott. 1699-ben Erős Ágost szász fejedelem és (II. Ágost néven) lengyel király szövetséget kötött IV. Frigyes dán királlyal és I. Péter orosz cárral, 1700-ban pedig megkezdődött a nagy északi háború. Ez eleinte a svédek sikerét hozta, az 1709-es poltavai csatában elszenvedett vereségük azonban fordulatot jelentett a háború menetében. Greifswald mindazonáltal 1815-ig svéd fennhatóság alatt maradt.⁹⁵

Az egyetem színvonala meglehetősen ingadozó volt, a közeli stettini akadémiai gimnáziumban néha magasabb szinten tanítottak.⁹⁶ Ezen a helyzeten akart változtatni az 1699-es nagy vizitáció, melyben többek között a wismari superintendens, Henning Joachim Gerdes és a greifswaldi polgármester, Bernhard Dieckmann is részt vett. A látogatás eredményeképpen új szabályokat írtak elő az oktatásra, a professzorok számára, az infrastruktúrára vonatkozóan. A teológiai és a jogi fakultáson négy-négy, az orvosin három, a filozófiai pedig öt professzort kellett alkalmazni. Az orvosi karon természettörténetet és anatómiát, a filozófiai karon gyakorlati filozófiát, etikát, történelmet, elméleti filozófiát, retorikát, logikát, metafizikát, pneumatikát, görög és héber nyelvet, matematikát, civil és katonai építészetet is kellett oktatni. Negyedévente legalább kétszer jelenléti ívet kellett aláírni a hallgatókkal. Kijelölték a disputák időpontját is: szerdán és szombaton reggel 7 és 9 óra között a pro exercitio, szerdánként 9-től 11-ig és szombaton egész nap a pro gradu disputációk lebonyolításának ideje volt. Nyelv-, vívás- és táncitanár alkalmazását is javasolták, lovaglómesterre azonban nem futotta. A bizottság javasolta, hogy harminchat diáknak biztosítsanak ingyenes étkezést (Freitisch), az ösztöndíjak számát pedig emeljék tizenkettőre.

⁹³ *Catalogus Discipulorum Gymnasii Gedanensis ...*, 289. – Az anyakönyvben az 1709-es évről ez áll: „Pestifera lues, quae inde a primordio anni coeperat, sed hactenus peremerat pauciores, in hoc mense [Juli] ad plures se diffundit; cumque mense Augusti gravius saeviret, die ejusdem 16 magnificum Senatum impellit, ut examen instans suspenderet et lectiones publicas in Gymnasio continuare prohiberet, ad quas demum mense Decembri redibatur; translocatio autem in superiores classes absque praevio examine die 17 iam dicti mensis suscepta fuit.”

⁹⁴ *Diar.* I, 86. – M. Zemplén Jolán szerint Buchholtz betegségét titkolva jutott el Greifswaldba, ahol szerencsésen meggyógyult. (M. ZEMPLÉN, *A felvidéki fizika története 1850-ig*, 97.)

⁹⁵ SZÖGI, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken ...*, 11, 13, 20; SETH, *Die Universität Greifswald ...*

Botanikus kert felállítását és az 1661-ben megígért könyvtárbővítést is elrendelték.⁹⁷ Az előírások végrehajtásának ellenőrzésére 1708-ban újabb vizitátorok érkeztek. Megállapították, hogy a tudományos színvonal alacsony, a tanárok többsége nem elég buzgó, gyakran nem tartják meg óráikat, bár ebben az is közrejátszik, hogy a diákok nem jelennek meg az előadásokon. Nyelv-, vívás- és tánc tanárt felvettek ugyan, de lovaglópálya és botanikus kert továbbra sincsen. A könyvtár, amelyet 1698 óta Christian Saalbach professzor gondoz, még mindig eléggé jelentéktelen (az állomány 1713-ban, Saalbach halálakor 1096 kötetből állt), a diákok pedig csak nehezen férnek hozzá a könyvekhez, mivel a gyűjteménynek otthont adó épületben ősszel és télen nem lehet dolgozni, a könyvtáros pedig gyakran van távol az egyetem gazdasági ügyeinek intézése miatt.⁹⁸

A greifswaldi egyetem – részben ezen okok miatt – jellegzetesen első intézménynek számított, a diákok közül sokan csak kis ideig maradtak itt, mielőtt továbbmentek más, nagyobb hírnévnek örvendő egyetemekre.⁹⁹

Az egyetemi anyakönyvek tanúsága szerint a 17–18. században negyvennégy magyarországi diák tanult a greifswaldi egyetemen. Magyar szempontból az egyetem a 17. század végétől vált jelentőssé, bár a nagy északi háború miatt a századfordulót követő néhány évben alig találunk magyarországi diákot Greifswaldban. A Rákóczi-szabadságharc idején azonban számuk újra nőtt, köszönhetően feltehetően annak, hogy a kurucok számára a lengyel és svéd kapcsolatok egyaránt fontosak voltak. Többségük a Rákóczi pártjára állt felföldi városokból származott. Abban, hogy – ellentétben az északi egyetemek többségével – Greifswaldban a 18. század későbbi évtizedeiben is rendszeresen megfordultak magyarországi diákok, nagy szerepet játszott a Szirmay-féle ösztöndíj-alapítvány.¹⁰⁰

Az ösztöndíjat eredetileg XII. Károly svéd király hozta létre 1705-ben, miután a magyarországi protestáns rendek két küldötte, Szirmay Miklós és Meltzel Mihály felkereste őt táborában, hogy támogatását kérje az üldözött magyarországi evangélikus egyház számára (és valószínűleg Rákóczi számára is). Hogy milyen politikai eredményt értek el, nem tudjuk, azt azonban igen, hogy július 30-án a király négy magyar evangélikus diák számára szóló egyéves ösztöndíj létrehozásáról rendelkezett. Az ösztöndíj megalapításában minden bizonnyal nagy szerepe volt Szirmay Miklósnak, akinek családja az eperjesi kollégium fő mecénásai közé tartozott, s így bizonyára az sem véletlen, hogy a későbbi források szerint

⁹⁶ SZÖGI, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken* ..., 13.

⁹⁷ SETH, *Die Universität Greifswald* ..., 74–81.

⁹⁸ *Uo.*, 95–96.

⁹⁹ SZÖGI, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken* ..., 27.

¹⁰⁰ *Uo.*, 20–23.

XII. Károly az ösztöndíjat kifejezetten az eperjesi kollégiumban végzett diákok számára hozta létre. Az első két ösztöndíjas Szirmay fia, Tamás, illetve Matthaides Sámuel volt 1706-ban, őket követte 1707-ben Kray Pál, 1709-ben Viczai Péter, Sextius János, Gally Simon és Buchholtz György, 1710-ben Sárosi János, majd 1713-ban Mozer István.¹⁰¹ Kérdés, hogyan került közéjük Buchholtz, aki nem volt az eperjesi kollégium tanulója.

Az ösztöndíj-alapítványnak azonban volt egy szépséghibája: sokáig csak papíron működött. A megvalósítással megbízott pomerániai kormányzónak, gróf Mellinnek hamar rá kellett jönnie, hogy Greifswaldban nincs meg az anyagi fedezet, így legalább ingyenes ellátás (Freitisch) biztosítását kérte a magyar diákok számára. Ezek fő pártfogója az egyetemen Johann Friedrich Mayer teológiaprofesszor volt, aki már 1705-ben Greifswaldba hívta Szirmay Tamást. Az orthodox, pietizmus-ellenes Mayer neve a magyarországi evangélikusok körében is ismert volt, az ösztöndíj mellett az ő személye is vonzotta a magyar hallgatókat Greifswaldba. Halála után mintegy negyven évig nem találunk magyar diákot az egyetemen, ez azonban csak részben tulajdonítható az ő személyének, illetve hiányának. A pomerániai politikai helyzet változása, valamint a svéd–pomerániai és felsőmagyarországi kapcsolatok elsoványodása következtében XII. Károly ösztöndíja gyorsan feledésbe merült, s majd csak évtizedek múltán élesztette újjá Szirmay Tamás, az alapításnál közreműködő Szirmay Miklós fia, az egyetem hajdani hallgatója. Szirmay 1743-ban, nem sokkal halála előtt, betegágyából küldött egy levelet Philipp Gustav Mörl nürnbergi Pastor Primariusnak, melyben kinyilvánította szándékát egy háromezer forintos ösztöndíj-alapítvány létrehozására hat magyarországi diák számára.¹⁰² A felajánlásról a greifswaldi matrikula is megemlékezik.¹⁰³ Szirmay halála után adjutánsa, Dobai Székely Sámuel vette kezébe az alapítvány ügyeinek intézését, amely aztán egészen 1945-ig működött.¹⁰⁴

Buchholtz 1709. november 29-én iratkozik be az egyetemre, az anyakönyv szerint „propter nota paupertatis indicia gratis”,¹⁰⁵ szegénysége miatt ingyen. A naplóból kitűnik, hogy eleinte sok gondja akad, már a Greifswaldba való el- és bejutás sem egyszerű. A hajón, amely mintegy tíz napig vesztegel Dancka partjainál, mielőtt elindulna, gyakran panaszkodik rosszullétre. Öt nap múlva érik el Greifswaldot, itt azonban újabb hosszú várakozás

¹⁰¹ ALVERMANN, *Stipendien ...*, 347–350.

¹⁰² *Uo.*, 350–357.

¹⁰³ „29 Iulii [1706] Thomas Szirmay de Szirmay nobilis Hungarus; dux belli imperatricis, in gratam beneficiorum, quibus huc fructus, memoriam academiae in usum stipendii legavit 3000 thaleros, vid. acta.” (*Die Matrikel der Universität Greifswald ...*, 36.)

¹⁰⁴ Az alapítvány további sorsáról részletesen: ALVERMANN, *Stipendien ...*

¹⁰⁵ *Die Matrikel der Universität Greifswald ...*, 55.

következik a vízen. Noha szeptember 13-án megérkeznek, csak november 3-án engedik az utasokat partra szállni, addig karanténban tartják őket a danckai és a környéken pusztító járványok miatt. Az időt olvasással, jegyzeteléssel, elmélkedéssel, naplórírással tölti. Belefog egy dráma írásába, prédikációkat szerkeszt és el is mondja őket, számos imádságot jegyez be naplójába. Végül Stralsundban szállhatnak partra. Buchholtz itt először az egyik hajós rokonánál kap szállást, a csomagjai azonban néhány napig még a hajón maradnak, aztán pedig Dämholmra¹⁰⁶ viszik, s nem könnyen kapja vissza őket. Nathaniel Christ. Bülgrin segít ügyeit intézni, majd megismerkedik Matthias Kienast pozsonyi származású lelkésszel, aki szintén támogatja. November 19-én felkeresi Viczay Pétert, akinek levelet is hoz, ő pedig elviszi Saalbach dékánhoz. Megismerkedik Sextius Jánossal (először Andreasnak írja), akinek szintén hozott levelet. Tőlük kér tanácsot szállásügyben. 25-én ismét felkeresi Saalbachot, aki arra kéri, várja meg a csütörtököt (ez az új dékán hivatalbalépésének napja). 26-án említi először, hogy előadást hallgat: Mayer és Quade óráit. 28-án részt vesz az új rektor, Brandanus Heinrich Gebhardi beiktatásán, másnap pedig Viczayval fel is keresi őt, és beiratkozik az egyetemre. Gebhardi „pro virili humanissime”¹⁰⁷ fogadja, „ingyenjegyet” kap a konviktus menzájára, és igazolást, hogy ingyen látogathatja az előadásokat. Ennek ellenére gyakran említi, hogy kinek miért mennyit fizetett.

December 18-án levél érkezik Mellintől, hogy megkapják annak az ösztöndíjnak a maradékát, amely Kraytól megmaradt. A levéllel másnap elmennek Mayerhez, hogy igazolást kérjenek tőle, s 22-én el is küldik azt Mellinnek. Hogy kikre utal a többes szám első személyű alakok használata, nem derül ki a naplóból, de bizonyára a magyarországi diákokról van szó. A következő hetekben többször említi, hogy levelet ír Mellinnek az ösztöndíj ügyében, január 17-én pedig Stettinbe utazik, hogy személyesen találkozzék vele, és elhozza a pénzt. Először Koch titkárral beszél, aki ránézésre megállapítja, hogy egy magyar diák áll vele szemben, és megkérdi, miért fáradt el idáig, Mellin gróf ismeri az ügyüket, tud szegénységükről, nyomorúságukról, és megírta, hogy legyenek türelemmel. Buchholtz szeretne a gróffal is találkozni, ám ez nem megy egyszerűen, mindig egy későbbi időpontra hívják vissza. Az említett titkárból nem bízva egy másik, Lagerström nevűhöz fordul, ő hozza-viszi az üzeneteket. Mellin végül 3 forintot küld Buchholtznak, aki először nem akarja elfogadni, mondván, ő nem mendikáns, hanem Stipendiarius Regius, Lagerström azonban lebeszéli róla, hogy visszaküldje a pénzt, s ezzel magára haragítja Mellint. Buchholtz ki is fakad: nehezebb ehhez a grófhhoz bejutni, mint Krakkóban Károly királyhoz. (Eszerint korábban ott is járt?)

¹⁰⁶ Dänholm, sziget Stralsund mellett.

¹⁰⁷ *Diar.* I, 97.

Végül dolgavégezetlenül kell hazatérnie. Ezután is többször vált levelet Mellinnel, társaival a magyarországi evangélikusoknak is akarnak írni az ösztöndíj ügyében, Mayernél, illetve más vezetőknél is jár emiatt. Később Majerfeld stettini generálissal levelez az ösztöndíjjal kapcsolatosan, de részleteket nem árul el. Annyi azonban kitűnik a naplóból, hogy az ösztöndíjban reménykedő, emiatt Greifswaldba jövő magyarországi diákoknak csalódniuk kellett: sem a svéd királytól, sem annak megbízottjától, sem az egyetemtől nem juthattak egykönnyen pénzhez.¹⁰⁸

A greifswaldi egyetemen csak néhány magyarországi hallgatót találunk azokban az években, amikor Buchholtz is ott tanul. 1709. június 12-én egyszerre iratkozik be „Petrus Witzay Transdanubio-Hungarus”, valamint „Jo. Sextius Gömeriensis Hungarus” és „Simon Gally Gömeriensis Hungarus”. A következő évben érkezik „Joannes Saarusi Tran[s]danubio-Hungarus, gratis”, akinek neve mellett pontos beiratkozási dátum nem szerepel a matrikulában.¹⁰⁹

Viczay Péter eredeti neve Szinnyei szerint Molnár, s később születési helye, a Sopron megyei Vicza után nevezi magát Viczaynak, illetve Kis-Viczaynak.¹¹⁰ Greifswaldból Halléba megy tovább, ahol 1711. június 6-án iratkozik be az egyetemre teológiát tanulni.¹¹¹ 1713-ban Bártfán adja ki *Selectiora adagia latino-hungarica* című latin–magyar közmondás-gyűjteményét, amelyből Buchholtznak is küld egy példányt.¹¹² A későbbiekben is rendszeresen leveleznek.¹¹³ Hasonlóképpen tartja a kapcsolatot Buchholtz Gally Simonnal is, a levélváltás mellett könyveket cserélnek egymással, gyakran találkoznak. 1711 decemberében Lányi Pál három álláslehetőséget kínál Buchholtznak, köztük a dobsinai rektorságot, amit ő szívesen el is fogadna, ha nem tudná, hogy azt már Gallynak ígérték. Noha felajánlják, hogy legyen ő a rektor, Gally pedig a konrektor,¹¹⁴ Buchholtz végül Lányi Páléknál marad titkárnak és házitanítónak. Sextius János a Gömör megyei Jolsvárról származott.¹¹⁵ Sárosi (Sárossy) János a Vas megyei Sáros községben született, 1711-től Jénában tanult, 1713-tól várpalotai, majd felpéci lelkész.¹¹⁶ Utóbbi 1710. május 19-én érkezik Greifswaldba, s többször találunk utalást a naplóban veszekedős természetére.¹¹⁷ Egy

¹⁰⁸ Vö. ALVERMANN, *Stipendien ...*, 351.

¹⁰⁹ *Die Matrikel der Universität Greifswald ...*, 53, 57.

¹¹⁰ SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, VI, 438–439.

¹¹¹ *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, I, 145.

¹¹² *Diar.* I, 793: „Accepi literas Cassovia a Reverendo Domino Viczai una cum edito libello adagiorum hungaricorum, attulit Dominus Balthazar Pothornyai.”

¹¹³ Levelezésük egy része fennmaradt a tiszolci evangélikus levéltárban: 66., 78., 92. kötet.

¹¹⁴ *Diar.* I, 520, 526.

¹¹⁵ SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, XII, 962.

¹¹⁶ CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, 218.

¹¹⁷ *Pl. Diar.* I, 202, 344, 426, 469.

Michaelides Sámuel által 1722. november 2-án Buchholtznak küldött levél hátoldalán az utóbbi – Brandanus Heinrich Gebhardi professzorhoz írt levélvázlatban – beszámol a Greifswaldban tanult hungarusok, köztük a vele egy időben ott lévők további sorsáról: Viczay Kassán a magyarok, Sextius Körmöcbányán a németek, Sárossy a Dunántúlon szintén a magyarok lelkesze, Gally pedig a dobsinai iskolát vezeti.¹¹⁸

Buchholtz nem csak hungarus társaival, de számos más diákkal is jó barátságba kerül. Gyakran említi Ferdinand Georg Narcissust, aki a matrikula szerint bécsi,¹¹⁹ a naplóban pozsonyi illetőségű, s orvosi tanulmányokat folytat. Buchholtz néha hozzá fordul egészségi panaszai, verset ír hozzá és kérésére, kijavítja költeményét, aritmetikára és zenére tanítja. Narcissus disputáján Buchholtz az egyik opponens.¹²⁰ Ugyancsak gyakran szerepel a naplóban a joghallgató Andreas Petrus Kipping, „Byrutho-Francus”.¹²¹ Buchholtz sokat másol az ő jegyzeteiből, s Kipping verseket – köztük a greifswaldi diákok dalának szövegét – diktál neki.¹²² Jóban van – és nemcsak ő, hanem a hungarusok valamennyien – a teológus-hallgató livóniai Gotthardus Fridericus Rauscherttel, valamint az elbingi Christoph Zeidlerrel és Johann Daniel Stobaeusszal.¹²³ Schellhamer nevű barátja vagy jó ismerőse kettő is van, és nem mindig egyértelmű, hogy mikor melyikükről van szó: az egyik David Schellhamer, hamburgi diák,¹²⁴ az ő jegyzeteiből másolja le Buchholtz a stettini út miatt elmulasztott órák anyagát; a másik greifswaldi könyvkereskedő, valószínűleg tőle kap érmekeket és könyveket kölcsönbe, s az ő nevére ír kronosztichont.¹²⁵ Gyakran említi Johann Bötticher, Daniel Schöнемann, Johann Melchior Menckhusen, Martin Johann Roth nevét, utóbbi három főként versekért fordul hozzá. (Schöнемann költői tehetségét a matrikula szerint később az egész művelt világ csodálta.)¹²⁶ Buchholtz szomorúan jegyzi fel, amikor valamelyikük tanulmányait befejezve elhagyja Greifswaldot, s levelezés útján továbbra is kapcsolatban marad velük.

Az egyetemen Buchholtz számos professzor sokféle tárgyát hallgatja. A lutheránus orthodoxia képviselője, a teológus Johann Friedrich Mayer¹²⁷ az ágostai hitvallásról, eretnekségekről, a coccejanizmusról, homiletikáról tart kurzusokat. Nagy ellenfele, a pietista Brandanus Heinrich Gebhardi dogmatikát, biblikumot és egyéb teológiai tárgyakat ad elő.

¹¹⁸ Tiszolc, 34. kötet

¹¹⁹ *Die Matrikel der Universität Greifswald* ..., 54.

¹²⁰ *Pl. Diar.* I, 183, 199, 312, 382, 400, 403, 412, 425.

¹²¹ *Die Matrikel der Universität Greifswald* ..., 49.

¹²² *Pl. Diar.* I, 162, 178, 179.

¹²³ *Die Matrikel der Universität Greifswald* ..., 55, 56.

¹²⁴ *Uo.*, 49.

¹²⁵ *Pl. Diar.* I, 121, 375, 400, 454.

¹²⁶ *Die Matrikel der Universität Greifswald* ..., 48, 53, 55.

Michael Friedrich Quade egzegézist tart, a rózsakeresztesekről is beszél. Johann Philipp Palthennél (Palthenius) történelmet, Jacob Stahlkopffnál (Staalkopff) metafizikát és filozófiát hallgat Buchholtz. Johann Georg Pritius hermeneutika-előadásait, Heinrich Christoph Schnering görög- és héberóráit, Henning Christoph Gerdes jogi kurzusait, Christian Saalbach klasszika-filológiai témájú előadásait, például Vergilius-elemzéseit említi. Jeremias Papke természettudományt, civil és katonai építészetet, geometriát, geográfiát, csillagászatot és órákészítést tanít. Christoph Helwig anatómiát, antropologia sacrát, kísérleti fizikát, növény- és állattant, csillagászatot, fizikát ad elő, kísérletekkel, mikroszkóppal színesítve óráit. A logika professzora, Theodor Horn természetszerűleg logikáról, valamint metafizikáról és a loci tropiciról beszél. Andreas Westphal óráin a res litteraria, tudományos társaságok és folyóiratok, erkölcsan, gyermeknevelés, politika témakörök kerülnek elő. Sokukhoz magánórára is jár Buchholtz.

Többnyire csak a professzor nevét, ritkábban a tárgyat is említi, néha azonban részletesen beszámol egy-egy óra anyagáról. Oldalakon keresztül ismerteti Paltheniusnak a magyar történelemről szóló előadásait, és hosszasan ír a Helwig, illetve Papke óráin bemutatott kísérletekről, demonstrációkról, néha rajzol is hozzájuk. Ritkán megemlíti a használt „tankönyvet” is: Horn például Buddaeus *Logicáját*, illetve Rollius *Breviarium Metaphysicae Sacrae*-ját (ezt később meg is vásárolja), Gerdes Justinianus *Institutionesét* olvassa fel.¹²⁸ A hallgatóság általában a professzorok által elmondottakat jegyzeteli, de Papke „Geometrico-Astronomico-Geographicum”-át előbb le kell írniuk, s csak azután magyarázza.¹²⁹ Buchholtz gyakran másolja diáktársai jegyzeteit is, eleinte bizonyára a beiratkozása előtti órák anyagát, később pedig olyankor, ha valamilyen oknál fogva – például könyvaukcio vagy disputáció miatt – kihagy egy-egy előadást. Beszámol az egyetemi élet különféle mozzanatairól, az új rektorok, tanárok beiktatásáról, doktoravatásról, más ünnepségekről.

Concilia Emil az 1880-as években látott Losoncon egy vastag negyedréteg kéziratköteget, amelynek jelenlegi lelőhelye ismeretlen (a losonci levéltárban legalábbis nem tudnak róla). A kötet „Czímtelen vegyes tárgyú, melyben geographiai, astronomiai, physikai, chemiai stb. értekezések mellett a – *pecsenyének szabályszerű felvágásáról* is terjedelmesen és számos képpel illusztrált értekezés található. Egy-kettő latin, a legtöbb német nyelven írva”. Benne egy bejegyzés: „Calamo excoepit Georgius Buchholz Hungarus. 1710–1711.”¹³⁰

¹²⁷ Életéről, munkásságáról: GUMMELT, *Der Maßlose: Johann Friedrich Mayer ...*

¹²⁸ *Diar.* I, 171, 172, 207, 286.

¹²⁹ *Diar.* I, 268.

¹³⁰ CONCILIA, *Losoncz könyvtárainak ismertetése*, 73.

Valószínűleg Buchholtz greifswaldi jegyzeteit tartalmazta a kötet, s igazi „kincset” jelentene, ha előkerülne.

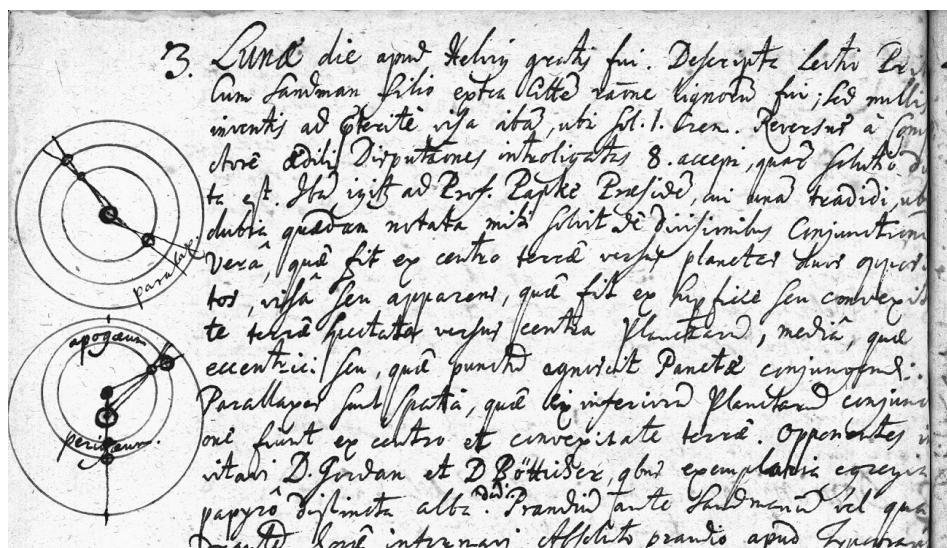
A professzorokról nem sok személyes megjegyzést tesz Buchholtz (ellentétben például az 1707-től Greifswaldban tanuló Eric Alstrin svéd diákkal, aki haza küldött leveleiben meglehetősen kritikusan fogalmaz velük kapcsolatban¹³¹). Rosszat nem nagyon mond senkiről, bár egyszer említi, hogy Saalbach óráján unalmában verset írt. Nem is különösebben dicséri őket, véleménye inkább az említések gyakoriságából, a rájuk vonatkozó bejegyzések hosszából következtethető ki. A Palthenius-előadások részletes ismertetése részben a témának – magyar történelem – köszönhető, ugyanakkor a professzor halála utáni megemlékezés, később síremlékének leírása bizonyossá teszi, hogy Buchholtz kedvelte őt. Ugyanez érezhető Helwiggel és Papkéval kapcsolatban, de közeli ismeretségben van Saalbachhal és Hornnal is, akiknek gyermekeit tanítja. Mayer egyszer meghívja magához, és megmutatja könyvtárát, Buchholtz ámulva nézi és írja le – ebben hússzor több mű volt, mint az egyetemi könyvtárban, köztük például Luther-kéziratok, és egyéb művészeti gyűjteményei is jelentősek.¹³² Leginkább azonban Gebhardival kerül személyes közelségbe, majdnem barátságba, akinek szintén tanítja gyermekeit, később ingyen magánórára járhat hozzá, majd szállást és kosztot is kap náluk.

Az egyetemi oktatás fontos eleme volt a disputáció. Buchholtz gyakran említi, hogy részt vesz ilyeneken, néhányat részletesen ismertet (például Viczayét 1710. február 22-én Quade elnöklete alatt¹³³), s rengeteg kinyomtatott disszertációt elolvas. Természetesen ő maga is disputál, a téma a Merkúr és a Nap együttállása, az időpont pedig 1710. november 7., amikor valóban megfigyelhető volt ez az esemény. Erről és az előkészületekről is beszámol a naplóban. Feljegyzéseiből megtudjuk, hogy a disszertációnak végleges címet a „témavezető”, Jeremias Papke professzor adott, akivel sűrűn konzultál a disputa előtti napokban. Egy alkalommal a témával kapcsolatos kérdéseire kapott választ is leírja, illetve lerajzolja a naplóba (a kép a 342. lapon található).

¹³¹ SETH, *Die Universität Greifswald ...*, 97–99.

¹³² *Diar.* I, 236. – GUMMELT, *Der Maßlose: Johann Friedrich Mayer ...*, 52.

¹³³ *Diar.* I, 142.

A dolgozat szövegét, mielőtt nyomdába kerül, többen is „cenzúrázzák” az egyetem tanárai közül; Christian Saalbach nem talál benne semmi javítanivalót, Johann Friedrich Mayernek azonban nem tetszik, hogy Wilhelm Ross krakkói postamesternek szól az ajánlás. Némi huzavona után, amelybe több tanár is bekapcsolódik, végül mégis maradhat Ross. Gyakran, naponta többször jár Buchholtz a nyomdászhoz: papírt visz, majd a disszertáció egyes részeit, külön az ajánlást, az üdvözlőverseket; jelen van a magyar és szlovák vers kinyomtatásánál, korrektúrázza az első változatot. November 2-án tíz példányt kap az elkészült műből, ebből egyet mindjárt Viczay Péternek ad, nyolcat elvisz a könyvkötőhöz. A következő napokban további példányokat kap a nyomdásztól, köttet be, és osztogat tanárainak, társainak. Felkéri az opponenseket: Böttichert (máskor Böttchernek írja) és Jordant. Előbbi a matrikula szerint 1709. június 19-én iratkozott be a greifswaldi egyetemre, később iskolarektorként tevékenykedett („Jo. Bötticher Volschovio-Pomeranus rector Wolgastanus”), utóbbi 1706. április 24. óta volt az egyetem hallgatója, s ott a filozófiai fakultás adjunktusa lett („Bartholomaeus Jordann Stargardensis adiunctus facultatis philosophicae”).¹³⁴ Esténként Buchholtz a dolgozat szövegét olvasgatja hosszasan, késő éjszakába nyúlóan, bizonyára a disputára készül. A nagy nap reggelén Sárosi megborotválja, ezután Papkéhoz siet, hogy megfigyeljék a Nap és a Merkúr együttállását, de ezt a köd megakadályozza. Magáról a disputáról meglehetősen szűkszavúan ír Buchholtz: hála Istennek szerencsésen megtörtént a dolog a professzor elnökletével és Böttcher meg Jordan opponálásával, 9-től fél 12-ig tartott a nagy Auditoriumban. Este meghívja magyarországi társait és Böttchert (Jordant talán

¹³⁴ Die Matrikel der Universität Greifswald ..., 34, 53.

magasabb pozíciója miatt nem), akiket dohánnyal, sörrel, égetett szesszel kínál. Megkönnyebbülését tükrözi a napi beszámoló végére írt megjegyzése: és így Isten segítségével ma befejeztem a disputációt. A következő napokban még elintézi az anyagiakat a nyomdással, Papke professzornak pedig Rákóczi-forinttal köszöni meg a munkáját. A disputa után többeknek (13-án Rauschertnek, 16-án apjának, Wilhelm Rosznak, az ifjabb Alexander Paipnak, Milleter Jánosnak, Reinholdnak) elküldi disszertációját.¹³⁵

¹³⁵ 1710. október 29.: „Composui Dedicationem ad Disputationem.”

1710. október 30.: „Apud Prof. Papke fui *ratione* Disputationis, *qui* me remisit ad Typographum, cui papyrus scriptoriam dedi. [...] Descripsi pure Dedicationem delatam Domino Prof. Papke, *qui* Titulum Disputationi dedit, quem ad Censorem cum dedicatione tuli ad Prof. Saalbach, *qui* nihil habuit corrigendi. Apud Typographum fui.”

1710. október 31.: „Ad Typographum tuli dedicationem Disputationis. [...] Carmina apposu[...] tuli Typographo. Prandio finito ad Typographum profectus neglecto Transecatorio Collegio, ubi *praesens* fui usque finiret Carmina Slavonica Hungaricaque. Correxim primum exemplar discessique.”

1710. november 1.: „Non interfui lectioni D. Pritii sed fui apud Prof. Papken, quocum diu colloquebar, item apud Typographum, ubi imprimatur[!] Titulus.”

1710. november 2.: „[...] apud Typographum. [...] In asserte Disputationis titulus affixus erat de Coniunctibus Planetarum cum meo nomine. Jesu juva! A Typographo exemplaria 10. accepi. Dedi unam Viczaio 8. ad Compactorem detuli. [...] Domi coepi legere Disputationem.”

1710. november 3.: „Reversus a Compactore Aedili Disputationes introligatas 8. accepi, quarum solutio data est. Ibam igitur ad Prof. Papke Praesidem, cui unam tradidi, ubi dubia quaedam notata mihi solvit de divisionibus Coniunctionum vera, quae fit ex centro terrae versus planetas duos oppositos, visa seu apparens, quae fit ex superficie seu convexitate terrae spectata versus centra planetarum, media, quae eccentrici seu, quae punctum agnoscit Panetae[!] coniungendi. Parallaxes sunt spatia, quae ex inferiorum planetarum conjunc[tione] fiunt ex centro et convexitate terrae. Opponentem invitavi D. Jordan et D. Böttcher, quibus exemplaria egregia papyro distincta alba dedi. [...] Absoluto prandio apud Typographum. [...] Prof. Saalbach exempl[um] speciosum dedi. In Lectione Horn fui, cui pariter exempl[um] obtuli. Vicissim apud Typographum fui, inde exemplaria papyri scriptoriae accepi. Reducem vocavit Saalbach dicens aliquam exortam apud D. Majerum difficultatem *ratione* dedicationis D. Ross S. R. Maj. Polon. Urbis Cracov. Supremo Postarum administratori datae. Svasit Prof. Saalbach ire ad Doct. Majer. Ego statim id facio. Venientem stans in atrio duris excepi verbis, ego lege Talionis, reposui; sed post verborum segetes iratum diabolico furore relique. Retuli haec Saalbachio, *qui* Rectori svasit dicendum, quod illico feci, in via cum eunte ad aegrotum colloquendo. Coena absoluta ad Prof. Papke ivi, ubi *ratione* negotii hujus vel horam integram locutus. Ridebat Prof. ille irrationabilitatem rationalis hominis.” – A margón két rajz a bolygók együttállásáról.

1710. november 4.: „Apud Magnif. Rectorem fui, cui dedi exemplaria Disput. *ratione* tumultus Majeriani consulens. Item fui apud Prof. Papke diu multumque de feribundo illo Satyro agentes. [...] Apud Typographum fui, *qui* mihi Exemplaria 20. dedit, a Prof. Papke pariter tot accepi. [...] Compegi *pro* me Diputationem interpolatam papyro. [...] Domum veniens Disputationem adhuc polivi, legique modicum factis quoque in initio figuris. Lucubravi ad horam 12 ¼.”

1710. november 5.: „In lectione D. Pritii fui, cui Disputationem obtuli atque *ratione* Majerianae insaniae quaedam dixit; bono me esse jussit animo. [...] legi Disputationem ad finem. Decubui hora 12 ¼.”

1710. november 6.: „Prandio finito Circulos aggressus sum disputationis. Apud Prof. Papke fui, ubi quod cum dubia elucidavit, deditque exemplaria 20. [...] Dominis popularibus exemplaria duplicia dedi singulis unum compactum quale etiam organistae dedi. In Coena distribui singulis exemplaria, quorum et aliorum nomina infra notabo.”

1710. november 7.: „Diluculo surgente die Veneris Sarossi detondit mystaces. Ad Prof. Papke ivi observaturus Mercurium in sole, ad impedivere nebulae. Comitatus in Auditorium Majus Professor[.] Praeside sub ejus praesidio, laude divina feliciter fauste disputavi, opponentibus Böttcher et Jordan. Durabat a nona usque ad ½ 12. Vicissim comitabam do[.]m Professorem domum. Prandebam in Convictu. Avellanas domi comedi. [...] Apud Typographum fui, ubi sodalibus sol. 24. dedi, dedere Carmina. Coena finita opponentem D. Böttcher invitavi ad me, item adfuit Viczai, Sarossi et Gally, quibus curavi tabaccam sol. 4. tubos sol. 1. Cerevisiam sol. 6. Crematum bibi sol. 1. [...] Et sic Deo propitio hodie et Disputationis finem feci et Collegii Metaphysici Discedentibus lucubravi ad 10 ¾.”

1710. november 8.: „Saturni die sero surreximus discurrens in lecto cum Gally.”

1710. november 10.: „Typographus assignationem misit.”

A De conjunctionibus planetarum in genere et in specie de conjunctione Mercurii cum Sole, Anno MDCCX. die VII. Novembr. (Greifswald, 1710)¹³⁶ címmel kinyomtatott értekezést Buchholtz a már említett Wilhelm Ross krakkói postamesternek, valamint Georgius és Alexander Paip danckai kereskedőknek, patrónusainak ajánlotta, és egy üdvözlő verset is írt az elejére. Őt magát magyarországi diáktársai köszöntöttek versekkel disputációja alkalmából: Viczay Péter és Gally Simon két-két latin sorral, Sextius János egy nyolcsoros szlovák, Sárossy János pedig egy három strófából álló, felező tizenkettesekben írt magyar nyelvű költeménnyel.

A disszertáció maga tizenhat lap terjedelmű, a bevezetés után két, kisebb részekre továbbosztott fejezetet tartalmaz. Benne Buchholtz a conjunctionók kapcsán számos korábbi szerző, például Morinus, Kepler, Aegidius Strauch, Weigel, Origanus, Cardanus, Johannes Henricus Hoffmannus, Bullialdus, Wingius, Thomas Streete és Halley véleményét idézi (általában precízen, cím, fejezet- és lapszám szerint hivatkozva rájuk), illetve régebbi asztronómiai eseményeket is említ. Számításait Kepler *Tabulae Rudolphinae*-ja és Thomas Streete táblázatai alapján végzi.¹³⁷ A disszertáció végén a tapasztalat (*experientia*) fontosságát emeli ki.

Buchholtz opponensként is vesz részt dispután, 1711. március 14-én Ferdinand Georg Narcissus a respondens, ő pedig az egyik bíráló. Előtte Schellhamertől kap kölcsön könyveket a készüléshez, és napokig dolgozik hozzászólásán. Viszonylag szűkszavúan szól az eseményről, csak annyit árul el, hogy előtte isznak egy kis bort, s így „bemelegítve” mennek az Auditorium Majusba. Christoph Helwig az elnök, az ő, Buchholtz véleményéhez Mayer és mások is hozzászólnak, s számos tanár és sok diák van jelen.¹³⁸ Helwignek a greifswaldi

1710. november 11.: „[...] ad Typographum ibam solvens ei Imper. 2. sol. 26. [...] Fui apud Prof. Papke, qui mihi adhuc Exemplaria 25. dedit item alias Disputationes Mathematicas. Pro praesidio Rakoczianum florenum dedi. Bötticher libro circulos inserui.”

1710. november 13.: „Misi ei [Rauschert] quoque Disput. meam.”

1710. november 16.: „Scripsi literas in Patriam Domino Parenti cui et disputationem misi, eas inclusi literis D. W. Ross, cui pariter disputationem misi. Scripsi item literas Domino Alexandro Paip Juniori, missa disputatione, item Joh. Milleter cum disputatione. Has literas quinque inclusi Copertae[?] cum literis D. Reinhold, cui quoque Disputatio missa.” (*Diar.* I, 339–347.)

¹³⁶ RMK III. 4723.

¹³⁷ Az egyértelműen azonosítható művek: Jean-Baptiste MORIN, *Astrologia Gallica principiis et rationibus propriis stabilita*, Hagae-Comitis, 1661; Aegidius STRAUCH, *Aphorismi astrologici*, Wittebergae, 1664 (további kiadások is); Erhard WEIGEL, *Astronomiae pars sphaerica, methodo Euclidea conscripta*, Jenae, 1657; 1688²; David ORIGANUS, *Astrologia naturalis*, Massiliae, 1645; Johann Heinrich HOFFMANN, *Ephemerides novae motuum coelestium...*, Berolini, 1702–1703; Ismael BOULLIAU, *Astronomia philolaica*, Parisiis, 1645; Vincent WING, *Astronomia Britannica*, London, 1669; Johann KEPLER, *Tabulae Rudolphinae*, Ulmae, 1627 (további kiadások is); Thomas STREETE, *Astronomia Carolina*, Noribergae, 1705.

¹³⁸ *Diar.* I, 401–403.

orvosi fakultás történetét összefoglaló művéből kiderül, hogy a turbolyáról szolt a disszertáció, s hogy Narcissus okosan felelt.¹³⁹

1711 júliusában többször beszélget Christian Winekével¹⁴⁰ (Buchholtznál többnyire Winicke alakban szerepel) egy jövődő disputáról, hamarosan kiderül azonban, hogy csak gyakorlásról van szó: egy igazi disputa után az Auditoriumban Buchholtz az elnök és a respondens, Winicke az opponens; máskor fordítva. Egy alkalommal a téma a főpapi hagyomány a 2. Tesszaloniki levélnek és a Kivonulás könyvének megadott helyei alapján.¹⁴¹

Greifswaldban Buchholtz nemcsak tanul, hanem tanít is, főleg zenét, gyakorlatot és elméletet egyaránt. Elsőként Gebhardi kéri fel lányának oktatására, Buchholtz gyakran másol neki kottákat különféle gyűjteményekből. Később Gebhardi fiait és más tanárok gyerekeit, Saalbach lányát, Horn fiát is tanítja. Tanítványa még Sandman fia és egy bizonyos Trendelburg is. Az oktatásért fizetést kap, továbbá nemritkán gyümölcsöt vagy más élelmiszert, és rendszeresen az ebéd- vagy vacsorameghívások. (A leánytanítványok anyjai szinte versengenek egymással Buchholtzért, akinek, úgy tűnik, a Gebhardi-lány tetszik jobban, sétál vele, hazakíséri. Nem elképzelhetetlen, hogy a Gebhardi-szülők vejüknek szeretnék, a professzor az utolsó évben szállást ajánl Buchholtznak, nála étkezik, le akarja beszélni a hazatérésről. A naplóban azonban semmilyen személyes megjegyzést nem találunk a lánnyal kapcsolatban.) Nemegyszer előfordul, hogy diáktársait tanítja zenére vagy korrepetálja különféle tárgyakból, ezt viszont bizonyára barátságból teszi, pénzt legalábbis ezekkel az alkalmakkal kapcsolatban nem említ.

A zenét nemcsak tanítja, hanem műveli is Buchholtz. Az utazás során gyakran számol be templomok meglátogatásáról, ahol, ha teheti, kipróbálja az orgonát, de játszik pozitívon (kisebb orgona), clavichordon (a zongora egyik őse), spinéten (a csembalóhoz és virginálhoz hasonló hangszer), hegedűn. Danckában tibialiát (síp/furulya/fuvola) vásárol.¹⁴² Greifswaldba érkezése után nem sokkal Schellhamer elviszi Preiß orgonistához, aki megkérdi, nem akar-e a Szent Jakab templomban játszani. Ettől kezdve rendszeresen orgonál a templomban (olykor egy másikban is, ahol borzasztó a pedál), s naplójába azt is feljegyzi, ha egy vasárnap ez

¹³⁹ *Geschichte der Medizinischen Fakultät Greifswald ...*, 196: „Die 14. Martii dissertationem meam botanico-medica „De chaerephyllo” publico et placido eruditorum examini exposui, respondente domino Ferdinando Georgio Narcisso, medicinae et chirurgiae studioso solerti. [...] Die 13. Augusti quod petiit dominus Ferdinandus Georgius Narcissus, medicinae studiosus, testimonium diligentiae et reliquiae cum laude peractae hic vitae suae id sub sigillo facultatis nostrae stylo meo scriptum etiam accepit.” – *Dissertatio botanico-medica, De Chaerephyllo*, quam praeside Christophoro HELVIGIO ... respondens Ferdinandus Georgius NARCISSUS, Gryphiswaldiae, 1711.

¹⁴⁰ *Die Matrikel der Universität Greifswald ...*, 57.

¹⁴¹ *Pl. Diar.* I, 454, 457–458.

valamiért elmarad.¹⁴³ Gyakoriak a közös zenélések: nagyobb ünnepek előtt énekesekkel és más zenészekkel próbálnak a templomi fellépésre, de baráti körben, saját örömeikre is felcsendül a zene, egyszer még magyar tánc is, máskor meg teli torokból énekelnek.¹⁴⁴ Többször említi a templomban szereplő brémai muzsikusok kiváló játékát.¹⁴⁵ Ért a különféle hangszerek javításához, hangolásához, s nemegyszer zenét is szerez, főként templomit.¹⁴⁶

Szabadidejében rengeteget olvas, a könyvek egy részét kölcsönkapja, de sokat meg is vásárol (s a könyvekkel együtt képeket is); az olvasottakból gyakran jegyzeteket készít. Számos verset ír, sokat megrendelésre; dramatikus jellegű művekről is szó esik a naplóban. Sok időt tölt el levélírással, így tartja a kapcsolatot az otthoniakkal, családtagokkal, ismerősökkel, barátokkal, régi iskolatársakkal, az útja során megismert számos személlyel. Vasárnaponként gyakran több templomba is elmegy, beszámol a hallott prédikációkról. (Mindezekről a tevékenységekről külön fejezetekben szólok bővebben.) Gyakran említi, hogy társaival játszanak, legtöbbször tekéznak, a szűkszavú leírásokból azonban sajnos nem mindig egyértelmű, hogy miről is van szó: „lusus Quaestionum atque Molendarius papyri caepit”; „interfui aleis seu sorti”; „pyramides lusi”; „conos lusi”.¹⁴⁷ Gally-lyal kardot vesznek, nem derül ki, mi célból.¹⁴⁸

A napló kezdetben peregrinációs- vagy útinapló jellegének megfelelően számos látnivaló leírása megtalálható benne. Beszámol Buchholtz az utazás során érintett településekről, az érdekesebb épületekről, természeti képződményekről. Részletesen ismerteti Greifswald templomait, nemcsak az evangélikusokat, hanem a katolikust és a zsinagógát is. A katolikus templomban valószínűleg jegyzetel, vagy pedig valamilyen kiadvány alapján ír róla később a naplóba, mert húsz pontban sorolja fel az ott lévő ritkaságokat.¹⁴⁹ Ugyancsak részletes a stettini utazás során látottak leírása, számos templomot nemcsak szavakkal mutat be, hanem tornyaikat is lerajzolja.¹⁵⁰

¹⁴² Pl. *Diar.* I, 2, 9, 20, 40, 46, 47, 51, 92.

¹⁴³ Pl. *Diar.* I, 105, 106, 224, 428.

¹⁴⁴ Pl. *Diar.* I, 221, 222, 245, 340, 449.

¹⁴⁵ Pl. *Diar.* I, 130, 253.

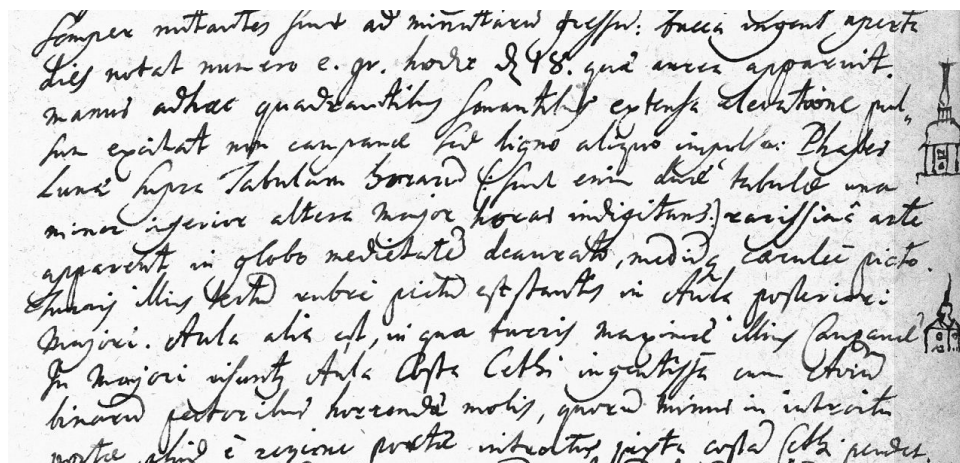
¹⁴⁶ Pl. *Diar.* I, 129, 218, 222, 433.

¹⁴⁷ *Diar.* I, 154, 184, 185, 186.

¹⁴⁸ *Diar.* I, 242.

¹⁴⁹ *Diar.* I, 281.

¹⁵⁰ Pl. *Diar.* I, 111–113. – A képen a 111. lapon lévő rajzok láthatók.

A mindennapi élet elemeinek megjelenése a naplóban leginkább az étel-ital témakörre (mit evett reggelire, ebédre, vacsorára, jó volt-e, mit ivott) és az alvásra (mikor kelt és feküdt, hogy aludt) korlátozódik, de azért előfordulnak Buchholtz egészségére, illetve betegségére, valamint haj-, bajusz- és szakállnyírásra vonatkozó megjegyzések is. Többször említi, hogy ruháit ő maga vagy a szabó megjavítja, esetleg újakat készíttet. Szó esik a hidegről és az ezzel kapcsolatos teendőkről: szemet próbál szerezni, bepapírozza az ablakot; ősszel azt is feljegyzi, hogy kell-e már fűteni.

1711 nyarán a nagy északi háború eléri Pomerániát, Buchholtz többször említi az orosz veszélyt, augusztus végén a Stralsund elfoglalására készülő „Rex Augustus” (Erős Ágost) látogatását a városban, ezért társaival az elutazáson gondolkodik. Holmijának egy részét ládába rakja, s a Gally-lyal együtt elhajózni készülő Sextiushoz viszi. Nem jutnak azonban messzire, a tengeren már nem lehet eljutni Danckába, visszatérnek. Közben Buchholtz is készülődik, testamentumot, passust kér a várostól és az egyetemtől,¹⁵¹ csomagol. Gebhardi le akarja beszélni az útról, mondván, túl veszélyes, szeptember 15-én Sextiussal és Gally-lyal mégis elindul hazafelé. Többször kocsin utaznak, de nemegyszer gyalognak is. Útjuk Berlinen, Drezdán, Budissinen, Görlitzen át vezet, október 4-én érnek Boroszlóba. Buchholtz most is feljegyzi, mely településeken mennek keresztül, hol alszanak, mit esznek, mit látnak, kivel találkoznak és beszélnek. Ismerteti a nagyvárosok látnivalóit. Berlinben csak rövid időt töltenek, de azért lenyűgözve ír erődítményéről, a katedrálisról, a könyvtárról, a fegyvertárról, a palotának is beillő házakról, a király szobráról. Drezda megtekintésére valamivel több idő jut, ennek templomairól, királyi kertjéről, szobraitól, az óvárosban tett

¹⁵¹ Ezek fennmaradtak Tiszolcon: 53. kötet.

sétáról olvashatunk beszámolót. Két besztercebányai honfitárssal is találkoznak, egy diákkal és egy kereskedővel; az előbbi Jénába megy tanulni, az utóbbi a lipcsei vásárra tart. Boroszlóban öt napig maradnak, itt már számos magyarral vagy magyarországiival találkoznak. Felkeresik a templomokat, a gimnáziumot, annak könyvtárát és ritkasággyűjteményét, a könyvkereskedéseket. Buchholtz számos könyvet vásárol, a felsorolásban valamennyinek az árát is feltünteti. Ahogy hazafelé közelednek, egyre több ismerőssel találkoznak, sokasodik a látogatók és az általuk meglátogatottak száma a városokban. Ezekben a napokban nem egy falu neve hiányzik a leírásból, csak az üresen hagyott helyük látható a naplóban. Október 29-én végre Magyarország területére lépnek, 31-én pedig megérkeznek Késmárcra, ahonnan Buchholtz még aznap továbbgyalogol apjához Lomnicra.

Második peregrináció: Halle, Jéna, Wittenberg

Buchholtz második peregrinációjára 1713 nyarán–őszén kerül sor, amikor tanítványát, Lányi Jánost elkíséri a hallei Paedagogium Regiumba, s közben felkeres néhány német várost, illetve egyetemet.¹⁵² Arról, hogy miért éppen ide küldi fiát Lányi Pál tanulni, nem szól a napló, és más forrásból sem ismert. Buchholtz mindenesetre már 1712 áprilisában olvassa a Paedagogium inspektorának, Hieronymus Freyernek művét („die Verfaßung der Paedagogii Regii zu Glauchaner Halle Freyer Inspectoris et Authoris p. 68. in 8vo”) az intézményről¹⁵³ – vajon azért, hogy minél többet megtudjon János jövőendő iskolájáról, vagy éppen innen származik az ötlet, hogy ott tanuljon tovább a fiú?

Lányi Jánosról egyébként nem sokat tudunk. A Frankesche Stiftungen levéltárának internetes oldalán az olvasható, hogy 1698. augusztus 22-én született.¹⁵⁴ A Hieronymus Freyer *Programmata latino-germanica* (Halle, 1737) című művének függelékéként közölt paedagogiumi diáknévsor szerint tizenöt évesen iratkozott be az iskolába, és 1718 szeptemberének végéig a Paedagogium tanulója volt.¹⁵⁵ Fennmaradt két Halléban keletkezett albumbejegyzés a magát „Nemes Magyar Ifiú”-nak tituláló Lányi Jánostól, 1716. szeptember

¹⁵² A Buchholtz második peregrinációjáról beszámoló naplórész kiadása: *Ifj. Buchholtz György második peregrinációja (1713)*.

¹⁵³ *Diar.* I, 543.

¹⁵⁴ http://192.124.243.55/franckeschulen/suche.php?a_suchbegriff=&a_geburtsjahr=&a_suche=0000100&heimatort_ID=5253&vaterberuf_ID=&ID=22

¹⁵⁵ Az adatot Font Zsuzsának köszönöm.

5-i, illetve 1718. november 11-i dátummal (az előbbi magyar, az utóbbi francia nyelvű).¹⁵⁶ Úgy tűnik, nem folytatta tanulmányait egyetemen sem Halléban, sem máshol, hanem hazatért, mert 1720. április 20-án Buchholtz levelet kapott Lányi Páltól, melyben az meghívta őt János fia és Anna Pitschke esküvőjére.¹⁵⁷ Egy 1735. november 11-én kelt levélben Lányi János tanítót kér Buchholtztól a dobsinai iskolába,¹⁵⁸ kérdés azonban, hogy ugyanarról a Lányi Jánosról van-e szó.

A fiúnál jóval többet tudunk édesapjáról. Az 1702–1703, valamint 1724–1725. évi Gömör vármegyei nemességigazolási jegyzőkönyvekből kiderül, hogy Lányi Pál nemességét 1696. május 14-én Laxenburgban kelt és 1696. június 4-én Szepes megyében kihirdetett armálisával bizonyította. Felesége a rozsnyói nemesi családból származó Dirner Borbála volt,¹⁵⁹ gyermekeit azonban szinte sehol nem említik. Mindössze Forgón Mihálynál találunk egy utalást, miszerint talán Lányi Pál fia Lányi Zsigmond, akinek magvaszakadása után 1763-ban Grünblath Márton és mások kapták csetneki birtokát adományba.¹⁶⁰ Lányi Pált régebbi életrajzírói kiváló jogtudósként tartották számon.¹⁶¹ A megyében különféle funkciókat töltött be: 1697-től helyettes jegyzőként és a hadsereg ellátásával kapcsolatos ügyeket intéző főbiztosként, 1699-től táblabíróként működött. Emellett gazdasági tevékenységet is folytatott. 1696-ban mint a dobsinai rézbányák társtulajdonosát, 1701-ben mint vashámor-tulajdonost említik őt a vármegyei összeírások. Valószínűleg, miként Gömör vármegye nemességének többsége, 1703 őszén állt Rákóczi mellé. Fontos tisztségeket töltött be a szabadságharc idején: a kuruc salétrom- és puskaporgyártás hadbiztosa, fegyveresítő főhadbiztos, a sereg vasszállítója, majd vasinspektora volt. A bukás után követte Rákóczit Lengyelországba, 1711 augusztusában azonban a császári amnesztiát elfogadva hazatért. Még ebben az évben gömöri alispánná, 1712-ben pedig országgyűlési követévé választották. (Ezen országgyűlésről írott naplója fennmaradt.¹⁶²) Még kétszer, 1722–23-ban és 1728–29-ben vett részt az országgyűlésen. 1731-ben Gömör vármegye közgyűlése őt bízta meg a vármegye tudományos leírásának elkészítésével Bél Mátyás számára, ez a mű azonban kéziratban maradt. 1733-ban halt meg.¹⁶³

¹⁵⁶ KATONA, *Az album amicorum kultusza ...*, 106.

¹⁵⁷ *Diar.* I, 1256.

¹⁵⁸ Tiszolc, 66. kötet

¹⁵⁹ HECKENAST, *Lányi Pál ...*, 19.

¹⁶⁰ FORGON, *Gömör–Kishont vármegye nemes családdai*, 63.

¹⁶¹ SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, VII, 785; FORGON, *Gömör–Kishont vármegye nemes családdai*, 63.

¹⁶² LÁNYI Pál gömöri alispán naplója ...

¹⁶³ HECKENAST, *Lányi Pál ...*, 20–22, 26–27, 30, 33–34.

Buchholtzék 1713. július 3-án indulnak el, útjuk Iglón, Késmárkon, Lomnicon, Hibbén, Liptószentmiklóson át vezet, az első hosszabb pihenőt Bilnitzben tartják. Itt találkoznak a Jénából hazatérő Raymann János Ádámmal, aki később korának híres orvosa lett.¹⁶⁴ Bilnitzben Buchholtz felkeresi ismerőseit, barátaival több alkalommal is játszanak, főleg tekéznak, sokat olvas. Számos kertet is meglátogat. „In Comitibus Sunegk nobili Horto fui, ubi rarae multae arbores poma granata, lauri, ficus copiosae, artificiosi aquae ductus, locus equitatus, etc.”¹⁶⁵

Következő állomásaik Briga, majd Boroszló. Buchholtz itt is, mint útjuk során mindenütt, ahol teheti, felkeresi a templomokat, meglátogatja a könyvkereskedéseket, könyvtárakat, iskolákat. A városok leírása most kevésbé részletes – az előző alkalommal már bemutatta őket. Leveleket kap Halléből az ott tanuló Hulik Páltól és Toppertzter Péter Páltól, Jénából Milleter Jánostól és Áldásy Páltól. A levelek tartalmáról nem beszél, de valószínűleg szó van bennük közelgő látogatásáról is. A Wittenbergből hazatérő Magulacs Péter a „postás”. Buchholtz is számos levelet küld tőle az otthoniaknak.

Augusztus 15-én érkeznek Drezdába, ahová a már említett nehézségek után sikerül csak bejutniuk. Másnap tanúi egy győzelmi felvonulásnak, megnézik a fegyvertárat és a kincstárat, ellátogatnak a királyi kertbe. Nem hagyják ki a vadállatok házát sem: oroszlánt, tigrist, leopárdot, majmokat, krokodilt látnak. (Buchholtzhoz hasonlóan, bár valamivel bővebben mutatja be Dreza nevezetességeit Edward Brown 1677-ben Londonban megjelent útleírása is. Mindketten megemlítik például a Kunstkammerben látott, ó- és újszövetségi jelenetekkel díszített pisztolyokat.¹⁶⁶)

Természetesen Drezdában is meglátogatja Buchholtz a templomokat, az iskolát, csakúgy, mint Lipcsében, ahová augusztus 18-án érkeznek. Itt megismerkedik a magyarországi származású Zacharias Christianus Coledanusszal, aki 1677-ben iratkozott be a lipcsei egyetemre. Buchholtz meghallgat néhány egyetemi előadást és disputát, felkeresi a könyvtárat is. Két napot tölt csupán a városban, aztán tovább indul.

Útjának legfontosabb állomásai Halle, Jéna és Wittenberg. Mindenütt ismerősök fogadják, az egyetemeken tanuló felföldi ifjak. A Buchholtz által említett és az egyetemi anyakönyvekben szereplő neveket összevetve kiderül, hogy Buchholtz szinte valamennyi,

¹⁶⁴ Raymann (1690–1770) németországi és hollandiai egyetemi tanulmányokat követően 1712-ben Leydenben avatták orvosdoktorrá. Hazatérése után Eperjes és Sáros vármegye fizikusa lett, s ezt a címet haláláig viselte. Weszprémi István „nemzeti Hippocratesunk”-nak nevezi. (WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Első száz,* 309–311.)

¹⁶⁵ *Diar.* I, 633.

akkor éppen ott tartózkodó földijével kapcsolatba került, ugyanakkor a szintén ott tanuló nem felföldi ifjak közül dunántúlit keveset, erdélyit pedig egyáltalán nem említ. A napló adatai szerint más nemzethez tartozó diákokkal sem nagyon ismerkedik. Ez utóbbi tény tulajdonképpen nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy a magyarországi diákok a külföldi egyetemeken külön kolóniákat alkottak.¹⁶⁷ Buchholtz feljegyzéseiből azonban arra lehet következtetni, hogy a magyar hallgatók nemcsak a más országbeliektől különültek el, hanem egymástól is, méghozzá aszerint, hogy az ország melyik részéből származtak.

Augusztus 20-án este érkeznek meg Halléba. Másnap Buchholtz már előadásokat hallgat. („Audiui Breithauptum de Justificatione ex Thesibus credendorum, item Thomasium.”¹⁶⁸) A következő napon elviszi tanítványát a Paedagogiumba, ahol Freyer inspektor levizsgáztatja a fiút földrajzból és történelemből, majd körbevezeti őket az intézményben. 23-án ismét felkeresik Freyert és az iskolát, s ezúttal János ott is marad.

Ez az iskola, a már többször említett Paedagogium a Francke által létrehozott intézményrendszer, a Franckesche Stiftungen része volt. August Hermann Francke 1714-ig lelkeszként tevékenykedett Glaucha hallei elővárosban. Egy pestisjárvány után árvaházat hozott itt létre, majd 1695-től iskolát is alapított. Az iskola gyorsan híressé vált, s a jobbmódú városi polgárok közül is egyre többen küldték ide gyermekeiket. Francke még ebben az évben internátust, valamint a gyerekeket oktató diákok számára Freitisch, menzát szervezett. Az ország más területein élő gazdagabb polgárok és nemesek is tanítót kértek tőle, ő azonban azt javasolta, hogy küldjék Halléba a gyerekeket. Így született meg a Paedagogium Regium előzménye. Ez volt az egyetlen iskola az intézményen belül, melyet a szülők által befizetett – igen magas – tandíjból tartottak fenn. Francke többi iskolájának működtetését adományok, illetve később a Stiftungen keretében működő manufaktúrák és az általa folytatott kereskedelem haszna biztosította. A rendszeresen érkező adományok nagyszabású építkezéseket tettek lehetővé. 1698-ban a berlini kormányzat az intézményeket az egyetem annexumának elismerve kivonta a helyi közigazgatás hatásköre alól. Privilegiumot kaptak nyomdára, könyvkereskedésre, patika, szövőüzem, sörfőzde, sütőde stb. működtetésére. A

¹⁶⁶ Brown: „a pair of noble pistols with all the stories of the New and Old Testament upon them” (BROWN, *An Account of Several Travels ...*, 132.); Buchholtz: „Pistoll iterum pro quibus Historiae totius Veteris et Novi Testamenti insculptae sunt” (*Diar.* I, 647.).

¹⁶⁷ KOSÁRY, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, 127.

¹⁶⁸ *Diar.* I, 650.

Waisenhaus elnevezés még sokáig élt, noha az árvákról való gondoskodás hamarosan háttérbe szorult.¹⁶⁹

Francke oktatási intézményrendszerének legalsó szintjén az eredetileg külvárosi árváknak – fiúknak és lányoknak egyaránt – alapított úgynevezett német iskola állt. A kevésbé tehetséges árvákat a Stiftungen manufaktúráiban nevelték munkára. A középfokú iskolák közül a latin iskolában, mely a hagyományos gimnáziumnak felelt meg, a polgári származású ifjak és a tehetséges intézeti neveltek tanultak, az alapítványon kívüli Paedagogium Regium pedig a felső társadalmi rétegek fiai számára létrehozott gimnázium volt, speciális tananyaggal, külön figyelve a nemesi, nagypolgári igényekre. Francke a következő tárgyak oktatásáról tudósít: „Nebst dem Grunde des Wahren Christenthums ... werden sie in der Lateinischen, Griechischen, Hebräischen, und Frantzösischen Sprache, wie auch einen guten Teutschen Aufsatz zu machen, anbey eine feine Hand zu Schreiben; deßgleichen in der Arithmetica, Geographia, Chronologia, Historia, Geometria, Astronomia, Musica, Botanica und Anatomia nebst den vornehmsten Fundamenten der Medicin.”¹⁷⁰ Az úgynevezett rekreációs tárgyak, vagyis „üdülésre szánt és az iskolai szabad időben végzett tanulmányok és kézi munkák” keretében botanikus kertet és természetrajzi gyűjteményeket látogattak, fizikai kísérleteket végeztek és sülték transzírozását is gyakorolták a diákok. Részt vettek művészeti és mechanikus foglalkozásokon. Ez utóbbi esztorgályozást, üvegköszörülést, rézmetszést, papírlemez-munkákat, különféle műhelyek meglátogatását jelentette.¹⁷¹ Átlag három diákra jutott egy informátor, akik állandóan a gyerekekkel voltak, velük is laktak. A kedvező tanár–diák arány és a gazdag tanrend ellenére azonban az iskola „modernségét” negatívan befolyásolta az állandó ellenőrzés, a büntetések, a megfélemlítés légköre, valamint a klasszikus nyelvek nyomasztó túlsúlya.¹⁷²

A Buchholtz által említett Johann Christoph Chemnitz, Lányi János praeceptor a hallei egyetem matrikulájának tanúsága szerint 1712 és 1722 között tevékenykedett informátorként a Paedagogiumban. Korábban Wittenbergben, majd Halléban tanult teológiát.¹⁷³ A Frankesche Stiftungen intézményeit Buchholtz is végiglátogatta. Felkereste többek között a patikát, a könyvkereskedést, a könyvtárat, a kenyérsütődét, a fiúk és lányok iskoláit. Augusztus 24-én számol be naplójában a látogatásról.¹⁷⁴

¹⁶⁹ FONT, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, 29–31.

¹⁷⁰ *Uo.*, 31–33.

¹⁷¹ PAYR, *A pietismus paedagogikája ...*, 53–61.

¹⁷² FONT, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, 32–33.

¹⁷³ *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, I, 75.

¹⁷⁴ „In Officina libraria Orphanotropii emi den Ritter Platz item Sitten Einleitung. Visitavi Johannem quem in labore inveni in der Pax Fabrique. Pransus in Paedagogio penes Telnerum, cui pro Johannis accessi rth 2. dedi.

A hallei egyetemet 1694-ben alapították, s 18. század eleji arculatát többféle irányzat (pietizmus, korai felvilágosodás, barokk nemesi eszmény) egyidejű jelenléte határozta meg. Az intézményt a nagynevű professzorokon kívül vonzóvá tette az is, hogy sem a tanároktól, sem a diákoktól nem kívántak professzionális esküt, s nagymértékben érvényesült az oktatás szabadsága. Éppen ennek köszönhetően a hallei egyetemen – összehasonlítva más német evangélikus egyetemekkel – feltűnően magas volt a református hallgatók száma. Mivel az egyetem magába olvasztotta a korábbi Ritterakadémiát, táncmester és lovaglómester is a diákok rendelkezésére állt. Csak az 1720-as évektől váltak meghatározóvá a pietista teológusok eszméi és szempontjai.¹⁷⁵

A teológiai fakultás reformja, a pietizmus alapelveinek megfelelő teológiai oktatás megteremtése August Hermann Francke nevéhez fűződik. Francke 1698-ban lett a teológiai fakultás tanára, korábban a keleti nyelvek professzora volt. A bevezetett újítások a következő elveken alapultak: a biblikus teológia elsőbbséget élvez a dogmatikussal szemben, a teológia filozófiai megalapozása – s így Arisztotelész is – elveszti jelentőségét. Ugyancsak háttérbe kell szorulnia a felekezetek közti polémiának és a rá való felkészítésnek. A teológiának a gyakorlatra kell felkészíteni a hallgatót, tanítói, lelkeszi munkájára – ezt szolgálták a prédikációs és katekizációs gyakorlatok. Nagy hangsúlyt kapott a *praxis pietatis* és a saját szívbeli kegyességre való törekvés, valamint a bibliai filológia és a Biblia praxis-orientált magyarázata is.¹⁷⁶ A teológiai fakultás Buchholtz által is hallgatott híres tanárai voltak Francke mellett Joachim Lange, Joachim Justus Breithaupt, Paul Anton és Johann Heinrich Michaelis. Az orvosi kar professzorai közül Michael Albertit és Friedrich Hoffmannnt említi, a filozófusok közül az ifjabbik Michaelist, Christian Benedictet, továbbá Christian Wolffot. Megismeri a jogot tanító Christian Thomasiust és Johann Friedemann Schneidert is.

Szabadidejének egy részét itt tanuló honfitársaival tölti, akik közül többen a Frankesche Stiftungen „Freitischler”-ei voltak. A váraljai Toppertzter Péter Pál (1709-ben iratkozott be a hallei egyetemre) és az osztrolukai Blaho András (1709) korábban Wittenbergben is tanult. Az ottani matrikula szerint egyszerre, 1708. október 19-én iratkoztak be, Halléba azonban már nem együtt érkeztek, Blaho jó négy hónappal megelőzte társát. A

Rursus in Bibliopolio et Apotheca fui. In hospitio relationes perlegi. Ductus per hypocausta totius orphanotropii. Mirus quantus ordo. Primo in culina fui, ubi per rarum compendium pro tanto populo igne modico cibus coquitur. Post in Pistoris officina. In Scholis puellarum a minimis ad maximas, quae caligraphiam singularem visae scribere. In Scholis puerorum tam orphanorum quam Civitatisensium. Dormitoria puerorum 112 lectos continent: locus reponendarum vestium: precum: laborum quo puellae exercentur. Ducti in summitatem, unde astra observari solent. In Bibliotheca fui [...] In Naturalium Camera [...]” (*Diar.* I, 652.)

¹⁷⁵ FONT, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, 20–21.

rozsnyói Hulik Pál 1710. áprilisában lett az egyetem hallgatója, 1713–14-ben pedig informátorként tevékenykedett. Gyakran említi Buchholtz a dobornyai Zimányi Mihályt (1709) és a lőcsei Traitman Jánost (1713) is. A naplóban csak Transdanubianus-ként szereplő Wagner György a matrikula szerint győri illetőségű volt, 1711-ben iratkozott be a teológiai fakultásra, előtte 1709-től a Waisenhaus iskolájában tanult.¹⁷⁷ A nevek Buchholtz által leírt alakja egyébként gyakran nem egyezik az anyakönyvekben szereplővel, és ő maga sem következetes, ugyanazt a nevet egyszer így, másszor úgy írja.

Buchholtz augusztus 25-én korán reggel hagyja el Hallét, s éjjel kettőkor érkezik Jénába. Másnap első útja régi barátjához, az 1712 áprilisa óta itt tanuló iglói Milleter Jánoshoz vezet, aki Voigt patikusnál lakik. Jénai tartózkodása alatt Buchholtz is nála talál szállást.¹⁷⁸ Sok más ismerőssel, honfitársával is találkozik Jénában: az egyetem tanulói ekkoriban a nagymihályi Szirmay fivérek, Ádám, András és Menyhért (beiratkozásuk éve 1712), a besztercebányai Craudi Joachim (1712), Meervaldt Mátyás (1711), Weiss Mihály (1712), a bártfai Keler Pál (1712), a poltári Áldásy Pál (1712), a kassai Kochlacs Zsigmond Vilmos (1713), valamint a soproni Petritsch Egyed Teofil (1711) és Artner Lipót (1711).¹⁷⁹ Velük tölti Buchholtz szabadidejének nagy részét. Beszélgetnek, sétálnak, kirándulnak, együtt ebédelnek, illetve vacsoráznak. Megtekintik a város és a környék nevezetességeit: a Saal folyón átívelő nagy hidat, a templomot, a rókatornyot, a toronyórát a harangjátékkal. Felkeresik a botanikuskertet, ahol akkoriban várható, hogy a harminc évnél is öregebb aloé virágba boruljon.

A jénai egyetem ez időben éli fénykorát, Halle és Lipcse után a harmadik legnépszerűbb német egyetemnek számít, és ebben az évtizedben a legmagasabb a beiratkozottak létszáma is. Ennek megfelelően élénk diákélet zajlik a városban, Buchholtz például feljegyzi, hogy az ifjak késő éjjel a piactéren üldögélnek tűz mellett, iszogatnak, muzsikálnak maguknak, és énekelnek hozzá.¹⁸⁰

¹⁷⁶ FONT, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, 27–28.

¹⁷⁷ *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, I, 36, 240, 454, 455, 462, 498.

¹⁷⁸ Milleter 1691-ben született Iglón. Orvostudományt és gyógyszerészetet tanult 1712-től a jénai, majd 1716-tól a leydeni egyetemen. Itt segített összeállítani azt a ritka és értékes természetrajzi gyűjteményt, melyet aztán Nagy Péter orosz cár vásárolt meg, és Moszkvába vitetett. A doktori cím megszerzése után 1718-ben hazatért szülővárosába. Theodor Lubomirsky herceg udvari orvosa lett, majd 1722-ben Szepes megye és Lőcse szabad királyi városa a maga rendes fizikusává nevezte ki. Haláláig, 1755-ig számos orvosi témájú publikációja látott napvilágot. (WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Első száz*, 226–229; PEUKERT, *Das Jena-Erlebnis des Georg Buchholtz ...*, 72.)

¹⁷⁹ *Die Matrikel der Universität Jena: 1652 bis 1723*, II/1, 7, 17, 121, 154, 172, 509, 526, 587; II/2, 804, 874.

¹⁸⁰ „Studiosi in foro adhuc penes ignem considerunt, musicos habentes, bibentesque.” (*Diar.* I, 657.)

Az egyetemi előadások közül Buchholtz Jénában elsősorban a természettudományiakat látogatja, de más gyakorlati tudományok is érdeklik, mint például a katonai építészet vagy a csillagászat. Legtöbbször a matematikus–természettudós Hermann Friedrich Teichmeyert és Georg Albrecht Hambergert hallgatja. Részletesen beszámol a látott fizikai, kémiai kísérletekről, a laboratóriumokról, ásványokról, gyűjteményekről.¹⁸¹ Teichmeyert többször felkeresi személyesen, egy alkalommal azbesztpapírt, máskor ásványokat ajándékoz neki.

Jénában Buchholtz különösen sokat olvas, természettudományos és teológiai műveket egyaránt. A könyvek iránti nagyfokú érdeklődés egész életében jellemzi őt, gyakran keres fel könyvtárakat és könyvkereskedéseket németországi utazása, és ezen belül jénai tartózkodása alatt is. Lelkesedése azonban nem olyan mindent elsöprő, mint amekkorát Herbert Peukert tulajdonít neki: „Ein einziges Mal bricht er in einen Freudenruf aus: »Laus Superis!« Und dies geschieht am Morgen des 1. September, als er das am Vortage Gekaufte durchsieht und von Milleter noch Bücher dazugeschenkt erhält.”¹⁸² Kétségtelenül örül szerzeményeinek, a „Laus Superis!” azonban nem nekik szól: naplójában szinte minden hónapot vagy így, vagy „Laus Deo!”-val kezd.

Peregrinációjának ideje alatt főként német szerzők műveit olvassa. Legtöbbször Johann Balthasar Schupp nevét említi, de olvasmányai írói közt szerepel Majer, Kornmann, Clarmund, Crause, Hamberger, Puffendorf, Teichmeyer, Vedelius, Stalpartius, Struvius, Sirbius, Hübner, Herberger, Venette is. A könyvek egy részét Németországban vásárolja, illetve kapja ajándékba, van azonban olyan is, amit itthonról visz magával. 17. század végi–18. század eleji könyv- és könyvtárjegyzékek tanúsága szerint a Buchholtz által olvasott szerzők műveinek egy részéhez Magyarországon is hozzá lehetett jutni: Lőcsén és más felföldi városokban megvoltak Schupp, Kornmann, Puffendorf, Vedelius, Struvius, Hübner, Venette és Herberger bizonyos kötetei.¹⁸³

Buchholtz tíz napot tölt Jénában, majd szeptember 4-én Wittenbergbe indul. Útba ejti Hallét, ahol meglátogatja Lányi Jánost a Paedagogiumban. Szeptember 7-én érkezik meg

¹⁸¹ „Discessi in Collegium experimentale Physicum Domini Teichmajer ostendentis aurum crescens purum in Succino, item rudius. Succinum artificiale a se fabricatum musca inclusa aque corruptione conservata monstravit pollicens pro 4000 rth velle se mortuum aliquem totaliter Succino includere et corruptionem ita arcere. Magnes quoque ostensus. [...] Apud Dominum Teichmajerum fui, qui machinam phosphorescentem mihi demonstravit. Aerem ex vitro (a) hausit antlia, dein applicuit rotae, rotavitque. Fulgura tanta apparuere in Centro concurrentia rotunda forma. Fit hoc ex motu rarefacto aëre et aethere. Lucem hanc primigeneam fuisse de qua Gen. 1.” – írja augusztus 31-én. (*Diar.* I, 658.) Az (a) jelölés a szövegben a margón lévő rajzra utal, Buchholtz lerajzolta a kísérletet.

¹⁸² PEUKERT, *Das Jena-Erlebnis des Georg Buchholtz* ..., 73.

Luther városába, s azonnal Lányi Dániel szállására siet. Lányi Dániel (1691–1739) csak névrokona Lányi Pálnak és Jánosnak, késmárki származású, később neves lelkész. Nála találja Buchholtz számos honfitársát is, ott van Gerhard Sándor (1713-ban iratkozott be az egyetemre), Pelargus Gábor (1713), a lőcsei Francisci György (1711) és Frühauff Dávid (1712), a jolsvai Schmidt János (1711), valamint Fabri, Richter és Sartorius nevű ifjak. Az ő személyazonosságukat nem sikerült egyértelműen megállapítani, mivel Buchholtz csak vezetékneveket ír le, az egyetemi anyakönyv szerint pedig ebben az időben két-két felföldi Fabri, Richter és Sartorius tanult Wittenbergben.¹⁸⁴ Fabrival és Richterrel kapcsolatban nem említ lakóhelyet Buchholtz, ami segíthetne, Sartoriusról azonban feljegyzi, hogy késmárki. A matrikula szerint az 1713-ban beiratkozott Sartorius Illés kassai származású, az 1711-ben érkezett Sámuel azonban csak Hungarusként szerepel. Ő elvileg lehet késmárki. A másik két diák kilétét is valószínűsíteni tudjuk, ugyanis a már említett Magulacs Péter hazatérése alkalmából társai verseket írtak hozzá,¹⁸⁵ s a szerzők között szinte valamennyi fentebb említett diák szerepel, Richter és Fabri is – keresztnévvel. Mivel Magulacs hazatérése és Buchholtz érkezése között kevés idő telt el, feltehető, hogy ugyanaz a Richter és Fabri tartozott a társasághoz. A Buchholtz által említett társak így vélhetően a modori Richter János (1709) – ő ráadásul együtt iratkozott be Lányi Dániellel – és a lőcsei Fábri Márton Gáspár (1709).

Buchholtz Wittenbergben mindjárt érkezése napján előadást hallgat. Itt is beszámol természettudományi kísérletekről, de a filozófiára, teológiára legalább akkora figyelmet fordít. A legnagyobb érdeklődést azonban Luther relikviái és a vele, valamint az evangélikus hittal kapcsolatos látnivalók iránt mutatja. Fontosnak tartja feljegyezni, hogy látta azt a bizonyos kaput, ahová Luther a téziseit kiszegezte, látta Luther katedróját, Bibliáját, kézírását, sőt még a poharát is (sajnos „*jam fractum*”¹⁸⁶). Oldalakon keresztül, a legapróbb részletekre kiterjedő pontossággal írja le és mutatja be az Auditorium Theologicumot, a Bibliothecát, a templomot. Érdekes, hogy Wittenbergben egyáltalán nem olvas, könyvet csak akkor említ, ha a könyvtárban látja, vagy ajándékba kapja.

Wittenberg után újabb egyhetes hallei tartózkodás következik. Programja hasonló a korábbihoz: előadások, professzorok felkeresése, Lányi János meglátogatása, társakkal eltöltött szabadidő. Ez utóbbiak között új, illetve régi-új ismerősök is akadnak: itt van Jénából

¹⁸³ *Magyarországi magánkönyvtárak*, II.

¹⁸⁴ *Album Academiae Vitebergensis*, II, 104, 195, 280; III, 157, 168, 176, 344, 377, 394, 412.

¹⁸⁵ „Propempticon Petro Juniori Magulacs, ex Academia Wittebergensi patriam repetenti, a Patriotis, Musis illic, litanibus depromptum.” EOL, AGE V. 60., 250–255. (BÖRÖCZ, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa*, 157.)

Milleter, itt van az ugyancsak Jénában tanuló selmecebányai Richter András és az eperjesi Izdenczi János,¹⁸⁷ és egy bizonyos Kochlacs is. Az ő személyazonossága nem teljesen egyértelmű. A hallei egyetem orvosi fakultására 1713. május 29-én iratkozott be a besztercebányai Kochlatsch István Antal.¹⁸⁸ Ugyanakkor Jénában is találkoztunk egy Buchholtz által Cochlacsnek írt, a matrikulakiadásban Kochlatesnak nevezett kassai származású diákkal. Lehetséges, hogy Buchholtz itt is-ott is találkozott egy-egy ilyen nevű emberrel, de az is elképzelhető, hogy az általa említett két Kochlacs valójában egy személy, valamelyik a kettő közül. Herbert Peukert a jénai Kochlacsot egyértelműen a kassai Kochlacs (Kochlates) Zsigmond Vilmostal azonosítja,¹⁸⁹ ő azonban, mint már láttuk, a napló, illetve a peregrináció leírásának többi részére nem fordít figyelmet.

Az egyetemeken ebben az időben kezdett tért hódítani a professzor lakásán folyó collegium privatum. Ezért – az ingyenes nyilvános előadásokkal szemben – fizetni kellett. A szegényebb, illetve be nem iratkozott diákokat, látogatókat ingyen is fogadták, sőt igazolást is adtak az ottjártukról. Buchholtz is említ ilyesmit, magával Franckével kapcsolatban: „Testimonium accepi a Prof. Francke.”¹⁹⁰ E testimonium funkciója hasonló volt az album amicorumokéhoz: az emlékidézésen túl bizonyosságul szolgált az otthoniak, a család, a barátok, esetleg a hatóságok számára arról, hogy az illető hasznosan, tisztességesen és hitéhez hűen töltötte idejét tanulmányútja során.

Szeptember 18-án Toppertzer, Zimányi és egy bizonyos Gregorius Hoffmann csehországi gróf társaságában Buchholtz hazafelé indul. Útvonaluk eleinte eltér attól, amelyen Buchholtz és Lányi János idefelé jöttek. Utazás közben társaival versírással mulatják az időt.

„Alternatim versibus concertavimus distichon ego prius hoc construxi: Ne verrare truem Decimae Plassensis appellam, Iustitiae causas adiuvat (protegit) ipse Deus. Item: Optima mens bene conscia recti gloria mundi. Contentusque suis dulce solamen habet. Item: Salvator celsi solus sapientia Patris: Sic solus sapiens Christi adum Populus.”¹⁹¹

25-én érkeznek Boroszlóba, ahol Buchholtzot Lányi Pál augusztus 19-i, 23-i és 26-i levelei várják. Minél közelebb érnek az otthonhoz, az utazás annál inkább barát- és ismerőslátogató

¹⁸⁶ *Diar.* I, 665.

¹⁸⁷ *Die Matrikel der Universität Jena*, II/I, 448, 637.

¹⁸⁸ *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, I, 89.

¹⁸⁹ PEUKERT, *Das Jena-Erlebnis des Georg Buchholtz ...*, 71.

¹⁹⁰ *Diar.* I, 672.

¹⁹¹ *Diar.* I, 682.

körúthoz kezd hasonlítani. Október 7-től szinte másból sem állnak Buchholtz feljegyzései, mint „Apud ... fui” és „Ad ... profectus”. 15-én érkeznek Késmárcra („venimus ante Sacra Kesmarkiensem in Portam inferiorem”¹⁹²). Két napig ismerősöket látogat, felkeresi többek közt Lányi Dániel édesanyját fia levelével, aztán Lomnicra indul apjához. Itt is csak két napot tölt, 19-én pedig visszatér Lányi Pálékhoz Rozsnyóra.

Album amicorum

A külföldi főiskolákon, egyetemeken tanulók körében szokás volt az úgynevezett album amicorum vezetése. Néhányszor Buchholtz is említi naplójában greifswaldi tanulmányai idején, hogy írtak albumába, s ennél jóval többször – főként a későbbiekben –, hogy ő írt másokéba.

Az album amicorum (más néven Stammbuch, philotheca) általában „kisméretű, nyolcadrét vagy tizenkettedrét formátumú, beíratlan könyvecske, amelybe a peregrináló diákok tanulmányútjuk során patrónusaik, professzoraik, diáktársaik bejegyzéseit gyűjtötték”.¹⁹³ Az albumozás divatja a 16. századból, Wittenbergből ered, előzménye pedig feltehetően az a gyakorlat, hogy a tanulmányaikat befejező ifjak valamelyik könyvükben magukkal vitték professzoruk vagy professzoraik aláírását, esetleg egy-egy idézetet és ennek rövid értelmezését is. E bejegyzések emlék mivoltuk mellett igazolásként is szolgálhattak a tulajdonos konfesszionális hovatartozásáról. Arisztokrata ifjak is használtak albumokat utazásaik során: ebbe gyűjtötték a meglátogatott főúri családok tagjainak leginkább csak címet és aláírást tartalmazó bejegyzéseit.

A 16. század második felében jelentős hatást gyakorolt az albumokra az embléma műfaj, egy kép és azt magyarázó szöveg együttes alkalmazása. Néhány kiadó – főként klasszikus szerzőktől származó – idézeteket tartalmazó nyomtatott kötetekkel állt elő, melyekből a bejegyzőnek csak ki kellett választania a neki tetsző idézetet és melléírnia a nevét, de más nyomtatott könyveket is használtak ekkoriban albumként, üres leveleket kötve minden nyomtatott után a bejegyzések számára.¹⁹⁴

A század végére aztán kialakult az album amicorum csaknem két évszázadon át változatlan formája: a többnyire haránt alakú könyvecskében egyre kevesebb lett a rajz (a

¹⁹² *Diar.* I, 686.

¹⁹³ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, II, 57.

¹⁹⁴ *Uo.*, 58; FÖLDESI, *Két album-katalógus*, 235; FÖLDESI, *Album amicorum ...*, 32.

címerábra és az egyéb illusztráció), a szöveg pedig alapvetően három részre tagolódott: a bejegyző jelmondatát (symbolum) egy többnyire klasszikus szerzőtől vagy a Bibliából származó, ritkábban újkori vagy kortárs író tollán született idézet, esetleg saját vers követte (inscriptio), végül személyes hangú ajánlással (dedicatio), aláírással és dátummal zárult. Az idézetek eleinte eredeti nyelven szerepeltek, később anyanyelvű beírások is megjelentek. A bejegyzések sorrendje általában véletlenszerű volt, bár az új bejegyzők gyakran választottak barátaik, ismerőseik írásaihoz közeli lapokat.¹⁹⁵ Néhány albumtulajdonos könyvének első lapjait a „fontos” emberek, például fejedelmek, egyetemi rektorok számára tartotta fenn, míg bizalmas barátai az utolsó lapokra írtak. Előfordult az is, hogy valakinek négy albuma is volt: egy az előkelőségek, egy a tudós és híres férfiak, egy a diáktársak és barátok, egy pedig a nők számára.¹⁹⁶

Az album vezetése általában a peregrináció ideje alatt volt a legélénkebb, de később is folytatódott. Hazatérve a professzorok és diáktársak helyett a nagyúri pártfogók, literátusok, híres emberek bejegyzéseit gyűjtötték az albumozók, s szívesen megmutatták könyvecskéjüket vendégeiknek, eldicsekedve a neves személyek barátságával. Olykor a tulajdonos a beírók neve mellé életrajzi adataikat is feljegyezte. A minden személyességet nélkülöző, az album tulajdonosának nevét sem tartalmazó ajánlások azonban gyakran arra utalnak, hogy a „barátság” csupán a bejegyzés megszerzését jelentette.¹⁹⁷ Az albumok használatának „szakirodalma” is született. Frölich Dávid *Utazók könyvtára* című művében a peregrinusoknak szánt tanácsok közt az album vezetésével kapcsolatosak is olvashatók, 1711-ben Michael Lilienthal tollából pedig megjelent a műfajt átfogóan tárgyaló első monográfia.¹⁹⁸

Buchholtz fentebb említett albumát sajnos nem ismerjük, csupán naplójának néhány bejegyzése tanúskodik arról, hogy a protestáns peregrinusok hagyományainak megfelelően neki is volt ilyen könyvecskéje. Érdekes azonban, hogy csak greifswaldi tanulmányainak első hónapjaiban említi albumát. 1709. november 12-én a pozsonyi származású Matthias Kinast (máskor Kienast-nak írja), a stralsundi Szűz Mária templom lelkésze, akivel a haza állapotáról beszélget, maga kéri, hogy írhasson Buchholtz emlékkönyvébe, s másnap vissza is adja némi pénz kíséretében. 15-én a superintendenshez megy albumáért. 18-án M. Lobesnek adja át

¹⁹⁵ Magyar művelődéstörténeti lexikon, II, 58; FÖLDESI, *Album amicorum ...*, 32–33; GÖMÖRI, *Magyar és latin nyelvű versbejegyzések ...*, 249.

¹⁹⁶ KATONA, *Az album amicorum kultusza ...*, 5.

¹⁹⁷ JAKÓ, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, 60–61; FÖLDESI, *Album amicorum ...*, 34.

¹⁹⁸ FRÖLICH, *Utazók könyvtára*, 81–83; LILIENTHAL, *Schediasma critico-literarium de Philothecis ...*

könyvecskéjét. 1710. január 16-án egy bizonyos Rothot keres fel albumáért, de csak 28-án kapja vissza egy rajzos bejegyzéssel. Február 3-án és 4-én ő dolgozik a Roth emlékkönyvébe írandó verseken: kronosztichont és anagrammákat készít. Február 4-én Rauschernek ad egy albumot, a szűkszavú megjegyzés alapján („tradidi Album D. Rauscher”) azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy kinek a könyvéről van szó.¹⁹⁹ Furcsa módon albumot egyetemi évei alatt többé nem említ, sem a sajátját, sem azt, hogy ő írt volna másokéba. Nem utal ilyesmire naplójában második peregrinációjának idején sem. Azt jelentené ez, hogy néhány hónap után felhagyott albumának vezetésével? Ha igen, vajon miért?

A későbbiekben viszont többször említi, hogy főleg diákok albumába inscriptiót készített, néhány esetben a beírt szöveget is feljegyzi. Az albumok tulajdonosai között saját búcsúzó diákjain kívül, akiknek olykor commendatiót, ajánlást is ad, számos olyan személy is található, aki valamilyen okból meglátogatta Buchholtzt, például levelet hozott valakitől, és kihasználva az alkalmat, bejegyzést kért tőle emlékkönyvébe. Előfordul, hogy Buchholtz még a nevére sem emlékszik az illetőnek, akinek előző nap az albumába írt – ő bizonyára csupán az ekkoriban már nagyhírű késmárki rektor aláírását kívánta megszerezni gyűjteményébe a többi hírességé mellé.

Buchholtz naplójából ismert albumbejegyzései részben klasszikus, humanista és kortárs szerzőktől származó idézetek, részben szerző megjelölése nélküli, talán saját tollából való vallásos-erkölcsi intések, bölcsességek. A bejegyzések többsége, legalábbis amit naplójába feljegyez belőlük, egy-két mondatnyi. Sajnos ezeket az albumokat nem ismerjük, így nem lehet tudni, hogy pontosan mit is írt be beléjük Buchholtz.

1722. szeptember 23-i feljegyzése szerint Lehoczky György emlékkönyvébe az ír filozófus, John Toland (1670–1722) tollából származó idézetet ír: „Mens a praejudiciis vacua verae eruditionis capax. Joh. Tolland.”²⁰⁰ 1724. január 17-én Blaho Jánosnak Seneca *Phoenissae* című darabjának 190. sorát idézi: „Non e Virtus Timere vitam etc. Sen. Theb.”²⁰¹ 1725. június 29-én a következőket jegyzi fel: „Heri aderat Studiosus ad Academiam tendens Georgius Fabricius, cui inscripsi: Quod durum fuit fuit pati etc. Sen.”²⁰² Az idézet Seneca *Hercules Furens* című darabjából való (656. sor). 1725. július 19-én a diák Perlaki József albumába Valentin Trotzendorff (1490–1556) német nevelőnek, Luther és Melanchthon tanítványának egy gondolatát írja be: „Ut Patriae servias, utilia discas: quia sapientis est

¹⁹⁹ *Diar.* I, 92–93, 94, 95, 107, 123, 127.

²⁰⁰ *Diar.* II, 63.

²⁰¹ *Diar.* II, 188.

²⁰² *Diar.* II, 324.

deligere, quae scienda sunt. Hoc monitum Trozendorffianum etc.”²⁰³ 1725. október 20-án a korponai Ursiniusnak, aki a győri Szaszki²⁰⁴ ajánlását bírja, Erasmustól idéz: „Conscientia bina optimus viae comes. Erasm.”²⁰⁵ Ezekben az esetekben Buchholtz az idézetek vagy azok első néhány szava mellé rövidítve szerzőjük nevét is feljegyezi. Az Aesopus 22. *fabulájából* szállóigévé vált „Respice finem!” intés azonban kétszer is szerzőre való hivatkozás nélkül szerepel a naplóban: 1728. november 13-án az osztrolukai Fábrinak, 1730. július 27-én a lőcsei rektortól, Simonidestől levelet hozó Ceutnernek tanácsolja ezt Buchholtz.²⁰⁶ (Ezt a mondást a turóci Záborszky Mihálynak a naplóban nem említett, de fennmaradt emlékkönyvébe írt sorokban is felhasználja 1730. november 1-jén, kibővítve a gondolatot: „Recte vive, necessaria cura, utilia age, respice finem! Sic conservabis Conscientiam, non negliges famam, proximo olim proderis.”²⁰⁷) Egy esetben a Bibliából is idéz: egy pozsonyi diáknak „inscripsi unum necessarium Luc. X.”.²⁰⁸

Kérdés, hogy a többi bejegyzés, amelyek mellett nem szerepel szerzőre való hivatkozás és amelyeket nem sikerült azonosítani, Buchholtz saját gondolatait őrzi-e. „Christianum est, triste se erigere, ne laeta efferamur et efferemur forte.” – írja 1716. október 25-én a (külföldi) akadémiára készülő szentmiklósi Augustinusnak.²⁰⁹ Sartorius Jánost, akiről megjegyzi, hogy magyarul Szabónak, németül Schneidernek is mondják a nevét, 1720. június 29-én a „Sors nostra in arbitrio altissimi.” mondattal bocsátja el Wittenbergbe.²¹⁰ 1724. március 30-án Sagrovski albumába ezt a gondolatot jegyzi be: „Relinquunt alveariae apiculae, sed ut redeant onustae.”²¹¹ Egy V-vel kezdődő nevű pozsonyi diáknak (Buchholtz naplójában ezt találjuk: „V.....”), aki leveleket hoz, 1724. június 25-én a következőket írja: „Inter homines vitam degens homo plurimum sibi caveat ab tribus, hospes alienigena ab hospite, indigena a suis.”²¹² A báti Boleman emlékkönyvébe 1725. május 6-án az „Amor sui pugnat cum Amor Dei et proximi. Praejudiciorum Amor pugnat cum veritate et eruditiones.”²¹³ mondatokat, Zagrovsky Efraiméba ugyane hónap 13-án az egészen hosszú „Quo sunt altiora studia, eo humiliores oportet esse studentes: quo sunt intricatiores disciplinae, eo seniores oportet

²⁰³ *Diar.* II, 329.

²⁰⁴ Tomka-Szászky János (1700–1762) evangélikus lelkész; győri, majd pozsonyi rektor; történész, geográfus.

²⁰⁵ *Diar.* II, 355.

²⁰⁶ *Diar.* II, 650, 813.

²⁰⁷ OSZK Kézirattár, Duod. Lat. 152.

²⁰⁸ *Diar.* II, 839.

²⁰⁹ *Diar.* I, 990.

²¹⁰ *Diar.* I, 1274. – Sartorius és Buchholtz kapcsolatáról: SZELESTEI N., *Sartoris János ...*; SZELESTEI N., *Egy fanatikus lelkész ...*

²¹¹ *Diar.* II, 206.

²¹² *Diar.* II, 228.

²¹³ *Diar.* II, 312.

discentium esse mentes. Quae vero serenior meus, quam conscia recti, qui humilior animus, quam id scire, se nihil scire, fatens.”²¹⁴ gondolatot írja. A besztercebányai Köberling emlékkönyvébe 1725. július 2-án beírt idézet így hangzik: „Sapientis est, consilium semper mutare in melius: quia circumstantiae facile variant rem. Levis ergo non est mens, quae anteacta corrigit.”²¹⁵ Ez év december 10-én Mazurfi Györgyöt, akivel Ertel tiszteletesnek és Paulus Simonidesnek küld levelet, egy vershez hasonlóan tördelt bejegyzéssel ajándékozza meg: „Dulce melos aeternitas, / immo terribile tonitru. / Memorare novissima, / amabis, non timebis / spicula mort[.] Unde resonat vox illa Amoris timoris / Perfice [..]nia Vocationis Tuae / Vive, ne vixisse paeniteat / Op[.]bis, non reformidabis / Aeternitatem. Apposuit GB.”²¹⁶ Ez az egyetlen eset a naplóban, amikor az albumba írt bölcsességgel együtt saját nevét is feljegyzi – talán ezzel akarja jelezni, hogy saját szerzeményéről van szó?

1730 után már csak magát az albumbejegyzés tényét rögzíti naplójában, a beírt szöveget nem²¹⁷ – egyetlen kivétel ez alól 1735. szeptember 16., amikor a csetneki iskola albizáló diákjának, bizonyos Nautának emlékkönyvébe írt hexametert is feljegyzi: „Per multos scopulos portum properamus ad unum.”²¹⁸

A naplóban szereplő adatok alapján úgy tűnik, mintha Buchholtzt bizonyos időszakokban „megrohanták” volna az emlékkönyvükbe íratni akarók (1725-ben, 1735-ben jóval többször említ bejegyzéseket, mint egyébként), máskor viszont évekig nem kopogtatott volna senki albumával ajtaján. Valószínűbb azonban, hogy – hasonlóan más dolgok feljegyzéséhez – néha fontosnak találta megörökíteni ezt, máskor pedig nem. Ez magyarázhatja azt a tényt, hogy a bejegyzését tartalmazó fennmaradt és általam ismert (az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött) albumok egyikét sem említi naplójában.

A Záborszky Mihálynak írt szöveget fentebb már idéztem.²¹⁹ A szepességi Svábócról (Svábfa) származó Korenko Mátyásnak 1726. március 22-án Kempis gondolatát írta: „Quis ita saepit, ut omnia sciat? Thom. a Kemp.”²²⁰ 1730. márc. 30-án a sárosi Radátsy András albumába Seneca *Hercules Furens* című művéből (328. sor) származó idézetet jegyzett be:

²¹⁴ *Diar.* II, 313.

²¹⁵ *Diar.* II, 325.

²¹⁶ *Diar.* II, 367–368. – A napló kötése miatt a sorok vége nem látszik.

²¹⁷ Pl. *Diar.* II, 929 (1731. október 9.: „album praesentavit Groß”); 956 (1732. január 28.: „Coroni cum albo”); 1085 (1733. november 15.: „stud. Herchel Novisol cum albo”); 1180 (1735. március 9.: „Album Hodull.”); 1201 (1735. június 25.: „scripsi Mudronio commendatorias cum albo”); 1203 (1735. július 5.: „Weigel cum albo”); 1204 (1735. július 8.: „Eisdorffer cum albo”); 1224 (1735. október 16.: „Scripsi Commendationem Haberehrn et in album ejus.”).

²¹⁸ *Diar.* II, 1217.

²¹⁹ A Latzkovits Miklós és munkatársai által készített *Inscriptiones Alborum Amicorum: 16–18. századi hungarika jellegű albumbejegyzések adatbázisa* (<http://iaa.jgyk.hu>) Buchholtztól jelenleg csak ezt az egy bejegyzést tartalmazza. (2009. március 12.)

²²⁰ OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 128., 219r.

„Quem saepe casus transit, aliquando invenit. Sen.”²²¹ 1732. január 1-jén tanítványának, a nógrádi Pijacsek Jánosnak akrosztichonos verset írt Jézus nevére:

JESUS
Christianorum omnia!
Jejunamus, ESUS salutis est:
Esurimus, Panis vitae est:
Sitimus, Aqua refrigerii est:
Uiuius, Via in Patriam est:
Senescimus, baculus roboris est.
Avarissimus, cui unus non sufficit Thesaurus IESUS
nostrum omnia, reliqua somnia.²²²

A fennmaradt albumok alapján megállapítható, hogy Buchholtz bejegyzéseit többé-kevésbé a kialakult szokásoknak megfelelően készítette, de nem ragaszkodott szigorúan ahhoz, hogy mindig pontosan ugyanúgy rendezze el az egyes elemeket. A haránt alakú lap felső részére, többnyire középre írta az idézetet, ennek végére vagy alá pedig – ha volt – a szerzőt. Az idézet alá bal oldalra került több sorba tördelve a dátum és egyes esetekben a symbolum, amely nem mindig ugyanaz. „Symb. Gratia Beor Chri.” például Radátsy albumában a dátum alatt, „Symb. Gemma Beatitudinis Christus.” Záborszkyében a dátum fölött – a szókezdő G, B, C betűk jelentése: Georgius Buchholtz Caesareopolitanus. Az alsó rész jobb oldalán rövid ajánlást követően olvasható Buchholtz aláírása („Haec Discipulo suo procharo apposuit Georgius Buchholtz” Pijacseknek, „Tu vero, Ornatissime Domine Possessor, ut expers discriminis gloriae Numinis semper lites ex animo vovet Georgius Buchholtz” Radatsynak; „His Ornatissimum Dominum Possessorem cum adprecatione prosperorum succes suum comitari voluit Georgius Buchholtz” Korenko-nak), amelyhez néha ő, néha egy későbbi kéz a titulását is odaírja („Rect. Eccl. Slav. Diac.”, „Rector et Eccl. Sl. Diaconus”, „Rector Sch. Kesmark.”).

²²¹ OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 127., 78r.

²²² OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 123., 55r.

2. Oktatás, iskolai élet

„17. századi felföldi evangélikus iskoláinkban az oktatás magas színvonalon folyt.”²²³

A század végének és a 18. század elejének történelmi, politikai, vallási viharai ugyan megtépázták az iskolákat, sokukat meg is szüntették, ám jó részük talpra állt, és nem egy helyütt újabb virágzás következett. Mivel az iskoláknak nem volt egységes tanterve, és nem használtak központilag előírt tankönyveket, ezért az egyes iskolákban tanított anyag mennyisége és mélysége, valamint az alkalmazott módszer nagymértékben függött a tanítók személyétől, szemléletétől, illetve az őket felügyelő helyi lelkészekről.²²⁴ Éppen emiatt az evangélikus oktatás mikéntjéről összességében viszonylag keveset tudunk, csupán egy-egy iskoláról vagy tanár tevékenységéről vannak részletesebb ismereteink. Buchholtz György naplója számos adalékkal szolgál az evangélikus iskolatörténethez, a szerző ugyanis nap mint nap feljegyzi, mit tanít, mi történik az iskolában. Nagypalugyán és Késmárkon egyaránt lelkiismeretesen látja el feladatát, magas szinten oktat, sokféle tanórán kívüli programot szervez.

Buchholtz már diákként is tanít, szokásos módja ez a tandíj, illetve a megélhetési költségek megkeresésének. Első peregrinációja során Danckában, majd Greifswaldban is vannak magántanítványai, gyerekek, ifjak és kisasszonyok egyaránt. Közülük némelyeknek zenét tanít; hogy a többieknek mit, arról nem szól a naplóban. Beszámol barátai, diáktársai korrepetálásáról. Hazatérve hamarosan házitanítói állást vállal, a már említett Lányi Jánost oktatja-neveli rozsnyói házukban. Közelebbit sajnos e tevékenységről sem árul el. Közben más diákjai is vannak, egy bizonyos Pletrich fiát például németre tanítja. 1713 nyarán–őszén elkíséri Lányi Jánost a hallei Paedagogium Regiumba, útközben gondoskodik róla, könyveket, ruhát vásárol neki. 1714 tavaszán Lubomirsky herceg három fiának és leányának tanítására kap felkérést, szép summa ígéretével, a naplóból azonban úgy tűnik, nem vállalja, legalábbis a későbbiekben nem szól róla. Ekkor már remélheti, hogy megkapja a nagypalugyai rektorságot, talán ezért utasítja vissza az ajánlatot. Később tanárként is vannak magántanítványai, általában nemesifjak, mint például Kheberitsch Ádám, de Szakmáry Zsigmond kislányának is tart órákat.²²⁵

²²³ SZELESTEI N., *Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből*, 35.

²²⁴ SZOMBATHY, *Gömör–Kishont vármegye népoktatásának története*, 29.

²²⁵ Pl. *Diar.* I, 581, 584, 739; II, 914.

Nagypalugyáról, az ottani iskoláról nem sokat ír a szakirodalom. A falu a mai Szlovákia területén, Liptószentmiklóstól nyugatra feküdt, az 1970-es években a Vág liptói víztározójának építésekor elárasztották, evangélikus fatemplomát pedig Liptószentkeresztre helyezték át. Buchholtz idejében artikuláris hely volt, vagyis olyan település, ahol a protestánsok szabadon és nyilvánosan gyakorolhatták vallásukat, templomot, lelkészházat és iskolát építhettek, illetve működtethettek. Iskolája egytanáros, a Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologiában* a falusi iskolák között szerepel, Varga Imre szintén „falusi iskolá”-nak, „kisiskolá”-nak nevezi, 1766-ban viszont már a humanitás-osztályokkal rendelkező evangélikus gimnáziumok közt tartják számon.²²⁶

Buchholtz 1714. február 9-én említi először Nagypalugyát, ekkor kap levelet Bohus György késmárki iskolaigazgatótól, valamint apjától a rektorság lehetőségéről. Másnap mindkettőjüknek válaszol, de hogy mit, nem árulja el. Március 31-én apja továbbítja neki Bohusnak hozzá (az idősebb Buchholtzhoz), valamint Stephanidesnek Bohushoz írt levelét, amelyekből kiderül, hogy remény van az állás elnyerésére. Április 4-én elhagyja Rozsnyót, Késmárkra megy, ahol 15-én hatpecsétes levelet kap a nagypalugyai iskola patrónusaitól, hogy 22-én jelenjen meg előttük. Már előző nap odautazik, Lissovini lelkész megmutatja a templomot – ahol Buchholtz rögtön kipróbálja az orgonát – és az iskolát. Másnap találkozik a patrónusokkal, és megkötik a szerződést. 23-án elutazik Nagypalugyáról, és csak május 7-én tér vissza. 10-én megtörténik az ünnepélyes beiktatás, 11-én pedig elkezd a tanítást. Az első napokban még kevés a diák, de aztán egyre többen jönnek, a környékbeli nemesek sorra küldik fiaikat. A faluban is szívélyesen fogadják Buchholtzt: számos meghívást kap, sokan küldenek élelmiszert, kenyeret, sört stb.

Noha a nagypalugyai iskolát nem említik a nevesebb evangélikus oktatási intézmények között az iskolatörténetek, a település artikuláris hely mivoltának és bizonyára Buchholtz személyének is köszönhetően falusi iskolához képest meglepően sokféle tanulócsoportról és magas színvonalú oktatásról árulkodik a napló. Előbbiek megnevezésére a következő kifejezéseket találjuk: rétorok, poéták, logicisták, szintaxisták, grammatisták, minimisták, kisebb és nagyobb donatisták, olvasók (legentes). A tantárgyak között retorika, poétika, szintaxis, egyetemes és magyar történelem, földrajz, logika, metafizika, etika, jog,

²²⁶ REZIK, *Gymnasiologia* ..., f. 148; VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 214; MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy története* ..., 579.

politika, katekizmus, teológia, bibliai exegézis, egyháztörténet, klasszikus szerzők olvasása, görög és héber nyelv, fizika szerepel. Mivel Buchholtz egymaga tanítja az összes diákot, ezért differenciált oktatásra van szükség: többször említi, hogy a különböző „osztályoknak” különböző órát tart, és előfordul, bár nem túl gyakran, hogy egy nap hétféle tárgyat is előad.²²⁷

Buchholtz feljegyzései szerint a retorika az első tárgy, amelyet Nagypalugyán az első napok ismerkedéseit, ismétléseit, kantációit követően 1714. május 29-én tanítani kezd.²²⁸ Hamarosan bevezeti a disputákat is, s ettől kezdve rendszeresek e – főként hittani tárgyú – vita-gyakorlatok az iskolában.²²⁹ A poétikát október elején kezdi magyarázni. A retorika-poétika körébe tartozó (esetenként a grammatikához is kapcsolódó) számos témát említ iskolai tananyagként: epistolographia, orthographia, eloquentia, oratoria, stylus lapidaris, copia verborum, chria, loci topici, carmen Adonicum, versus turbate, versus differentiale, Ars Lulliana, homonyma stb. Sajnos részleteket ritkán árul el velük kapcsolatban, többnyire csak magukban szerepelnek ezek a kifejezések. Olykor megemlíti, hogy diktálja vagy magyarázza az anyagot, néha ismétlésre, gyakorlásra, példákra is utal. A korabeli retorika- és poétikaoktatás gyakorlati célokat is szolgált: közéleti szereplésre, nyilvános megszólalásra, írásbeli érintkezésre, a társasági élet fontos részét képező funkcionális költészet művelésére készítette fel a diákokat. Ezért kapott nagy hangsúlyt az ékesszólás, a szónoklás, a levélírás szabályainak elsajátítása, s foglalkoztak hosszasan a konkrét szövegek stílusára, a létrehozásukat megkönnyítő mintákra, tartalmi és formai elemekre vonatkozó tudnivalókkal.

Buchholtz nemegyszer ad, ír fel a táblára vagy diktál rövid beszédeket, beszédvázlatokat a diákoknak; közülük néhányat naplójába is beír. 1714. július 25-én a következő vázlatot jegyzi fel:

„Festo Sancti Jacobi instituta prius Juventuti ex Evangelio festivo ostensa extemporanea Homilia:

Pro Introitu. Et de stercore erigit pauperem Psal. 113.

Exord. Hamanis superbia *et* Mardochei humiliatio. Esth.

Propositio. Exercitium humilitatis, quod Christus commendat

1. Superbiam refutando

α) Petitionis matris filiorum Zebedaei v. 21.

β) Passionis detrectationis v. 22.

²²⁷ Pl. *Diar.* I, 1342: „Lectio Metaphysica, Logica, Styli, Poetica, Persii, Synt. Inchoata Hist. Universalis.”

²²⁸ *Diar.* I, 753: „Coepi Rhetoricam explicare.”

²²⁹ *Diar.* I, 754: „Disputatorias exercitationes inchoavi cum Rhetoribus Logicisque”. – Az iskolai disputákról, jelentőségükről: SZELESTEI N., *Hitviták a rózsashegyi evangélikus gimnáziumban ...*

2. *Submissionem* laudando

a) per *Discretionem* Status Politici ab Ecclesiastico.

b) per *Inductionem* exempli sui.

Usus didascalicus. Amemus igitur humilitatem.

Elencticus. Christus pro multis i. e. civibus[?] mortuus.

Epanorth. Invertiva in superbos: Deus confundit superbos.

Consolat. Humilis licet sis; tamen exaltaberis.”²³⁰

A prédikáció szerkezete az Andreas Gerardus Hyperius és Erasmus tanítása nyomán kialakult protestáns prédikációtan előírásainak felel meg. Benne az exordiumot és propositiót egy applicationak nevezett tanítás követi, mely a Hyperius által homiletikai használatra alkalmasnak tartott öt beszédnemből kialakult ususokat (didascalicus – tanító, elencticus – tévtanokat cáfoló, paedeticus – követendő magatartásra serkentő, epanorthoticus – dorgáló, consolatoris – vigasztaló) tartalmazza.²³¹ Buchholtz egy másik prédikáció-vázlatában az applicatio és paedetica kifejezések is szerepelnek.²³²

Néhány diákoknak kiosztott oratiuncula szövegét is beírja naplójába. Ezek általában egyházi ünnepekre (karácsony, húsvét) készült egy lapnyi beszédek telezsúfolva toposzokkal, közhelyekkel, alakzatokkal, közmondásokkal, felszólításokkal, kérdésekkel, az ismétlés különböző formáival, metaforákkal, allegóriákkal, antik és bibliai utalásokkal stb. 1716. december 12-én például a következő beszédecskét adja diákjainak:

„Post meridiem Grammatistis Oratiunculam sequentem exhibui.

Gaudium Natale.

Fulget post nubila phoebeus. Plaudite. Christus sol justitiae tenebricuum mundi stabulum illustrat, dum in stabulo nobis natus est. Hinc laetetur terra, exultet caelum, occinente angelorum choro: gloria in excelsis Deo. Nos quoque annunciantibus gaudium caelestibus genis, properemus animis devotis in stabulum ad cunas Jesu: offeramus illi corda nostra in mansionem substernamus ei durum cubanti algentique vestimenta ardentissim[i] amoris, tegumenta Christiani ardoris, et plaudamus: quia fulget post nubila phoebeus. Fulget certissima ad astra via, quam Jesus subitus vir nobis stravit: Fulget clarissime errantibus phophorus, quem Jesus lux mundi adversus errorum tenebras coruscere nobis sinit: Fulget Emmanuel justitiae sol, pacis princeps, legis impletio, errantium Dux, miserorum asylum, derelictorum patronus, accusatorum advocatus, afflictorum solatium, territorum erector, fessorum quies, amissorum reparator, pupillorum Tutor, Viduarum defensor, salutis author. Ergo plaudamus! Jam quis iniquitatibus orbis hujus vereatur? Jesus

²³⁰ *Diar.* I, 762.

²³¹ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás” ..., 316–325; *Theologische Realenzyklopädie*, XV, 533–535.

²³² *Diar.* I, 765.

justitiae sol est! Quis bellor[um] motus pertinescat? Jesus pacis princeps est! Si legis rigorem horreamus? Jesus legis impletio est! Si peccatorum mole augamur? Jesus salutis author est. Sic dum post nubila phoebus fulget plaudite!”²³³

Sajnos azt már nem árulja el, hogy konkrétan milyen célt szolgáltak ezek a szövegek. Többször említi viszont, hogy vasárnap vagy ünnepnapokon néha a nagyobb diákok prédikáltak a templomban (később Késmárkon is), a tanultakat tehát nemcsak a disputák során, hanem „élesben” is kipróbálhatták.

A tiszolci evangélikus levéltárban levelek vagy egyéb papírok hátulján is maradtak fenn beszédvázlatok Buchholtz kézírásával; ezek egy részéről nem igazán dönthető el, hogy iskolai gyakorlatnak vagy templomi prédikációinak alapjául szánta-e őket a szerző, némelyik viszont témája alapján biztosan oktatási célokat szolgált. Ilyen például az a prédikációvázlat, melyben a Szentlélek a diákok segítségül hívatik, és amely a fenti vázlattal szemben pontosan követi az antik szónoki beszédek felépítését (exordium, narratio, propositio, confirmatio, confutatio, conclusio).²³⁴

Buchholtz gyakran említi azt is, hogy latin vagy magyar, ritkábban német vagy szláv (utóbbiak nem maradtak fenn, így nem dönthető el, hogy cseh vagy szlovák) nyelvű verseket írt diákjai számára, ezek közül is többnek a szövegét feljegyzi naplójába. E költeményeket részben előadásra szánta, a gyerekek ezekkel köszöntötték az iskola patrónusait és a környékbeli előkelőket egyházi ünnepekkor, esküvők alkalmából vagy névnapokon, búcsúztatták őket temetéseken; részben pedig példaanyagként szolgáltak a költészeti szabályok elsajátításához.

Néhány tankönyvet is említ: Dietericus *Oratoriáját*, Bél Mátyás *Rhetoricáját*, Comenius *Januáját*, Hedericus *Schul Lexiconját*. Cunradus Dietericus (Conrad Dieterich) a német szinkretikusok (a ráamista elocutióból és pronuntiatióból álló retorikát a Ramus által a logikába átemelt inventiót és dispositiót magába foglaló oratoriával kiegészítő, s a kettőt együtt eloquentiának nevező irányzat) egyik legismertebb képviselője. Számos kiadást megért retorikai műveit (*Institutiones rhetoricae* és *Institutiones oratoriae*) – más szerzőkhöz hasonlóan – hosszabb, igényesebb és rövidebb, egyszerűbb, könnyebben tanulható formában is megírta. A rövidített változat Magyarországon is többször megjelent, s számos protestáns középiskolában használták tankönyvként.²³⁵ Hogy Buchholtz pontosan melyik verziót használta, nem tudjuk, ám a retorika–oratoria kettősségén alapuló rendszer alkalmazása

²³³ *Diar.* I, 1014.

²³⁴ Tiszolc, 62. kötet

kitűnik naplójából. Bél Mátyás *Rhetorices veteris et novae praecepta* (Lipcse, 1717) című művét evangélikus rektoroknak, al- és segédrektoroknak ajánlotta. Benne fontos szerepet kapnak az előgyakorlatok, s a retorikát poétikai fejezet is követi. Johannes Amos Comenius (Komensky) tankönyvei s azok magyarításai száznál több kiadásban jelentek meg. Comenius újjításának lényege, hogy a latint az anyanyelv segítségével kell megtanulni. Első ilyen tankönyve, a *Janua linguarum reserata aurea* (első kiadása: 1631) három részből áll: folyamatos szövegben előadott egyes témakörök a hozzájuk kapcsolódó nyelvi és tárgyi ismeretanyaggal, szójegyzék, grammatika. Később elkészítette a mű egyszerűbb (*Vestibulum*, 1635) és igényesebb, retorikát tanító (*Atrium*, 1652) változatát is. A könyvek anyagát párbeszédesebb, játékos (*Schola Ludus*, 1656) és képes (*Orbis Pictus*, 1658) változatban is kidolgozta.²³⁶ Benjamin Hederich *Reales Schul Lexicon* című műve földrajzi, történelmi, vallástörténeti, népekre és szokásokra vonatkozó, irodalmi, mitológiai, latin és görög nyelvi ismeretek mellett grammatikai, retorikai, logikai és poétikai tudnivalókra is oktatta az ifjúságot, definíciók és példák segítségével egyaránt.²³⁷

A történelem tanítása ekkoriban Magyarországon még nem általános, bár sok helyen előfordul már, de eléggé eltérő színvonalon. Legkorábban a protestánsok kezdték, és a 17. század végi, 18. század eleji evangélikus iskolák többségében találkozunk vele. Pozsonyban 1660-ban már a történelem-tanterv módosítását javasolják, Eperjesen Czabán Izsák 1667-es tantervében is szerepel, Besztercebányán Bél Mátyás vezeti be 1708-ban. Az 1703-as késmárki iskolai törvények nem említik, az 1742-es új szabályzatban viszont benne van.²³⁸ Buchholtz Nagypalugyára kerülése után nem sokkal Magyarország történetét kezdi tanítani. Hogy konkrétan mit, arról nem beszél a naplóban, az egyetemes történettel kapcsolatban viszont elárul néhány részletet. Tanítja a négy monarchiát, a Kheberitsch-féle *Directoriumban*²³⁹ ugyanakkor Puffendorf olvasását ajánlja, aki elutasítja ezt az elméletet. Szó esik az órákon az európai országok és az itáliai városok történetéről, s Curtius könyvét is

²³⁵ BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” ..., 114–116, 126.

²³⁶ Uo., 37–40; Comenius Magyarországon, 328, 332.

²³⁷ Benjamin HEDERICH, *Reales Schul Lexicon: worinne nicht allein von den Ländern, Städten, Schlössern, Meeren, Seen, Flüssen, Brunnen u.d.g. wie auch von den Zeiten, Völckern, Geschlechtern, Personen, alten Gebräuchen und Seltenheiten, Göttern, Göttinnen und anderen zur Geographie, Chronologie, Genealogie, Historie, Notitia auctorum, den Antiquitäten und der Mythologie gehörigen Merckwürdigkeiten, derer in den Griechischen und Lateinischen auf Schulen üblichen Auctoribus classicis Meldung geschiehet, eine nöthige Nachricht gegeben; sondern auch was von Technicis aus der Grammatica, Rhetorica, Logica und Poetica der studirenden Jugend insonderheit zu wissen dienlich, mit seinen Definitionibus und Exempeln zulänglich erläutert wird*, Leipzig, 1717.

²³⁸ BALASSA, *A történettánnítás multja hazánkban*, 35–38.

²³⁹ Erről részletesebben a Tudományok c. fejezetben lesz szó.

említi. Ez talán Curtius Rufus *De rebus gestis Alexandri Magni* című műve, melyet a pozsonyi gimnáziumban is használtak tankönyvként.²⁴⁰ Az egyháztörténeten belül évszázadonként halad, és hosszabb időt szentel a lutheranizmus és a pápaság történetének is. Nagyon részletesen tanítja Luther életét, egy órán egy évét mutatja be. Egyszer egy Historico-Geographico-Genealogica nevű tárgyat is említ. Külön tanít földrajzot, többek között Kína és Amerika is sorra kerül. A szakirodalom mind az ágakra bontott történelem, mind a földrajz oktatásában Bél Mátyás kezdeményező szerepét hangsúlyozza,²⁴¹ láthatjuk azonban, hogy Buchholtz (és Bohus György is Késmárkon) vele egy időben tanítja ezeket a tárgyakat.

A filozófiai tárgyak köréből csak Weiss metafizikáját említi Buchholtz, logikából pedig a szillogizmusokat. Valamivel több részletet árul el a vallással kapcsolatos tananyagról. Magyarázza az evangéliumot, húsvét előtt a nagyhét eseményeit és a passiót. Végigveszi Luther kis és nagy katekizmusát, majd Heunischius teológiáját tárgyalja.

A klasszikus szerzők közül sorra kerül Terentius, Vergilius, Julius Caesar, Cornelius Nepos, Seneca, Plautus, Persius, Ovidius, Cicero – és bizonyára mások is, akiket nem említ név szerint. Néha nemcsak a szerző nevét, hanem a mű címét is lejegyzik, ilyenek Ovidius *Tristia*, Terentius *Eunuchus*, Cicero *Officia*, Seneca *Hyppolitus* és *Agamemnon* című munkái, vagy Aesopus *Fabulái*. Közülük néhányat „publice” tanít.

A fizikatanítás történetével foglalkozó művek témájukat 1777-tel vagy még később kezdődően tárgyalják. Buchholtz naplójában az általános fizika megjelölés mellett külön is említi, amikor az ásványok, növények, fák, halak, madarak stb. világról beszél az iskolában.

Többször utal rá, hogy ő maga ír összefoglalókat egy-egy témához: „scholis intentus Historiam Hungariae componens”; „Epistolographiae formare inchoavi”; „copiam verborum construendi finivi”; „coepi componere Manuductionem ad stylum lapidarem”; „poeseos compendium pro scholaribus elaborare coepi”.²⁴² Sajnos sem ezek, sem diákjainak jegyzetei nem ismertek.

Késmárk

1722. szeptember 27-én Buchholtz levelet kap barátjától, Lányi Dániel késmárki lelkésztől a késmárki rektorátus ügyében. Azonnal válaszol is rá, szokása szerint nem árulva

²⁴⁰ BALASSA, A történettudás múltja hazánkban, 40.

²⁴¹ UDVARHELYI, GÖCSEI, Az alsó- és középfokú földrajztanítás története ..., 9.

²⁴² *Diar.* I, 755, 777, 778, 790; II, 85.

el a naplóban, hogy mit.²⁴³ Lányi néhány ránk maradt leveléből kiderül, hogy a késmárkiak eleinte nem Buchholtzt akarták Bohus György utódjának, s hogy végül mégis ő kapta meg az állást, abban nagy szerepe volt Lányi Dánielnek. 1722. szeptember 3-án a késmárki lelkész még arról tudósítja a nagypalugyai rektort, hogy Lendray Pál, Matthaeides Sámuel és mások a jelöltek. Szeptember 15-én arról ír, hogy a lőcsei iskolába is rektort keresnek, s ha már a hálátlan Késmárk nem akarja hazahívni fiát, legalább Lőcsére jöjjön „az én Buchholtzom”. Úgy tűnik azonban, hogy a késmárkiak egyik jelöltben vagy jelölttel sem tudtak megállapodni, mert szeptember 24-i levelében Lányi már azt kérdi Buchholtztól az illetékesek megbízásából, hogy elvállalná-e a késmárki iskola vezetését és a szlovák prédikátorságot. Megnyugtítja, hogy nem kell aggódnia szlovák nyelvtudása miatt, van ott sok diák, aki eleinte tud helyette prédikálni ezen a nyelven. Arra kéri Buchholtzt, hogy a késmárki rektorságot válassza inkább a lőcsei helyett. Szeptember 30-án barátja resolútióját dicséri, október 11-én arról számol be, hogy beszélt Sponerrel (Sponer Antal Késmárk jegyzője). Úgy látszik, ekkoriban leginkább Lányi szeretné, hogy Buchholtz Késmárkra kerüljön, az egyházi és iskolai felügyelők döntésére még várni kell. 1723. február 10-én arról tudósítja Lányi Buchholtzt „sub rosa”, hogy úgy határoztak, egy rektort és egy konrektort hívnak az iskolába, leírja a fizetséget is, amit ajánlani tudnak, s kéri barátját, gyorsan válaszoljon, hogy ilyen feltételekkel elvállalná-e a tisztséget.²⁴⁴ A válasz bizonyára igen, mert 1723. február 27-én küldöttség érkezik Késmárkról: „Venerunt ad me Domini Kesmarkienses Johannes Benczur et Friede [a keresztnév helye üresen hagyva] Vocatorias mihi adferentes pro Rectoratu et Diaconatu Slavico. Ego in nomine Domini resolvi.”²⁴⁵ Az 1724. február 25-én kelt meghívólevelben szó esik a Bohus halála után megüresedett rektori szék betöltésének fontosságáról, méghozzá alkalmas emberrel, aki rendbe tudja hozni a lassan szétzilálódó iskolát, valamint az anyagiokról is.²⁴⁶

Március 7-én kihirdetik a templomban Buchholtz távozási szándékát, a patrónusok a következő vasárnap mind összegyűlnek, hogy maradásra bírják, de ő hajthatatlan. Április 10-én elbúcsúzik a közösségtől és a tanulóifjúságtól, és elhagyja Nagypalugyát. 14-én ünnepélyesen beiktatják a késmárki rektori tisztségbe, másnap pedig elkezd a tanítást.²⁴⁷

²⁴³ *Diar.* II, 64.

²⁴⁴ Tiszolc, 33., 78. kötet

²⁴⁵ *Diar.* II, 108.

²⁴⁶ Tiszolc, 53. kötet; másik példánya: Késmárk, Ms 770a.

²⁴⁷ *Diar.* II, 109, 112, 120, 121.

Késmárkon már a reformáció előtt is működött iskola, 1533-ból pedig német mintára megszervezett evangélikus tanintézményről van adat. Ez még a 16. század során gimnáziumi rangra emelkedett, az 1550-es években a neves reformátor és pedagógus, Stöckel Lénárd is irányította. 1674-ben az iskolát bezárták, 1682-ben nyithatta meg ismét kapuit. A 18. században öt tanár tanította az öt osztályt (ezt azonban nem öt, hanem többnyire nyolc év alatt végezték el a diákok), megnevezésük a különböző forrásokban – az első, legfelső osztály élén álló, s az egész iskolát igazgató rector, valamint a második osztályt tanító collega kivételével – nem egységes. Palcsó Istvánnak a késmárki lyceumról írt munkája szerint a második osztályt a conrector vagy collega, a harmadikat a subrector, a negyediket a cantor, az ötödiket az organista oktatta, utóbbi kettőt praeceptoroknak is nevezték.²⁴⁸ Ugyanakkor az 1703. november 26-án kiadott új iskolai törvényekben a rector, collega, cantor, auditor, campanator megnevezéseket találjuk. Kiderül a szövegből, hogy a cantor a harmadik, az auditor az ötödik osztály tanítója.²⁴⁹ Buchholtz naplójában a collega, conrector, praeceptores kifejezések szerepelnek. 1723. április 23-án feljegyzí a diákok létszámát, eszerint az ötödik és a negyedik osztályban egyaránt ötvenhatan, a harmadikban és a másodikban huszonnyolcan, az elsőben pedig huszonötön tanulnak – ez összesen száznyolcvannyolc diákot jelent.²⁵⁰ (Valamit elírt vagy elszámolta magát, mert a számokat összeadva százkilencvenhárom jön ki.)

A fentebb említett iskolai törvényekből a késmárki gimnázium életének, rendjének, működésének számos mozzanata megismerhető. Az oktatás célját, tárgyát, módszerét taglaló általános bevezető után a második fejezet a tanárok, a harmadik a tanulók feladatairól, kötelességeiről szól. Az evangélikus iskola célja kettős: a diákok értelmének fejlesztése a tanítás révén és személyiségük kibontakoztatása a nevelés által. Ennek eléréséhez a legfőbb tárgyak a hittan (Doctrina Pietatis) az ágostai hitvallás, valamint Luther és Melanchthon írásai alapján, a grammatika és vele a latin nyelv gyakorlása írásban és beszédben (Ars discendi), a számtan és vele összefüggő ismeretek (Arithmetica), illetve a zene és ének (Musica).

A rektorral szembeni elvárás, hogy mutasson jó példát a diákoknak és kollégáinak vallásossága, mindennapi templomlátogatása és kötelességeinek pontos teljesítése által; tanúsítson tiszteletet a lelkész mint az iskola első inspektora iránt, a tudta és beleegyezése nélkül ne hozzon semmilyen újítást; látogassa rendszeresen a többi osztályokat, hogy figyelemmel kísérhesse tanártársai és a diákság munkáját. Évente kétszer, a tavaszi és az őszi

²⁴⁸ PALCSÓ, *A késmárki ... lyceum története*, 15. – Palcsó nyomán mutatja be a késmárki gimnáziumot Mészáros István iskolatörténeti összefoglalásában: MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy története ...*, 575–576.

²⁴⁹ *Leges Scholae Kesmarkiensis*, Késmárk, Ms 1649a. – A törvényeket részletesen ismerteti Palcsó István és Johann Lipták is: PALCSÓ, *A késmárki ... lyceum története*, 20–22; LIPTÁK, *Geschichte des evangelischen Lyzeums A. B. in Kesmark*, 52–54.

napéjegyenlőség idején tartson nyilvános vizsgákat, és ezen alkalmakkor, valamint a négy nagy vásár és a szünidők előtt olvassa fel az iskolai törvényeket az egész tanulóifjúság jelenlétében. A többi tanárok tartsák pontosan az óráikat, és figyeljenek arra, hogy a diákok megértsék a tananyagot. További feladataik: a cantor vezeti az iskolai kórust; az auditor nyitja és zárja az iskolát, az épület és a tanulók biztonságára figyel; a campanator a templomi istentiszteleteknél működik közre. Ha a diákok kirándulnak, valamelyiküknek mindig velük kell mennie. Nagyobb temetéseken valamennyi tanár és diák, kisebbeken a campanator néhány tanulóval köteles részt venni. A négy felső osztályban a tanárok jelöljenek ki heteseket, akik naponta jelentsenek. A fegyelmet atyai szigorral igyekezzenek fenntartani, de inkább szép szóval, mint testi fenyítéssel. Egymás iránt testvéri szeretettel legyenek, esetleges vitás ügyeikkel ne a városi, világi előljárókhoz, hanem a lelkészhez forduljanak.

A diákok beiratkozaskor vállalják, hogy legalább egy évig maradnak – e rendelkezés oka, hogy korábban gyakran jöttek olyanok is, akik adományok gyűjtése után továbbálltak. Az új jelentkező a fegyverét – ha van – köteles leadni a rektornak, aztán, ha engedelmességet és szorgalmat ígér, beírhatja nevét a matrikulába. A diákoknak a szállásukon kell tölteniük az éjszakát; nyáron este kilenc, télen nyolc óra után már nem mehetnek ki az utcára. A kocsmákat és hasonló helyeket tilos látogatniuk. E szabályok megszegőit az iskolai ítélőszék pénzbírsággal, testi fenyítéssel vagy elzárással büntetheti. A diákok tartoznak megjelenni és magukat illően viselni a reggeli és esti istentiszteleteken és a nagyobb temetéseken, valamint pontosan érkezni az iskolai előadásokra – ezek elmulasztása az asztaltól való eltiltással jár. Alapvető elvárás, hogy tisztelettel viseltessenek a tanárok iránt. Az iskolából csak tanári engedéllyel hiányozhatnak. Egymással békében éljenek, esetleges sérelmes ügyeiket ne maguk intézzék, hanem bízzák a tanárra. Az iskola bútorzatára és felszerelésére vigyázzanak, benne kárt ne tegyenek. A felső három osztály tanulói kizárólag latinul beszéljenek. Szállásaikon az iskolai teendők mellett auktorok olvasásával töltsék idejüket. Tilos hógolyózni és szánkózni, nyáron a Poprádban fürdeni, nyilazni, parittyázni; labdázni viszont lehet. Ételosztáskor legyenek türelmesek, a kantáció alkalmával gyűjtött pénzt adják a rektornak, akitől negyedévente mindenki megkapja a neki járó részt. Az iskolából távozni készülő tudassák e szándékukat tanárukkal és a rektorral, a felsőbb osztályokból akadémiára vagy valamilyen hivatal betöltésére indulók pedig tartsanak nyilvános búcsúbeszédet. A törvényekhez egy függelék is csatoltak 1719. április 18-án, mely a kantációkból és praebendákból származó jövedelem felosztásának szabályait tartalmazza.

²⁵⁰ *Diar.* II, 123.

Buchholtz Késmárkon első iskolai napján, 1723. április 15-én általános bevezetővel kezd a tudományok rendszeréről, este a lelkésznél megbeszélést tartanak az órák jövőbeli rendjéről, s másnaptól ennek megfelelően, heti órarend szerint zajlik az oktatás. A tiszolci evangélikus levéltárban fennmaradt az első (legfelső) osztály 1723-ra, 1724-re és 1726-ra szóló tanrendje az osztályt tanító Buchholtz kézírásában²⁵¹ (a naplóban többször, más években is említi, hogy ezen dolgozik). Eszerint 1723-ban a következőképpen alakult az órák rendje:

Series Lectionum Classis Imae 1723.

Quotidie finitis precibus Scholasticis perlegetur Caput Biblicum, cujus dicta difficiliora explicabuntur; adhaec ex ordine futuri Respondentes, qui ad objectiones respondebunt.

Die Lunae.	<u>Ante meridiem.</u> Logica et Rhetorica. <u>Post meridiem.</u> Historia universalis.
Die Martis.	<u>Ante meridiem.</u> Logica et Rhetorica <u>Post meridiem.</u> Historia Hungariae [utólag: fin. 13. Jul.]
Die Mercurij.	<u>Ante meridiem.</u> Catechetica Dieterici explicabitur et Thesis certa ventilabitur: Ubi tempus non suppetet Disputationi, post meridiem futura continuatio.
Die Jovis.	<u>Ante meridiem.</u> Physica. Adhaec exhibebuntur themata <i>Epistolarum</i> , <i>Chriarum</i> , <i>Orationum et exercitationum progymnasticarum</i> , quae composita diebus Lunae et Martis corrigentur. <u>Post meridiem.</u> Historia Ecclesiastica.
Die Veneris.	<u>Ante meridiem.</u> Physica et Manuductio ad Styli elegantiam. <u>Post meridiem.</u> Geographia.
Die Sabbathi.	<u>Ante meridiem.</u> Catechetica Dieterici explicabitur et Thesis ventilabitur.

Residuum temporis impenditur Repetitioni, Distictionibus Orthographicis et Visitationi Classium.

1726-ban ugyanezek a tárgyak szerepelnek az órarendben, csak kedden délelőtt még „correctio Laborum” is, szerdán és szombaton délutánra pedig Buchholtz először beírta, majd kihúzta Curtius beszédeinek, illetve más klasszikus szerzőknek a tanulmányozását. E két órarendtől sokban különbözik az 1724-es, amelynek elején a „Post Caniculares” (a nyári szünet után) felirat olvasható. 1724 őszén–telén tehát a következő rend szerint zajlott az oktatás:

²⁵¹ Tiszolc, 4., 62. kötet

1724

Series Lectionum Classis Imae.

Qoutidie mane finitis precibus scholasticis perlegetur Caput Biblicum, cujus dicta difficiliora explicabuntur Thetico-Polemice, ordinariis futuris Respondentibus ad objectiones reliquorum responsuris.

- Lunae Die. Ante merid. Disputationes Metaphysicae ex certis exhibitis Canonibus urgebuntur. Disputantibus Majoribus Minores aliquod Thema datum elaborabunt, quod mox corrigetur. Grammatica Graeca tractabitur. Si quid residui erit temporis, Logicae impendetur. Post meridiem. Historia universalis dictabitur et recensebitur.
- Martis die. Ante merid. Analysis Hebraea et Rhetorica
Post merid. Historia Poloniae: qua absoluta Sveciae, [...]
- Mercurij die. Definitiones Theologiae, exercitium dictorum S. Scripturae. Thesis praevis exhibita per constitutum Respondent[.] ex ordine defendetur, omnibus licita oppositione.
- Jovis die. Ante merid. Ethica et Rhetorica.
Post. merid. Memorabilium Geographicorum dictatio et enarratio.
- Veneris die. Ante merid. Ethica et Analysis Graeca Evangelii S. Ioannis.
Post meridiem. Germanismus et Perorationes.
- Sabbathi die. uti diebus Mercurij.

Praeterea exhibebuntur Dispositiones et Themata Orationum Chriarum et Exercitationum Progymnasticarum, quae elaborata partim publice, partim privatim sub sacris matutinis aut vespertinis pro ratione circumstantiae temporis corrigentur.

A napló tanúsága szerint Buchholtz nagyjából tartja magát az órarendekhez, bár olykor itt-ott eltér tőlük. A bennük felsorolt tárgyakon kívül a következőket említi még késmárki rektorsága idején: klasszikus szerzők olvasása, poézis, homiletika, teológia, filozófia, matézis, aritmetika, geometria, katonai és civil építészet, jog, politika, különféle történeti segédtudományok, betegségek. A nyelvek közül a latinon, görögön, héberen, németen kívül ismerkednek a lengyel, a szír, a francia alapjaival, az orosz ábécével, és a magyart is gyakorolják.

A retorikai és poétikai stúdiumok kapcsán a korábban már említetteken kívül a stylus historicus, caballa, progymnasmata, Fabulae progymnasma, Progymn. dialogismi, aenigma, chronostichon, Apologus Rhetoricus, Germanismus poeticus, epigrammata, prosodiaca, onomasterium, exercitium styli, exercitationes extemporanea Latino-Germanico-Hungaricae,

Poesin versibus notis illustrare coepi kifejezések szerepelnek a naplóban a késmárki években. Itt Buchholtz nem oszt ki verseket vagy beszédeket, legalábbis nem jegyez fel ilyesmit naplójába. Nem ír tananyagot sem, bizonyára a meglévőket használja, új tankönyvként említi viszont Vossius *Rhetoricáját*. Gerardus Johannes Vossius klasszikus ötös felosztást követő retorikája is két változatban született meg, a középiskolai használatra szánt „kis Vossius” tovább egyszerűsített formában Magyarországon is többször és több helyütt napvilágot látott. Elsősorban református iskolákban használták tankönyvként, de Johannes Schwarz bártfai evangélikus rektor átdolgozásában is megjelent 1669-ben²⁵² – talán éppen ezt a változatot használta Buchholtz, bár az eredeti, Vossiustól származó is megvolt könyvei között. Érdekes volna tudni, hogy az új tankönyv használata új retorikai szemléletet is jelent-e a részéről, mint ahogyan azt is, hogy foglalkozott-e egyáltalán ilyen elméleti kérdésekkel.

A késmárki evangélikus líceum könyvtárában számos iskolai jegyzetet őriznek, sajnos közülük egy sem Buchholtz idejéből való, az iskola anyakönyvében²⁵³ viszont megtalálható – Buchholtz kézírásában – azoknak a címeknek a jegyzéke, amelyekről diákjainak dolgozatot kellett írniuk 1735-ben és 1736-ban. Maga a feladat is retorikai jellegű, ráadásul a változatos témák – például a kolbász feltalálójának kétértelmű dicsérete, csalfa képzelet, szószaporítás, a kalendáriumok haszna és kára, a vihar előrejelzése, a holdfogyatkozás jelentése, a jó halál ideje, az Eucharistia, a Jeruzsálem-hegy topográfiája, a Tatra megmászásának okai, az arany és az ezüst rosszra való felhasználása, Jézus szerelme és a világ megvetése, a fák tovább élnek az embereknél – között számos retorikára, poétikára utaló cím is megjelenik: Chronosticha votiva Novi Anni; Allegoria Emporii literarum; Apologus Rhetorum: Ursi melliori capti; Etymon Mensis Maii; Syllogismus Oratorius; Aenigmaticum Progymnasma de tala araneorum; Prosopopoeia Gaudentis Soli; Pantonomastica gratulatio; Grammatica dat chleba, Musica dat Syra!

A klasszikus szerzők és művek közül csak Vergiliust, az *Eklogákat* és a *Georgicát*, valamint Persiust nevezi meg, de többször említi tanulmányozásukat általánosságban.

A vallással kapcsolatos témák között természetesen itt is szerepel Luther élete, tanítása, valamint Bibliaolvasás és -magyarázat, felkészülés az Úrvacsorára, az ágostai hitvallás, a smalkaldeni artikulusok, az Athanáz-féle hitvallás, Matthesianus Luther-könyvének cáfolata, philologia sacra. Szó esik az *Apophthegmatáról* és apokrif írásokról. Tankönyvként Conrad Dieterich *Catechismusát* és Johann Friedrich König *Theológiáját*

²⁵² BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” ..., 112–114.

²⁵³ *Matricula studiosae juventutis in schola ev. Kesmarkiensi* ..., Késmárk, Ms 1688b.

használják. Nemcsak a lutheranizmus történetét tanítja Buchholtz, hanem az ószövetségi eseményekét, a római pápaságét és az eretnekségeket is, utóbbit Johann Hübner nyomán.

A filozófiai tárgyak közül a logikához Johann Christian Lange, a metafizikához Johann Weiss és Christian Wolff munkáit használja, etikát, gyakorlati filozófiát és politikát Johann Franz Buddaeus könyvei alapján tanít. Szerepel a tananyagban Epiktétosz filozófiája, antropológia, természetjog, a magyar jogrendszer, és König alapján szertartásjog is.

Történelmet oktat önállóan, és beszél róla a pansophia részeként is. Ennek keretében esik szó historia naturalisról és historia artificialisról – utóbbi a dolgok feltalálóiáról, feltalálásáról szól. Külön tárgyalja az egyetemes történelmet és az egyes országokét, köztük Magyarországot. Számos segédtudományról is beszél a diákoknak: kronológiáról (ehhez Christoph Schrader táblázatait használja), numizmatikáról, heraldikáról, mitológiáról, genealógiáról, periodológiáról. Az egyetemes történetet részben Hilmar Curas könyve alapján tanítja. 1725. április 11-én Regis Mártonhoz írt levelében Buchholtz azt írja, hogy Hübner bibliai históriáinak („*Libellus in 8. Historiarum Biblicarum*”) tanulmányozását ő vezette be a negyedik és második osztályban, és most a harmadikban is.²⁵⁴ A történelemhez kapcsolódik a földrajz tanítása, sorra veszi az egyes országokat, természetesen Magyarországgal együtt, és külön beszél a Kárpátokról (Tátráról), valamint Késmárk topográfiájáról.

Sokféle ágát tanítja a fizikának, számos kísérlettel illusztrálva a tananyagot. A klasszikus értelemben vett fizikai témakörök, mint mechanika, statika, hidrosztatika, hidraulika, aerometria, optika, perspektíva, katoptrika, dioptrika, pneumatika, pirobolika mellett csillagászat, gnomonika (órákészítés), sőt mágia is szerepel a tananyagban, de a fizika része ekkoriban a természetrajz is, a kövek, ásványok és drágakövek tanulmányozása éppúgy, mint az élővilágé. Utóbbin belül növényekről, állatokról, fákról, rovarokról, halakról, madarokról, négy lábúakról stb. esik szó, de hosszasan beszél a medicina tudományáról is: betegségekről, fiziológiáról, fiziognómiáról, chiromantiáról, patológiáról, dietetikáról.

A 18. század elején meglehetősen ritka a gimnáziumokban a számtan és mértan oktatása, és ahol elvileg szerepel a tantervben, a gyakorlatban ott sincs mindig.²⁵⁵ Buchholtz naplójában szerepel aritmetika és geometria, utóbbit magánúton is tanítja. (Más tárgyakkal kapcsolatban is többször említ „lectio privatá”-t.)

Többféle rendkívüli (extraordinaria) órát is tart, például az akadémiákról, Cornelius Nepos nyomán a jegyzetelésről (de methodo excerpendi), a naplóról (de diario), beszél a

²⁵⁴ Turócszentmárton, C1069, V, 120–124. – Valószínűleg a *Zweymal zwey und funfzig auserlesene Biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente, der Jugend zum Besten abgefasset* című, számos kiadásban megjelent műről van szó.

²⁵⁵ KISBÁN, *A mennyiségtan tanítása ...*, 24–44.

különféle jelek, szimbólumok használatáról (de symbolis ad omnes materias applicandis), de ilyen az újságolvasás is. Ezt Comenius már a 17. század közepén javasolta mint a latin nyelv, a kortárs történelem és a földrajz tanulásának hasznos eszközét; később Francke hallei Paedagogiumának tantervében is szerepelt. A Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* szerint több felföldi evangélikus iskolában, például az eperjesi, körmöcbányai, lőcsei, losonci, selmecbányai, besztercebányai gimnáziumban olvasta(tta)k rendszeresen latin és német nyelvű újságokat a felsőbb osztályokban. A Pozsonyban 1721 januárjában Bél Mátyás által indított Nova Posoniensia, Magyarország első rendszeresen megjelenő újságja részben iskolai felhasználásra készült.²⁵⁶ Buchholtz elsősorban Európa aktuális, főként politikai helyzetének bemutatására használja az újságokat, de néha tréfás vagy nevelő szándékú történeteket, verseket is vesz belőlük. A novellae-nek nevezett lapok közül a boroszlóit, a lipcsei latin nyelvűt és az Ephemerides Vindobonensemest említi. A boroszlói esetében valószínűleg nem a Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichtenről van szó, hanem a Breßlauische Nouvelles című újságról, amelynek témái közt például háborúk, udvari hírek, polgári és paraszti élet, szerencsétlenségek, időjárás, csodás események, statisztikai adatok (születés és halálozás) szerepeltek.²⁵⁷ A lipcsei talán az 1682-ben alapított Acta Eruditorum lehet, amely főként természettudományos témájú írásokat, recenziókat közölt. Az Ephemerides Vindobonenses olvasását többször említi Buchholtz, kérdés, hogy vajon melyik bécsi lapot érti ez alatt, hiszen ilyen címmel a szakirodalom szerint 1776–1785 között jelent meg latin nyelvű bécsi újság, Keresztúry József udvari ágens szerkesztésében, erről azonban semmiképpen nem lehet szó.²⁵⁸ A Nova Posoniensiáról nem ír, pedig megjelenése idején élénk levelezésben áll Bél Mátyással, akitől megkapja ez idő tájt napvilágot látott műveit, köztük tankönyveit, s használja is őket az oktatásban.²⁵⁹ Buchholtz ekkor még Nagypalugyán tanít, ahol egyáltalán nem említ iskolai újságolvasást, később Késmárkon pedig talán már nem találja aktuálisnak az évekkel korábbi lapszámok felhasználást – ha egyáltalán eljutottak hozzá.

Buchholtz többször említi diáriumában, hogy általában a tudományokról, azok rendszeréről tart órát, s ilyen rendszerezést kétféle változatban is ismerünk tőle. Az egyik 1717-ből való, s a patrónusa, Kheberitsch János Kristóf nevében annak Ádám fiához írt

²⁵⁶ FEHÉR, *Iskolai újságolvasás ...*, 131–135.

²⁵⁷ SCHIERSE, *Das Bresslauer Zeitungswesen ...*, 75–87.

²⁵⁸ *Új magyar irodalmi lexikon*, I, 512.

²⁵⁹ L. a Tudományok c. részben, Buchholtz és Bél Mátyás kapcsolatánál.

*Directorium*hoz csatolta,²⁶⁰ a másikat késmárki tanítványa, Szalay György jegyezte le Buchholtz diktálása nyomán 1737-ben.²⁶¹ Az előbbi még Buchholtz nagypalugyai tanársága idején készült, de az iskolában tanítottakkal nem mutat összefüggéseket. Az utóbbit azonban nemcsak a tudományok rendszerének bemutatására használja, hanem az egyes tantárgyakat is ennek keretében tárgyalja, legalábbis az utolsó években. Eszerint a tudományok rendszere, vagyis az erudíció a következőképpen épül fel:

- A) Philologia: Grammatica, Critica, Rhetorica vagy Oratoria, Poetica
- B) Historia: Historia Naturalis, Historia Civilis, Historia Sacra vagy Ecclesiastica, Historia Litteraria, Historia Artificiosa, Historia Universalis
 - a Historiához tartozó segédtudományok: Geographia historica vagy Politica, Topographia, Chronologia, Genealogia, Heraldica vulgo Blasonia
- C) Philosophia: Theologia, Iurisprudentia, Medicina, Philosophia

Külön tárgyalja ezután a Philosophia specialist, amelynek részei:

AA) anima

Logica

Philosophia Practica:

– Universalis: Iurisprudentia naturalis

– Specialis: Ethica, Politica, Oeconomia

Pneumatica vagy Psychologia Rationalis

Psychologia Empirica vagy Pneumatica Historica vagy Experimentalis

BB) corpora

Physica vagy Philosophia Naturalis vagy Physiologia

– Generalis: Theologia, Astrologia, Magia stb.

– Specialis: Mineralia, Vegetabilia, Animalia (további többszörös felosztások következnek az egyes csoportokon belül)

Cosmologia

Mathesis: Arithmetica, Geometria, Mechanica, Stathmica vagy Stathica,

Hydrostatica, Hydraulica, Aerometria, Optica, Astronomia, Gnomonica vagy

Scyatherica, Architectura civilis, Architectura militaris

Naplója alapján nyomon követhető, hogyan tanítja ezt a rendszert Buchholtz az iskolában. 1735. május 17-i feljegyzése szerint aznap elkezd diktálni a tudományok áttekintését

²⁶⁰ A műről részletesen: FÖLDESI, Kheberitsch János Kristóf *Directoriuma*.

²⁶¹ *Conspectus Universalis Scientiarum seu Eruditionis ...*, Turócszentmárton, MJ 265. – Csonka, autográf változata: MTAK Kézirattár, Ms 1059/40; Mikrofilmtár, A. 6062/II.

(„*Conspectus universalis Scientiarum*”), utána a retorikát magyarázza, délután pedig a gyakorlati történelemről tart órát. A következő napokban folytatja a rendszer diktálását, valamint párhuzamosan a filológia és történelem körébe tartozó diszciplínák magyarázását, de aztán a pünkösdi ünnepek, majd a nyári szünidő miatt ritkábban esik szó róla. Mindenesetre többször említi a történelem különféle részeit „in cursu Philosophico”, „in cursu Pansophiae”. Szeptemberben kerülnek sorra a segédtudományok: kronológia, genealógia, heraldika; majd kezdődnek a medicina különböző ágai: fiziológia, fiziognómia, chiromantia, patológia. Januárban a kozmológia, majd a fizika részei következnek. Augusztusra jut el a katonai építészetig, a rendszer végén szereplő tárgyig, ősszel pedig ismét elkezdődik a tudományok tárgyalását.

Iskolai élet

Az iskolai élet további mozzanatait Buchholtz két iskolájában együtt tárgyalom. Nagypalugyán és Késmárkon is hasonlóképpen zajlanak a vizsgák, az adománygyűjtések, az ünnepségek, mindkét helyen vannak kirándulások és büntetések a kihágásokért. Természetesen különbségek is akadnak, illetve olyan mozzanatok, amelyek csak az egyik vagy másik helyen jellemzők.

A naplóban található néhány utalás az alkalmazott módszerekre. Buchholtz használ tankönyveket az oktatáshoz, ezek azonban inkább csak neki állnak rendelkezésére, a diákoknak ritkán. Gyakoribb, hogy először lediktálja a tananyagot – akár a könyv alapján, akár a saját maga által összeállítottat –, s ezután kezdi azt magyarázni a fiúknak. Máskor felolvas, szemléltet, kísérletet mutat be, s tábla is van a teremben. Egy adott anyagrész elején gyakori a bevezetés, a végén az ismétlés. A tanítás nyáron reggel öt órakor kezdődik.

Bartók István az iskolai vizsgák kapcsán enyhe kételyt fogalmaz meg a tekintetben, hogy a hivatalból jelenlévőkön kívül mások is „siettek megragadni minden olyan lehetőséget, amikor szépreményű ifjak retorikailag tökéletes szónoklataiban gyönyörködhetek”.²⁶² A naplóból kiderül, hogy a vizsga – általában március–áprilisban – valóban nagy esemény: előtte napokig készülnek rá, Buchholtz olykor ötven meghívót is szétküld az iskolai, egyházi és városi előjáróknak, a környékbeli nemesi családoknak és értelmiségieknek, akik közül sokan el is jönnek. Nagypalugyán például az 1715. május 31-i vizsga számos vendég – köztük

lelkészek, szülők, patrónusok, más tanárok – jelenlétében zajlik délelőtt 9-től délután 3-ig. A vizsga anyagából csak a disputát említi Buchholtz, a többi tárgyról nem beszél, azt azonban lejegyzí, s a nap végén hálát is ad érte, hogy jól sikerült. A vendégek közül néhányan ebédre, illetve vacsorára is maradnak.²⁶³ Késmárkon 1724. március 28-án a következőképpen megy végbe Buchholtz osztályában a vizsga: délelőtt 8-tól negyed 12-ig bibliai szöveg és hittételek magyarázata, illetve róluk való vita után retorikai gyakorlatok (tropusok, figurák, chria) következnek; délután 1-től fél 5-ig előbb sorshúzás alapján Fabricius köszönti a hallgatóságot (dicséretesen), majd a katekizmusból, egyetemes és magyar történelemből, valamint Európa földrajzából adnak számot tudásukról a diákok. Ezután még két másik osztály vizsgája is elkezdődik, majd másnap folytatódik a többivel együtt; a megmérettetés végül este 6-kor ér véget.²⁶⁴ 1727. április 7-én Buchholtz levélben tudósítja Regis Mártont, hogy fia, Mózes a minapi vizsgán szorgalmának köszönhetően átkerült a második osztályba.²⁶⁵

A korabeli iskolai élet fontos elemei a különféle adománygyűjtések. Nagyobb ünnepek alkalmával Buchholtz is kántálni, mendikálni küldi diákjait, olykor más településekre is, így ezek akár több napig eltarthatnak. Saját kantációját (amikor neki gyűjtenek pénzt) kihirdetik a templomban. Egyes ünnepekhez az adománygyűjtés mellett további népszokások kapcsolódnak: ilyen a balázsjárás, gergelyjárás, mártonjárás. Többször előfordul, hogy Buchholtz nem engedélyezi ezeket a diákoknak, indoklás azonban a naplóban egy esetben sem szerepel. A Késmárkon szokásos minden szerdai és szombati kantációkat sem említi.

Nagypalugyán otléte alatt minden karácsony előtt több ezer ostya sütéséről gondoskodik, amelyeket diákjai visznek el a környező településekre. Az ostyahordás (hostiatio) régi szokás, karácsony előtt kezdetben a lelkész, később a tanító süttetett ostyát, amelyet az iskolás gyermekekkel küldtek el a családoknak. Minden házhoz annyit vittek, ahányan laktak benne, s mielőtt átadták, énekeltek, verset mondtak. Pénzt, ajándékot kaptak érte, melynek java része a tanítót illette.²⁶⁶ Nem mindig viselkedtek viszont megfelelően; Szarvason például azért tiltották be az 1750-es években a hostiatiót, mert a diákok heteken át elmulasztották miatta a tanórákat, loptak, koldultak, korhelykedtek, és babonaságot űztek az

²⁶² BARTÓK, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk” ..., 125.

²⁶³ *Diar.* I, 847.

²⁶⁴ *Diar.* II, 205–206.

²⁶⁵ Turócszentmárton, C1069, VI, 159–162.

²⁶⁶ *Magyar néprajzi lexikon*, IV, 119–120; *Magyar katolikus lexikon*, X, 261–262.

ostyákkal.²⁶⁷ Buchholtz is említi naplójában, hogy az inspektorok a hostiatio abbahagyatására kérik,²⁶⁸ de ez már Késmárkon történik, ahol nem ő süti az ostyát.

Részt vesznek a diákok az egyház életében is: istentiszteleteken, temetéseken szolgálnak, passiót énekelnek. Buchholtz mindig feljegyezi az Úrvacsorához járulók számát.

Ünnepélyes az iskolaév kezdése és befejezése. Mivel nincs kötött időpontja a tanévkezdésnek (és a zárásnak sem), Buchholtz a templomban hirdetteti ki, hogy mikortól várja ismét a diákokat. Ez általában szeptember vége, október eleje. Gyakran az új tanév programját is kifüggeszti, nemegyszer pedig versben hívja vissza a tanulókat a nyári szünetről. 1717 szeptemberében például a következőképpen próbálja figyelmüket a madarászásról, halászatról, vadászatról a tudományok madarászása, a bölcsesség halászása és az értelem vadászása felé irányítani:

„*Programma invitatorium ad scholas valvae Scholastic[...]* affigi curavi *promulgatione etiam* in Templo illius *ratione facta*:

Qui
laude ducuntur
gloria mulcentur
literis delectantur
hi jam
omisso aucupio
spreta piscatura
relicta venatione
sedulo
doctrinam aucupantur
sapientiam piscantur
intelligentiam venantur
scientes, quod
Aureum Juventae tempus
lenis avis
glaber piscis
elabens fera sit;
et
ut non semper capturae
sic non semper literaturae
tempus volans
hora ruens

²⁶⁷ BÁLINT, *Ünnepi kalendárium*, I, 100.

²⁶⁸ *Diar.* II, 371.

suppetit.
Unde
ad studia reduces
Discite, non semper copia talis erit.”²⁶⁹

Az első napokban általában még kevés a diák, el kell telnie egy kis időnek, mire újra valamennyien összegyűlnek. A tanév során is vannak kisebb szünetek, nagypalugyai éveiben Buchholtz februárban mindig elutazik valahova néhány napra, ünnepnapokon is többször szünetel a tanítás, előfordul azonban, hogy azért, mert egy diák sem jön el az iskolába például Gál- vagy Erzsébet-napon. Szünetet ad Buchholtz időnként az időjárás, például a nagy hőség miatt. A tanítás általában július közepéig, augusztus elejéig tart, Késmárkon az utolsó napon felolvassák az iskolai törvényeket. Utóbbi helyen a nyári szünet idején is járhat iskolába, aki akar.

Szép számban fordulnak elő iskolán kívüli programok a tanév során. Nagypalugyán nemegyszer halászni megy az iskola, a siker változó. Késmárkon a kisebb kirándulások mellett nem ritkák a Tátrába tett többnapos túrák, közülük kettőről a boroszlói Sammlungban is részletesen beszámol. Említésre méltó a Nagyszalóki csúcs megmászása 1725. június 27-én, vagy az 1726 júliusában Jakab öccsével és 17 diákkal tett többnapos kirándulás.²⁷⁰ Máskor gombát, gyümölcsöt szednek, rákásznak, nyáron fürdenek.

Buchholtz szigorú tanár és igazgató, a szabályokat megszegő – például táncoló, verekedő – tanulókat feddéssel, karcserrel, botütésekkel, sőt kizárással bünteti (de aztán két nap múlva nyilvános bocsánatkérés után visszaveszi őket), néha a szülőket is értesíti.²⁷¹ Ugyanakkor szívén viseli diákjai sorsát, betegségük esetén akár éjszaka is meglátogatja őket, ajánlást ad, ha más iskolába vagy külföldre mennek továbbtanulni, tanítói állást szerez nekik, majd pedig levélben tartja velük a kapcsolatot, számon tartja, mi történik velük. Kitűnik ez a késmárki gimnázium anyakönyvéből, ahová Buchholtz – az utolsó évek kivételével – a tanulók neve mellé írt rövid jellemzésen túl azt is feljegyezte, hogyan alakult sorsuk a későbbiekben. A matrikulában szereplő mintegy kétszázhatvan nevet és a magyarországi diákok peregrinációit dokumentáló névsorokat összevetve kiderül, hogy Buchholtz késmárki diákjainak nagyjából a hatoda jutott el külföldi egyetemre, túlnyomó többségük (körülbelül a háromnegyedük) Wittenbergbe. Jénában hét, Halléban és Franekerben kettő, Göttingenben,

²⁶⁹ *Diar.* I, 1086.

²⁷⁰ *Diar.* II, 323, 424.

²⁷¹ *Pl. Diar.* II, 186, 196b, 202, 237, 282, 1243, 1318.

Erlangenben, Odera-Frankfurtban, Erfurtban, Lipcsében, Utrechtben, Bernben és Thornban egy-egy diákja tanult tovább, néhányan közülük több helyen is.²⁷²

Buchholtz tanártársai munkáját is ellenőrizte, rendszeresen látogatta az osztályokat. Iskolai könyvtárat, múzeumot hozott létre, megszervezte az épület felújítását.

Iskolai színjátékok

Az iskolai élet különleges színfoltját jelentették a színielőadások. Mivel Luther és Melanchthon egyaránt támogatta az iskolai színjátszást, az evangélikus iskolákban a 16. században nem szakadt meg a középkori játékhagyomány. A témákat a Biblia és a vallás mellett főként az iskolai életből, a magyar és egyetemes történelemből, az antikvitásból merítették. A darabokat allegóriákkal, megszemélyesítésekkel, szimbólumokkal zsúfolták tele. Az iskolai színjátszás körébe sorol a kutatás minden olyan iskolai produkciót, amelyet az iskola tanulói több szereplő közreműködésével, általában valamilyen ünnephez kapcsolódóan, közönség előtt előadtak. Gyakori a műfajkeveredés, s változatosak az elnevezések: beszélgetés, actus, actio, actulus, actiuncula, actus oratorius, actus disputatorius, actus declamatorius, consultatio, declamatio, actus nuptialis, aggratulatio, congratulatio, exultatio, actus scholasticus, actus publicus, actus historicus, dialogus, dráma, historia, játék, lusus, certamen, énekes játék, oratorium. Az előadások nyelve a reformáció kezdetén német és magyar; később latin, néhol a német is előfordul, de magyar nyelvű darabbal alig találkozunk.²⁷³

Ifj. Buchholtz György naplója fontos forrása az iskoladráma-történetnek is. Szöveget ugyan csak egyet ismerünk tőle, a darabok megírásával, előadásával kapcsolatosan azonban számos adattal szolgál.²⁷⁴

Buchholtz diákkorában maga is részt vett iskolai előadásokban: Rozsnyón Missovicz Mihály²⁷⁵ három darabjában szerepelt. E darabok szövege nem, csak nyomtatott programjaik

²⁷² *Matricula studiosae juventutis in schola ev. Kesmarkiensi ...*, Késmárk, Ms 1688b; részleges másolata: *Matricula Clarissimorum Virorum, Georgii Bohuss et Georgii Jun. Buchholtz ...*, EOL, AGE V. 45, ff. 156–187; TAR, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken ...*; BOZZAY, LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken ...*; SZÖGI, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken ...*; GÖMÖRI, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken ...*; HEGYI, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken ...*

²⁷³ VARGA, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől ...*, 8–11, 28–29.

²⁷⁴ A naplónak az iskolai színjátszásra vonatkozó adatait feldolgozta Varga Imre, a tanulmányában (VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*) foglaltak azonban pontosítandók, illetve kiegészíthetők. Buchholtz

maradtak ránk. A *Fata Ungariae* című színjátékban 1705-ben a poéták osztályának tagjaként Waindorffiust alakította. Hogy pontosan mi lehetett a szerepe a Hunyadiak korában játszódó, Hunyadi János és László, valamint V. László haláláról és Mátyás trónra kerüléséről szóló darabban, nem tudjuk. Az *Europa comico-tragica* (1706) című dráma Európa országainak cívódásairól és a valószínűleg el nem ért áhított békéről szólt, benne Buchholtz Európát jelenítette meg. 1707-ben a *Palladium sacrum* című, II. András idejét megidéző előadásban Buchholtz Bancbanus Palatin, vagyis Bánk bán szerepét játszotta. Missovicz darabjai öt vagy hat actusból álltak, prológust, közjátékokat tartalmaztak. Allegorikus és mitológiai elemekben, alakokban gazdagok, szereplőik száma pedig közel száz volt.²⁷⁶ (Iskoladrámában Buchholtz édesapja is szerepelt: 1660-ban Szebenben egy Ábrahámról szóló darabban Sárát alakította.²⁷⁷)

Buchholtz a drámaírást nem tanárként kezdi: 1709. október 9-én Greifswald előtt a hajón vesztegelve „concepi Tragoediam de vitae accidentibus in modum Scenae formandam, item de moderno Exilio ac miserando statu”. Másnap elkezdte kidolgozni a „Vitae et Peregrinationis” jelenetéhez a különféle nevek, helyszínek, cselekedetek rendjét, 14-én a Prologust írja, 17-én elkészül a kezdő jelenet, kórussal a végén. 18-án egy echós részen dolgozik, másnap befejezi az első felvonás utolsó jelenetét. Itt azonban, úgy tűnik, abbahagyja a munkát, a továbbiakban nem említi a darabot egészen 1710. március 27-ig, amikor is az előző évben a hajón elkezdett scena folytatásáról számol be,²⁷⁸ többször azonban nem esik szó róla.

A napló tanúsága szerint legközelebb 1714-ben, a Nagypalugyára költözése előtti napokban fog újra drámaíráshoz. Április 11-én prológust készít a tékozló fiúról szóló darabhoz, valamint közjátékot az angyalokról, utóbbin a következő napokban is dolgozik. 16-án közjátékot, epilógust és egy éneket ír a rektor darabja számára. 28-án segít a színpad megépítésében, kikérdezi a szöveget az angyalokat játszó fiúktól, 30-án részt vesz a próbán. Május 1-jén tartják az előadást, amiről Buchholtz nem sokat ír, azt azonban büszkén feljegyzi, hogy mi volt az ő része benne: „Actus celebratus de filio perduto, cujus ego Prologum et Epilogum 3. Interscenia Rustici cum Doctore et quatuor Angelorum direxi a me cuncta

naplójának adatai *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma* című kötetbe is bekerültek (186–191, 225–228).

²⁷⁵ Neve Missovitz, Missovits alakban is szerepel a szakirodalomban, ő maga azonban egy levél aláírásának tanúsága szerint a Missovicz formát használta. (Tiszolc, 175. kötet)

²⁷⁶ *Ludi scaenici* ..., 689–723.

²⁷⁷ BUCHHOLTZ, d. Ä, *Historischer Geschlechtsbericht* ..., 74.

²⁷⁸ *Diar.* I, 77, 79, 85, 86, 169.

composita.”²⁷⁹ Varga Imre szerint „a palugyai rektorságban Petuvitzius Zachariás volt Buchholtz elődje. Az előadás bizonyára az ő gondolata volt, talán a darabot is ő írta. Buchholtz pedig, ahogy azt Rozsnyón látta Missovits iskoladrámáiban, megtoldotta bevezető és befejező résszel, kibővítette közjátékokkal.”²⁸⁰ A naplóból azonban kitűnik, hogy Buchholtz a színjáték részeinek írásakor, illetve az előadás idején Késmárkon tartózkodik (noha közben tesz egy bemutatkozó látogatást Nagypalugyán), az emlegetett rektor tehát minden bizonnyal Bohus György. A kérdéses időszakban Buchholtz sűrűn említi a nevét, naponta találkoznak, együtt ebédelnek, vacsoráznak.

Bohusnak a későbbiekben is többször segít az iskoladráma-szerzésben. 1717. május 13-án verses prologust és epilógust küld neki, ezekről többet sajnos nem árul el. Július 7–8-án közjátékokon dolgozik, 9-én elküldi őket Bohusnak.²⁸¹ 1721 májusában ismét közjátékot ír a késmárki rektor komédiájához a tizennégy szűzről – bizonyára a bibliai okos és balga szüzek történetéről van szó. Néhány nappal később küldi a prologust és egy „Virtutes”-nek nevezett részt – utóbbin nem egészen világos, mit ért, talán az erényekről szóló közjátékot, ráadásul az sem egyértelmű, hogy ki a címzett.²⁸² Fennmaradt Bohus 1721. július 29-én Buchholtz-nak írt levele, amelyben beszámol a Mária Magdolna ünnepén előadott színjáték sikeréről, de nem említi Buchholtz közreműködését a darab megírásában.²⁸³

Varga Imre még egy Buchholtz által írt, de végül Késmárkon előadott darabot említ 1717-ből: „Január és február folyamán egy oratóriumot szerez. Február 5-én befejezi és el is magyarázza – bizonyára diákjainak. [...] Ezek azonban nem voltak elég érettek, hogy velük próbálja előadatni oratóriumát. Ez teszi érthetővé, hogy a késmárki tanulók mutatták be.”²⁸⁴ A naplóban azonban nem „oratorium”, hanem „oratoria”, „oratorium” szerepel – vagyis Buchholtz nem oratóriumot magyaráz a diákoknak, hanem szónoklattan. A késmárki tanulók pedig nem előadják a darabot, hanem „oratum”, azaz prédikálni, adományt gyűjteni jönnek Nagypalugyára március elején.²⁸⁵ Ugyancsak nem valószínű, hogy 1721 húsvétjára passiójátékot írt volna. „Április 6-án hozzáfog a passió történetéhez; 11-én az iskolában gondosan megvizsgálja, próbát tart. Többes szám első személyben beszél arról, hogy nagypénteken elénekelték.” – írja Varga Imre.²⁸⁶ Buchholtz minden év nagyhetében Krisztus szenvedésének történetét magyarázza diákjainak, az utalások valószínűleg erre vonatkoznak,

²⁷⁹ *Diar.* I, 740–746; az idézet a 746. lapon.

²⁸⁰ VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 219.

²⁸¹ *Diar.* I, 1054, 1071.

²⁸² *Diar.* I, 1362, 1363.

²⁸³ Tiszolc, 4. kötet

²⁸⁴ VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 219.

²⁸⁵ *Diar.* I, 1032, 1037. – Vö. SZELESTEI N., *Buchholtz György dialógusai*, 133.

próbáról nincs szó a naplóban, a nagypénteki passióéneklés pedig máskor is Buchholtz és a tanulók közreműködésével történik.

1717-től saját diákjai számára is ír darabokat, október 15-én például gyorsan („raptissime”) egy huszonöt szereplőst a sasnak a madarak királyává koronázásáról.²⁸⁷ A sas szerepét Szmrecsányi Péter vállalta. Másnap délelőtt Szmrecsányba mennek hozzá a diákok próbálni. Buchholtz harmincegy madarat kap a lelkésztől és Petrovicz lestina rektortól – ezek vajon a darabhoz kellettek? (Külön említi a szokásos Gál-napi kakasokat, nem erről van tehát szó.) 21-én kerül sor az ünnepélyes előadásra, részleteket sajnos nem olvashatunk róla a naplóban.²⁸⁸ Az „actulus”, ahogy Buchholtz nevezi, valószínűleg Gál-napra készült, a következő években is többször ír és játszát jeleneteket ilyenkor.

1720. október 15-én az előzőhöz hasonló darab születik „pro pueris supra 30. Testamentum videlicet Avium”; másnap elő is adják, Platthy Kristófot választva királynak.²⁸⁹ 1721-ben szintén ír színjátékot Gál-napra, október 13-án kezdi, az elűzött restségről és a megkoronázott szorgalomról szól. 14-én kiosztja a szerepeket, és folytatja a mű kidolgozását, 15-én próbálnak, és titulusokat ír a szereplőknek. A darab a napló alapján nagyobb szabásúnak tűnik, mint a korábbiak: negyvennégyen játszanak benne, zászlókkal, dobokkal, lovasokkal – maga Buchholtz is részt vesz a 16-i előadásban lóháton.²⁹⁰ A szereplők száma egyre nő, a következő évben már hetvenheten vannak. Ezt a jelenetet 1722. október 10-én kezdi el írni, és még aznap kiosztja a főbb szerepeket. 12-én befejezi az „actus”-t, 14-én tartja az első próbát, 15-én még közjátékot ír, és Stephanides lelkész jelenlétében eljátsszák a darabot. Másnap a diákok zászlóval, dobszóval, királyválasztással ünnepelnek. 17-én folytatódnak az előkészületek, 18-án a templomkertben kerül sor az igazi előadásra.²⁹¹ Még egy Gál-napi darab szerepel a naplóban, de ez már Késmárkon: 1723. október 8-án kezdi el írni „Sphinx” címmel, a következő napokon is dolgozik rajta, 11-én ki akarja osztani a szerepeket, de a szüret miatt sokan elmentek, így félreteszi.²⁹² A naplóban nincs nyoma, hogy a darabot később előadták volna, és Késmárkon Gál-napi előadásokat sem említ többé.

²⁸⁶ VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 220.

²⁸⁷ Varga Imrénél: „írásának idejéről semmit sem nyilatkozva” (VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 220).

²⁸⁸ *Diar.* I, 1090–1091.

²⁸⁹ *Diar.* I, 1302–1303.

²⁹⁰ *Diar.* I, 1404–1405.

²⁹¹ *Diar.* II, 67–69.

²⁹² *Diar.* II, 160, 161.

Nagypalugyán 1721 májusának végén egy történelmi színjáték („Actus Historicus”) írásához fog. Hosszasan dolgozik rajta, közjátékot is készít hozzá. Június 23-án kezdi kiosztani a szerepeket, július 3-án említi az első próbát, 5-én már a teljes darabot próbálják. Az előkészületekben többen is segítenek, Fischer Dániel például színes festékeket ad. Az előadás a templomban lesz, a szentély belmagasságát álmennyezettel lecsökkentik, 22-én kezdődik a színpadépítés, 24-én már ott próbálnak. Ezekben a napokban rengeteg levelet ír Buchholtz, bizonyára meghívókat a 25-i előadásra. Ez tíztől délután két óráig tart a besötétített és gyertyákkal megvilágított templomban (utána kettőtől négyig következik a vizsga), bonyodalmak nélkül lezajlik, és tizenkét forint bevételt hoz. Buchholtz hálát ad Istennek, majd felsorolja a darab szerepeit: „Prologus Epilogus 2, Historicus. Chron: Geneal. Geograph. Antiquarius 5. Philosophus, Herodotus, Xenophon, Mercurius, Astronomus 5. Monarch[.] 4. Calendariographus, P[.]pertus, Somniator, Interpretator 4. Caelebs Conjugatus, Johannesko Andreasko 4. Matthias, Iovius, Scholariga[?], Consiliarius, Apparitor 5. Beanus, Servus. 2. Dux Vitiorum, Alphabetista, et literae 25. Symbolographus cum Symbolis 25. Genii 12. Aetas cum septem Aetatibus scriptorum latinorum 8.” A cselekményről sajnos nem beszél. Az előadás másnapján aztán lebontják a színpadot.²⁹³

Bohus halála után Késmárcra kerülve Buchholtz folytatja az elődje idejében is meglévő iskolai színjátszó hagyományt, melyben, mint láttuk, ő maga is közreműködött. A fentebb említett sikertelen Gál-napi kísérletet megelőzően már egy Tóbiásról szóló darab írásának is nekifogott. 1723. június 10-én említi először: „Inchoavi meditari de Actu Tobiae.” 13-án hozzálát a kidolgozáshoz, 29-én befejezi az első actust.²⁹⁴ Ezután egy időre félreteszi, szeptember 16-tól mintegy tíz napig ismét dolgozik rajta (közben Molière komédiáit olvassa), majd ismét nem említi egy jó darabig.²⁹⁵ A következő év áprilisában veszi elő újra, átdolgozza az eddigieket, majd folytatja tovább, 19-én közjátékot ír hozzá, 20-án kiosztja a szerepeket: „Mane personarum inter pueris divisio Tribuum 10. Suspiriorum 12. Geniorum 14. Votorum 20. Angelorum 12. Nepotum 7. Literarum 24.” 21-étől próbálnak, másnap elkezd szervezni a színpadépítést, a következő időkben nemegyszer az egész napot az iskolában tölti próbával, szervezéssel, színpadállítással. 29-én van az utolsó próba, elkészül a sátorral fedett színház („theatrum”), másnap azonban a szél megrongálja, de szerencsére Cornides Dávid kijavítja. Május 1. az előadás napja, éjjel a viharos idő miatt (is) aggódó Buchholtz nem bír aludni.

²⁹³ *Diar.* I, 1366–1381; a szereplők felsorolása a 1380–1381. lapon.

²⁹⁴ *Diar.* II, 132–136; az idézet a 132. lapon.

²⁹⁵ *Diar.* II, 154–157.

Másnap reggel még a spanyolfalat igazítja, az istentisztelet alatt pedig a „színházat” díszíti. A fél egytől fél hatig tartó előadás végül szerencsésen lezajlik, elnyerve a nagyszámú közönség tetszését. Annyi a néző, hogy sokan a tömegtől nem is látják a darabot. 39 forint 64 dénár a bevétel. Elkezdik lebontani a színpadot, de a patrónusok az előadás megismétlését kérik. Erre 3-án kerül sor „satis laudabiliter”, most valamivel rövidebben, háromnegyed egytől ötig. A bevétel is kevesebb: 17 forint 26 dénár. A kárpitokat, festett színfalakat és deszkákat Buchholtz hazaviszi (viteti). 6-án a magisztrátustól jutalmat kap az előadásért. Az elégedettséget azonban kellemetlen közjáték zavarja meg: néhány fiú pénzt követel a táncért, nem elégszenek meg a két és fél forinttal, amit kaptak. Buchholtz egyiküket karcerbe zárátja, a többiek ügyét a kurátorok elé viszi. Másnap többen ott akarják hagyni az iskolát. 8-án a lelkészek, a jegyző és Goldberger jelenlétében zajlik a fegyelmi tárgyalás: Vincentit, Fabriciust és az idősebb Szentiványit (vele máskor is sok a baj) karcerre és koplalásra ítélik, a többiek bocsánatot kérnek, így kegyelmet kapnak.²⁹⁶

A következő években – talán e rossz tapasztalatok miatt is – nagyobb drámai előadást a napló tanúsága szerint nem rendez, kisebb dramatikus művekről azonban beszámol. 1726. szeptember 5-én Lányi Dániellel és Iomniciakkal a nagyszalóki savanyúvízforráshoz kirándulnak. Regis Mózes elszakad a csapattól, és mivel nem találja őket, hazamegy. Buchholtzék egész nap keresik, végül másnap Petancziéknál megtalálják. A kirándulás történetét szeptember 11-én komédia-formában írja meg („Feci jocularum itineris ad acidulas descriptionem per modum Comaediae.”),²⁹⁷ szövege sajnos nem ismert.

1727. július 16-án „Drama orationis”-t ír a könyvtárról, részben német nyelven. 23–24-én próbálnak, 25-én az istentisztelet után előadják a darabot. Zenekíséret is van hozzá, a szereplők dicséretesen helytállnak. Most perorationes-ről, a próbák során drámáról beszél.²⁹⁸ A könyvtárak, könyvek hasznáról szóló, azok patrónusait dicsérő mű szövege fennmaradt az Evangélikus Országos Levéltár gyűjteményében, tartalmát részletesen ismertette Varga Imre.²⁹⁹

A következő évben Mária Magdolna ünnepére készít előadandó darabot. 1729. június 29-én kezdi írni az „actus exiguus oratorius”-nak nevezett művet, július 19–20-án kiosztja a szerepeket, 21-én a templomban próbálnak, 22-én pedig sor kerül az „actus scholasticus

²⁹⁶ *Diar.* II, 210–215; a szereplők felsorolása a 210. lapon.

²⁹⁷ *Diar.* II, 439–440; az idézet a 442. lapon.

²⁹⁸ *Diar.* II, 522, 525.

²⁹⁹ EOL, AGE I. e. 11c, 170–183. – VARGA, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről.*

oratorius” előadására. Hatvanhat diák szerepel a zenével – kóruossal és valamilyen pengetős hangszerrel („cheli”) – kísért darabban, népes nézőközönség előtt.³⁰⁰

A napló szerint Buchholtz utolsó iskoladrámáját 1730-ban írja és adatja elő. Április 19-én említi, hogy József történetéről szóló német nyelvű actus írásába fog. (1725-ben Andreas Weinert lőcsei rektor meghívta egy ottani József-darab bemutatójára, de úgy tűnik, nem ment el, mert Weinert a következő levelét az „ex actu” visszatérő Bahillal küldi.³⁰¹) A következő hetekben többször is előveszi, dolgozik rajta. Június 15-én a patrónusok gyűlése a darab előadásáról dönt, Buchholtz aznap ki is osztja a szerepeket, de a következő napokban még többször javít a szövegen, és módosít a szereposztáson. 19-étől naponta próbálnak, 22-étől készül a színház, Buchholtz több festőnek is ír, bizonyára ebben az ügyben, mert néhány nappal később említi, hogy segít festeni az egyiküknek. Rengeteg levelet küld szét, feltehetőleg meghívókat, és a korábbi előadásokhoz hasonlóan most is egész napjait az iskolában tölti. 27-én kerül sor az előadásra, csak délután tudják elkezdni az eső miatt, kettőtől háromnegyed nyolcig tart. A közönséget szerencsére nem riasztja el a rossz idő, a nemesek közt maga az alispán is megnézi a darabot, és a helyi pálosok³⁰² is eljönnek. Másnap le akarják bontani a színfalakat, de döntés születik az előadás következő keddi megismétléséről. Július 3-án sincs túl jó idő, reggel és az előadás közben is esik egy kis eső, de azért megtartják, hat és fél órán keresztül játszanak. Az első előadás bevétele 25 forint 5 garas, a kettőé együtt 30 forint, ebből 5-öt Legler konrektornak ad Buchholtz. 10-én több mint 10 forintot kap Laurentius piktor, bizonyára a színfalak festéséért.³⁰³

A naplójában szereplő adatok alapján Buchholtz György a legtermékenyebb evangélikus színjátékszerzők közé sorolható. Noha darabjainak szövege (egy kivétellel) nem ismert, a megírás és az előadás körülményeire vonatkozó jegyzetei fontos forrását jelentik a 18. századi iskoladráma-történetnek.

³⁰⁰ *Diar.* II, 613, 619–620.

³⁰¹ *Diar.* II, 350–351.

³⁰² Varga Imrénél a késmárki pálosok helyett a podolini piaristák szerepelnek, őket azonban nem említi Buchholtz naplója. (VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 223.)

³⁰³ *Diar.* II, 787–788, 790, 798–800, 802–805, 807, 809.

3. Irodalom

Ifj. Buchholtz Györgyöt kortársai jeles költőnek tartották. Naplójában közel háromszáz vers írásáról tesz említést, s több mint száznak a szövegét bele is másolja. (Érdekes, hogy ezek nagy része a napló első felében szerepel, késmárki éveiben jóval kevesebb költeményt említ, és csupán néhány szöveget jegyez fel.) A versek között az egysoros kronosztichontól a többoldalas köszöntőig a legkülönbözőbb terjedelmű, műfajú és témájú szövegeket találjuk. Számos költeményét őrizi a budapesti Evangélikus Országos Levéltár, illetve a tiszolci evangélikus gyűjtemény (közülük nem mindet említi a diárium); néhány esküvőre vagy egyéb alkalomra írt köszöntője, valamint halotti búcsúztatója nyomtatásban is megjelent. Többször található utalás a naplóban egyes – főleg egyházi – énekek kinyomtatására, ezeket azonban nem ismerjük.³⁰⁴ A szövegek zömmel latin nyelvűek, de néhány magyar és német is akad közöttük. Késmárki éveiben nemegyszer utal szlovák (szláv) versekre, ilyen azonban a naplóban nem szerepel. Főként alkalmi költeményeket írt, közülük sokat megrendelésre, de saját élményeit is megverselte. Gyakran találkozunk naplójában a „pro minimis”, „pro donatistis” stb. megjegyzésekkel, ezek a szövegek diákjai számára készültek részben előadásra, részben „oktatási segédanyagként”, példanyagként.

Buchholtz a versírás mesterségét bizonyára tanulmányai során sajátította el, az iskolában kellett megtanulnia valamennyi diáknak a verselés minden csínját-bínját. Hogy Buchholtz milyen módon, milyen könyvből tanulta a retorikát és poétikát, nem tudjuk (apja Szebenben Donatus nyelvtanából, Comenius *Vestibulum*ából, egy „Compendium Görlicense”-nek³⁰⁵ nevezett könyvből, Szepesolasziban a Rhenius-féle nyelvtanból tanult; ő maga később Cunradus Dietericus *Oratoriáját*, Bél Mátyás *Rhetoricáját*, Benjamin Hedericus *Schul Lexiconját*, Gerardus Johannes Vossius *Rhetoricáját* használja tankönyvként), azt azonban igen, hogy a rozsnyói gimnázium – ezt az iskolát látogatta 1704–1707 között – igazgatója, Missovicz Mihály *Donatus Latino-Hungaricus* címen kiadta Johannes Rhenius kezdők számára összeállított latin nyelvtankönyvének latin–magyar változatát, s ez az előszó

³⁰⁴ Varga Imre 1983-as tanulmányában így ír: „Nyomtatásban előbb is jelenhetett már meg egyházi éneke. Enélkül nehéz megérteni, hogy 1719 húsvét vasárnapján a templomban énekét közreadták vagy kifüggesztették.” Idézi Buchholtz 1719. április 9-i bejegyzését: „Cantio mea promulgata.” (VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 215.) Az eredetiben azonban nem cantio, hanem cantatio szerepel, vagyis nem Buchholtz versét függesztették ki a templomban, hanem a húsvét utáni adománygyűjtést hirdették ki.

³⁰⁵ Bartók István szerint Laurentius LUDOVICUS *Compendium etymologiae et syntaxis in usum Gymnasij Gorlicensis* (Bártfa, 1597) című munkájáról lehet szó. (RMNY I. 794.)

szerint 1697-ben készült mű függelékében egy szentencia-gyűjteményt tartalmazott, melyben Missovicz a latin sorokat felező tizenkettesekben, Balassi-sorokban és egyéb versformákban adta vissza.³⁰⁶ Fennmaradt Missovicz egy tanítványának, Schmidt Jánosnak iskolai jegyzetgyűjteménye, melyben retorikai-poétikai feljegyzések is találhatók, s a szabályok, definíciók, elméleti tudnivalók mellett példák is akrosztichonos, akroteleutonos versre, kronosztichonra, anagrammára, különféle alkalmakra szóló köszöntőkre.³⁰⁷ Talán Missovicznak is köszönhető, hogy Buchholtz György maga is szívesen kísérletezett a versformákkal.

Naplójában a következő műfajokban, formákban írt versek szerepelnek, illetve ilyen neveken említi alkotásait az általánosan használt carmen, versus, rhythmus mellett: cantilena, mnemonicus, versus Adonicus, epicaedium, chronostichon, epigramma, anagramma, cabbala, versus retrogradus, distichon, versus saphicus, epitaphium, epithalamium, sequentia, epigraphum, panegyricus, versus dactylicus, aenigma, leoninus, emblemata, versus onomasticus, echós vers, képvers, csízió. Egyszer egy latin nyelvű ének („Cur Mundus militat”) dallamára ír verset. A tematikát tekintve legtöbb az újévi, születés- és névnapi köszöntő, esküvői ének, halotti búcsúztató – ezek egy részét csupán a címzettnek, olvasásra szánja, de nemegyszer említi, hogy műveit nyilvánosan felolvassák egy-egy esküvőn, temetésen. Megverseli a Danckából Greifswaldba tett hajóutat, Svédország valamennyi királyát, kronosztichont ír számos barátja nevére és édesanyja halálára, kronosztichonos disztichont Lutherről, anagrammákat gyárt barátai, ismerősei nevéből, epitáfiumot készít egy felboncolt kutyának és egy Márton-napi lúdnak.

A versek közül jó néhányat megrendelésre, mások nevében ír Buchholtz. Greifswaldban eleinte csak diáktársainak dolgozik, a legtöbb verset Daniel Schön(e)mann-nak és Martin Johann Rothnak írja, de barátja, Ferdinand Georg Narcissus is többször kér tőle költeményt. Családtagjaikat, tanáraikat, disputáló társaikat köszöntik, elhunytaktól búcsúznak velük. Később a nyomdász, a nyomdászok egyesülete és a professzorok közül is többen (például Jacob Staalkopff, Jeremias Papke) igénybe veszik Buchholtz tollát: előbbiek például János-napra, utóbbiak kollégáik beiktatása, előléptetése alkalmával szeretnének verset. Magyarországon többek között Kheberitsch János Kristóf és Kis György számára ír köszöntőket és halotti búcsúztatókat.

³⁰⁶ Az 1705-ben Nürnbergben megjelent kiadást használtam. (RMK I. 1708a.)

³⁰⁷ *Collectanea omnigenae eruditionis ...*, OSZK Kézirattár, Duod. Lat. 3.

A diárium magyar nyelvű versei³⁰⁸ mind köszöntők, s kivétel nélkül Buchholtz nagypalugyai tanítóskodása idején születtek. Buchholtz a korabeli szokásoknak megfelelően köszöntőverseket írt diákjai számára az ünnepekre, melyeket azok a kántálás során előadtak. Az elmúlt századokban városaink és falvaink életének sajátos színfoltját jelentették a diákok – felekezettől független – iskolán kívüli szereplései, a rekordálások, kántálások, köszöntések. A középkori eredetű diákszokás a 17. században élte fénykorát, amikor ünnepek alkalmával, ünnepek előestéjén a diákok csoportosan jártak házról házra, részben az ünnepet, részben a felkeresett és családját köszönteni. Ilyen alkalmak voltak a névnapok, naptári ünnepek – karácsony, aprószentek, újév, vízkereszt, farsang, Szent Balázs és Szent Gergely napja, húsvét, pünkösd –, temetések, lakodalmak, disznótor, szüret stb. Az ünnep tartalmát, gondolatkörét felidéző énekekhez, versekhez vagy prózai szövegekhez általában jókívánságok is csatlakoztak, s gyakran adománygyűjtés céljával adták elő őket. Maga a köszöntő többnyire a kántor, a tanító által írt, vagy egyházi, irodalmi eredetű, folklorizálódott vers, illetve egyházi ének, népének volt. A régi kantációk dallamai nem maradtak fenn, szöveg is csak kevés, maguk a szokások azonban tovább éltek a néphagyományban. A legrégebbi adatok a 16. századból valók, és a karácsonyi ünnepkörrel kapcsolatosak. Ilyen a „Nékünk születék mennyei király” kezdetű ének, amely valószínűleg középkori eredetű. A 17. századból szintén karácsonyi, illetve balázs- és gergelyjáráshoz kapcsolódó énekek maradtak fenn: például a *Cantus Catholicus*-ben (1651) szereplő, középkori eredetűnek tartott „Csordapásztorok”, vagy a „Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az ő napján” kezdetű ének a *Zöngedező mennyei kar* című, 1696-ban kiadott evangélikus énekeskönyvben.³⁰⁹

Buchholtz a kisebbeknek általában magyar, a nagyobbaknak latin nyelvű verseket készített. Ezek a naplóban többnyire egymás után, egymás mellett szerepelnek, de nem tekinthetők egymás fordításainak: hol a versforma, hol a tartalom, hol mindkettő különbözik. A diárium összesen kilenc magyar verset tartalmaz, ezek közül három húsvétra, egy pünkösdre, öt pedig karácsonyra készült. Buchholtz versei általában nem a házigazdát, hanem az ünnepet köszöntik, és sokkal inkább a népénekekhez, gyülekezeti énekekhez, mint a jókívánságokat tartalmazó és adományokat kérő köszöntőkhöz hasonlítanak. Tartalmukban, kifejezőkészségükben meglehetősen hasonlóak: ismétlődő gondolatok, szavak, frázisok fordulnak elő bennük. Ennek magyarázata nem az, hogy az ünnep közeledtével Buchholtz fellapozta naplóját a korábbi években írt verseknél, s onnan merített újra ihletet, hanem az

³⁰⁸ A versek szövege a dolgozat függelékében olvasható. Nyomtatott kiadásuk: BOGÁR, *Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei*.

³⁰⁹ *Magyar néprajzi lexikon*, II, 283; III, 27–30, 65–66, 310, 714; *A magyar népzene tára* II, 198; *Magyarország zenetörténete*, II, 218–219; MÉSZÁROS, *Középkori kolduló diákjaink*.

által is használt gondolat- és kifejezőképesség az imádságok, énekek révén benne élt a köztudatban, s így írás közben öntudatlanul is ezek a fordulatok jöttek a szájára, tollára.

Tipikus karácsonyi ének-felépítés volt például a korban a következő: örömdetes hír hirdettetik – megszületett Jézus a mi megváltásunkra – a próféták ezt már régen megjövendölték – ember, állat, természet mind örül – születésével Jézus megtörte a pokol és az ördög hatalmát – adjunk hálát, dicsőítsük, és kérjük, hogy halálunk után a mennybe juthassunk (az elemek sorrendje változhatott, illetve egyes részek néha kimaradtak). Számos példát találhatunk ilyen énekekre a kor énekeskönyveiben, például a *Zengedező mennyei karban*, a *Cantus Catholiciben*, vagy Tranoscius biblikus cseh nyelven íródott, s más nemzetiségek által is használt evangélikus énekeskönyvében, a *Cithara Sanctorumban*.³¹⁰ Hasonló felépítést követnek Buchholtz karácsonyi versei is, azzal a különbséggel, hogy nála az ördög hatalmának megtöréséről nincs szó (csak a húsvétra írott köszöntőkben), és némelyik versből a prófétákról szóló rész is kimarad. Hasonló a karácsonyi énekekhez mind a korabeli énekeskönyvek, mind Buchholtz húsvéti köszöntőinek szerkezete is, csak Krisztus születése helyett feltámadása szerepel bennük. A pünkösdi énekeknek szintén megvolt a maguk jellegzetes tartalma és felépítése, ráadásul itt tipikusnak mondható a kezdő sor is: „A pünkösdek jeles napján ...”.³¹¹ Buchholtz pünkösdi köszöntőjében is követi a népének, gyülekezeti énekek mintáját, s az említett sort is felhasználja, igaz, versének második strófáját kezdi így.

Mindezen tartalmi egyezések ellenére pontos, szövegszerű megfeleléseket nem találunk a kor énekeskönyvei és Buchholtz szövegei között, csupán bizonyos – protestánsok és katolikusok által egyaránt használt – frázisokat: vígan énekeljünk; örvendezzünk, vígadozzunk; nincs ereje/hatalma a halálnak/pokolnak; születék mi válságunkra; vígy be az mennyországba stb. Az egyetlen hosszabb, énekeskönyvben is szereplő szöveggel egyezést mutató szakasz a következő:

„Vigán méltó énekelnünk
Christusunkat most ditsirnünk
Mert fel tamadt mi életünk ”

³¹⁰ Vö. *Cantus Catholici*, 37–38: „Ez nap nekünk dicsiretes nap ...”; 42: „En nagy vígaságos örömet hirdetek ...”; *Zengedező mennyei kar*, 41–41: „Hirdetek ti néktek Lelki nagy örömet ...”; *Cithara Sanctorum*, 55. sz. ének: „Krystus Syn Boží Narodil se nyní ...”

³¹¹ *Magyar néprajzi lexikon*, III, 28; *A magyar népzene tára*, II, 198.

Ugyanezek a sorok a *Cantus Catholiciben* és a református költő Pécseli Király Imre egy énekében is szerepelnek, mégpedig a következő formában:

„Feltámadt az mi életünk,
vigan méltó énekelnünk,
Ur Christust dicsírnünk.”³¹²

Hogy a katolikus és a református szöveg közül melyik az eredeti, itt most kevésbé fontos (a kritikai kiadás jegyzetei szerint „lehet, hogy a katolikus változat a régebbi, és Pécseli ezt rövidítette és módosította a reformátusok számára”³¹³), inkább maga a tény az érdekes, hogy a különböző felekezetek, bár hivatalosan tiltakoztak ellene, mégis közös énekszövegeket használtak. Nem tudjuk, hogy az evangélikus Buchholtz kitől hallotta az éneket, a reformátusoktól-e, akiknek énekeit Luther követői is használták, vagy a katolikusoktól. Az azonban valószínű, hogy nem a már kész ének plagizálásával akarta megkönnyíteni a versszerzés fáradságos munkáját a maga számára, hiszen más a sorok sorrendje, az eredetileg háromsoros strófa helyett pedig Buchholtznál négysorossal találkozunk (a negyedik sor teljesen különbözik Pécseli és a *Cantus Catholici*-beli változat szövegének folytatásától), hanem ismét csak arról van szó, hogy a köztudatban benne élő, az adott ünnep énekeihez szorosan hozzákapcsolódó, a hallgatóság által szinte elvárt motívumokat használta fel a köszöntő megírásához.

Buchholtz verseinek tartalmát tehát eleve meghatározta az alkalom, amelyre készültek, formailag azonban változatosak, akár egymással, akár latin párjukkal (ha van) vetjük össze őket. A sorfajták közt leggyakoribb a felező nyolcas, de van öt plusz hármas is, és négy-, valamint hatszótagú sorokból felépülő verssel (utóbbi 6/6/6 osztású csonka Balassi-strófa) is találkozhatunk. Egyes versek folyamatosan íródtak, mások három- vagy négysoros strófákra tagolódnak, s refrénes is akad köztük. Változatos a rímrendszer: páros-, bokor- és belső rímek egyaránt előfordulnak. A rímek minősége változó, csakúgy, mint maguké az énekeké: némelyik kicsit gyengébben sikerült, némelyik viszont egészen kiváló. Formai szempontból a legérdekesebb talán az 1716. április 4-i húsvéti köszöntő, melynek sorai két, cezúrával elválasztott és belső rímmel összekötött félsorból állnak.

³¹² *Cantus Catholici*, 99; *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/2, 33. (Ez utóbbi változat csak helyesírásában különbözik a *Cantus Catholici*-belitől.)

Latin szövegeket is adtak elő diákjai. 1715 decemberében „Ego Scholaris parvulus / Annuncio quod Jesulus / Aeterni Patris Filius / Verus homo verus Deus/ In Betlehem nunc natus est”³¹⁴ – kezdődik a kicsiknek kiosztott vers. Az „Én, kisiskolás, hirdetem” kezdet arra utal, hogy a gyerekek ezt nyilvánosság előtt el is mondták. 1716 karácsonya előtt Jézusnak éneklendő bölcsődalt ad a legkisebbeknek, mely úgynevezett kétágú vers, vagyis – többé-kevésbé – függőlegesen és vízszintesen is olvasható. Benne a ritmus, az ismétlések, variációk játékosága is megfigyelhető:

„Pueris minimis dati sunt Rhythmi.

Melos ad cunas Jesu.

Veniamus Properando

Et vadamus Modulando

Agitemus Jesu cunas

Et cantemus Tales odas:

Ego salve Noster amor

Jesu ave Noster decor

Ego lectum Tibi stravi

Te dilectum Adamavi

Dormi belle Tu es meus

Mi pulcelle Ego tuus

Ergo salve Noster amor

Jesu ave Noster decor

Dormi belle Tu solamen

Mi tenelle dormi Amen!”³¹⁵

1717 júniusában Kubinyi Ádám temetésére halotti búcsúztatót ír, előtte a diákokkal gyakorolja a deklamálást.³¹⁶ A *Postremi Honores* című, kétsoros párrímes szakaszokból álló latin költemény első siralmát Okolicsányi György, a másodikat Okolicsányi Miklós szavalta, a búcsú végső szavait Szent-Iványi János mondta el.³¹⁷

Latin versei közül formai szempontból a greifswaldi egyetemi éve alatt szerzettek a legérdekesebbek. Ezek között képverset, echós verset, akrosztichonos, kronosztichonos

³¹³ Régi Magyar Költők Tára, XVII/2, 279.

³¹⁴ *Diar.* I, 891.

³¹⁵ *Diar.* I, 1011.

³¹⁶ *Diar.* I, 1066–1067.

³¹⁷ Kézirata: Tiszolc, 18. kötet.

költeményt, anagrammát egyaránt találunk. A németországi gazdag poétikai hagyomány is hathatott Buchholtzra, ám a költői mesterséggel, a költői játékokkal a korabeli magyarországi poétikák is részletesen foglalkoztak. Az említett formákat általában technopaegnion, azaz „költői mesterkedés”, Bán Imre kifejezésével „mesterkedő költői játék”³¹⁸ név alatt tárgyalják a poétikaszerzők. Molnár Gergely először 1556-ban Kolozsváron kiadott grammatikája például, melynek verstani fejezete egy J. C. D. monogramú szerzőnek köszönhetően a 17. század végére jelentősen kibővült,³¹⁹ háromféle technopaegnionról beszél: grammatikairól, retorikairól és matematikairól. A Technopaegnion Grammaticum meghatározása: „Ubi ex literis vel syllabis oritur Artificium.”³²⁰ Ide sorolandó az ábécés vers, az akrosztichon, a logogryphus, az anagramma, a palindromon vagy rákvers, valamint a kronosztichon. A Technopaegnion Rhetoricumban „ex Tropis vel Figuris oritur Artificium”.³²¹ A trópusokból ered a mnemonica (emlékeztető vers) és az aenigma, míg az alakzatok hozzák létre az acromonosyllabicumot, az echós verset, a kígyóverset, a philomelismát, az intercalaris verset, a paromoeont, a symphoniát és a parallel verset. A Technopaegnion Mathematicum a tulajdonképpeni képvers: „Est quando ab externa imitatione cujuscunque rei artificialis, Carmen nominatur. Hinc oritur Pyramis, Crux, Cucus[! – cubus], Columna, Poculum, Turris, & infinita alia.”³²² Buchholtz versei közt mindhárom kategória képviselőit megtaláljuk.

Akrosztichonos verset csak néhányat olvashatunk a naplóban, ezek azonban figyelemre méltóak. 1711. május 2-án lejegyzett versét tanárának, Jacob Staalkopffnak kérésére a doktorrá avatandó Michael Friedrich Quadéhoz írta Buchholtz.³²³

Doctor Ovans Claris Titulis Ornate Recedis
Optime Vir justum pretium capiens Operarum
Culmina supremus scandens Parnassis Tandem
Talia Doctoris dum munia rite Capessis
Omnis consummat Te Virtus et omnis Obumbras
Rector Olympiacus Tibi Confert Omnia Dona

* Chronost.

Egregie poteras DVros perferre Labores
 Ergo LaetVs aDes tot tot post asper DoCtor.

³¹⁸ BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek* ..., 36.

³¹⁹ Erről részletesen: BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” ..., 49–73.

³²⁰ MOLNÁR, *Elementa Grammaticae Latinae*, M2r.

³²¹ *Uo.*, M2v.

³²² *Uo.*, M3r.

Ebben a költeményben nemcsak a sorkezdő betűk fentről lefelé és a sorok utolsó szavainak kezdőbetűi alulról felfelé adják ki a DOCTOR szót, hanem az első sor szavainak kezdőbetűi balról jobbra és az utolsó sor szavainak kezdőbetűi jobbról balra összeolvasva is. A vers után „Chronost.” feliratú két sor következik, mely az 1711-es évszámot rejti, s „csattanóként” a Doctor szóval zárul.

Akrosztichont és kronosztichont találhatunk Buchholtz számos más művében, például echós- és képversében is. A kronosztichon kifejezést „címként” is használta, többször találkozunk e megjelöléssel néhány soros versikéi felett, olykor görög betűkkel írva.³²⁴ 1716. december 28-án húszsoros verset írt az új év köszöntésére, melynek valamennyi sorában az 1717-es évszám szerepel.³²⁵ „Gyűjtötte” is a kronosztichonokat: 1717. március 5-én például jó néhány antik szerzőtől származó, évszámrejtést tartalmazó sort jegyzett fel naplójába.³²⁶ A Technopaegnon grammaticum körébe tartozó művei közül említést érdemel még a „Pomerania” névből csinált több mint száz anagrammája, amelyek közül néhányat versekben is felhasznált a következő napokban.³²⁷ Szakmári Éva nevéből négyszáznegyvennégy, Johannes Simonideséből hétszázhuszonhét anagrammát készített.³²⁸

Retorikai költői mesterkedései közül echós verse kiemelkedő.

Num Narcissus adest. Ech. est. Iam defendere Ech. de re
Pulpita Ech. ita. Hoc laudi num bene cedet? Ech. edet.
Anne hostes convinct? Ech. vincet. Gloria praesto?
Ech. Esto. Num laudes consequitur Ech. Sequitur.
Respondens? Ech. Spondens. An dignus vivere? Ech. vere.
An dignus superis qui bona quaerit? Ech. erit.
Ceu Patriae columen? Ech. lumen. Flos noxijs annon?
Ech. Non. Num Virtutum ad culmina vadit? Ech. adit.
Indere Nomen? Ech. en omen. Sed quid Musa reponit?
Ech. Ponit. An affirmat? Ech. firmat. O carmina dic. Ech.
Sic: flos, flos, flore florescus floride flore
Hoc sit Tentamen dulce levamen. Ech. Amen.

Anno, quo MeDICVs CVret.

³²³ *Diar.* I, 425. – A napló tanúsága szerint a vers április 17-én készült egy másikkal együtt, melyet e szövegnél két nappal korábban, április 30-án másolt be diáriumába Buchholtz: *Diar.* I, 416, 424.

³²⁴ Pl. *Diar.* I, 392, 400.

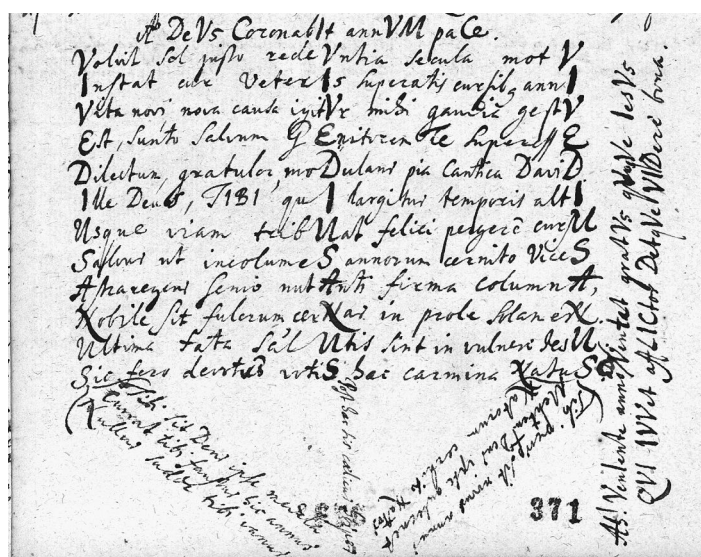
³²⁵ *Diar.* I, 1023.

³²⁶ *Diar.* I, 1039.

³²⁷ *Diar.* I, 480–483.

Buchholtz e versében halmozza a különféle retorikai-poétikai eszközöket. A vers címzettjének, diáktársának, Ferdinand Georg Narcissus medikusnak a nevét elrejtí a versfőkben, s a költemény végéhez az 1711-es évszámot tartalmazó kronosztichont is csatol. (A vers 1711. január 24-i dátummal szerepel a napló 383. lapján.) Bizonyára nem véletlen, hogy az antik mitológiát idéző nevet viselő férfiút antikos, pásztori műfajú versben énekli meg. Különleges a visszhang használata is: Echo nem csupán a sorok vagy versszakok végén szólal meg, hanem a sorok elején vagy közepén is, néha soronként többször. Mondandója beleszámít a szótagszámba, így jönnek ki a disztichonok. A visszhang soha nem pusztán szóismétlés, bár előfordul, hogy az igét prefixum nélkül ismétli meg. Figyelemre méltó a vers utolsó előtti sorában a sokszoros figura etymologica („flos, flos, flore florescus floride flore”), s az egész utolsó rész szerkezeti megoldása. Az „O carmina dic” felszólításra Echo válasza „Sic:”, majd következik az előbb említett sor, a virág, virágos, felvirágzó szavakkal – utalva a mitológia virággá változott Narcissusára. A verset lezáró kronosztichonos sorban pedig a „valódi” Narcissus, a medikus jelenik meg.

A Technopaegnon mathematicum kategóriába Buchholtz-nak a naplóban szereplő versei közül csupán egy sorolható, a 371. lapon található kehely alakú képvers (talpa a jobb margón található, mivel nem fért el a lap alján), bár korábban említi, hogy „Totum diem domi consumpsi cruce[m] germanico verso fabricans”³²⁹ – ez valószínűleg egy kereszt alakú német költeményre utal.

³²⁸ Diar. II, 6, 1274. – A Szakmári Éva nevéből készített anagrammák megtalálhatók az Evangélikus Országos Levéltárban: AGE I. e. 11c., 382.

³²⁹ Diar. I, 91–92.

Anno DeVs CoronabIt annVM paCe

Voluit sol justo redeVntia secula motV.
 Instat cur VeterIs superatis cursibus annI.
 Vlta novi nova causa igitVr mihi gaudia gestV.
 Est, sunt saluum GENitorem Te superessE.
 Dilectum, gratulor moDulans pia Cantica DaviD.
 Ille Deus, TIBI quI largitus temporis altI.
 Usque viam tribUat felici pergere cursU.
 Salvus ut incolumeS annorum cernito viceS.
 Astra regens senio nutAnti firma columnA,
 Nobile sit fulcrum cerNas in prole solameN.
 Ultima fata salUtis sint in vulnere JesU.
 Sic fero devotus votiS haec carmina NatuS.

Post haec sis caelicus stipes

Tibi sit Deus ipse medela
 Currat tibi faustus hic annus
 Nullus sudor tibi vanus

Tibi prosper sit novus annus
 Mentem Deus ipse gubernet
 Natum cernito Natos

Ah! Veniente anno aDventat gratVs qVoqVe lesVs
 QVI IVVet affLICTos DetqVe VIDere bona.

A képversírást, hasonlóan a költészet többi műfajához, az iskolában kellett elsajátítani, s műfaja mindig is alkalmi jellegű maradt. A korabeli magyar verselméleti irodalom képviselői azonban valamennyien fontosnak, jelentősnek tartották a mesterkedő költészetet, a képverset pedig a lírai alkotások közül az egyik legszínvonalasabbnak, legmagasabb rangú formának ítélték.³³⁰

Buchholtz ezt a verset³³¹ is „díszíti”, a már említett kronosztichonok mellett akrosztichont, mezosztichont és telesztichont is találunk benne. A sorok kezdő, középső és záró betűi felülről lefelé összeolvasva egyaránt a VIVE DIU SANUS, azaz „élj sokáig egészségben” mondatot adják. A költemény kehely alakja a mai olvasóban az újévi koccintás

³³⁰ KILIÁN, *A régi magyar képvers*, 30.

³³¹ Buchholtz e költeménye megjelent *A régi magyar képvers* című antológiában, azonban mind a vers értelmezése, mind a szöveg átírása pontosításra szorul. A kötetben lévő kísérőszöveg szerint Buchholtz a költeményt édesapja köszöntésére írta 1711 és 1712 fordulójára, „a kronosztichon számértéke a címben: 1711, a kehely talpán: 1712”, s a vers „szép példája annak, hogy a fiú mennyire tisztelte édesapját, aki hite, hivatása miatt állandóan üldözést volt kénytelen szenvedni”. A naplóban a verset megelőzően azonban a következők olvashatók: „Molestus erat Schönman et Menckhusen, cui carmen faciendum erat pro Parente [...] Carmen Novi anni Menckhusen factum”. Buchholtz tehát nem édesapja köszöntésére, hanem diáktársa, Johann Melchior Menckhusen kérésére írta a verset, aki saját apját akarta köszönteni vele. Szövegét 1710. december 29-én írta be a naplóba, a kronosztichon értéke pedig mind a címben, mind a kehely talpát adó két sorban 1711, egyértelmű tehát, hogy ennek az évnek a kezdetére készült. (KILIÁN, *A régi magyar képvers*, 23, 254; *Diar.* I, 371.)

képét idézi fel. A kehely mint szimbólum évezredek óta a bőség és halhatatlanság jelképe. Minden kultúrában fontos szerepet játszik, a zsidó–keresztény hagyományban is gazdag jelentésrendszerrel bír. Az Ószövetségben Ábrahám és Melkizedek találkozásakor a Melkizedek által használt boroskehely az Eucharisztia kelyhének előképe (Ter 14,18), jelentheti Isten büntetését, haragját (Iz 51,17–22; Zsolt 75,9), ugyanakkor a teli vagy túlcsorduló pohár Isten adománya, jótéteménye, a szabadulás (Zsolt 23,5). A kereszténységben a kehely, mely a mise során átváltozó bor befogadására szolgál, az utolsó vacsora emlékét őrzi, Krisztus áldozatára utal, a keresztény hűség jelképe, a Hit attribútuma, a Krisztussal való közösség és az örök élet szimbóluma. A protestánsoknál az Úrvacsora jelképe is, a két szín alatti áldozásra utal, szemben a katolikusoknál meglévő szokással, miszerint a hívek általában csak kenyeret/ostyát vesznek magukhoz. Kilián István szerint a kehely a képversek szimbolikájában a józanságot jelképezi.³³² Bármely jelentését nézzük is (talán a büntetés kivételével), a vers tartalmához, üzenetéhez mindegyik illik.

Buchholtz játékos versei mellett még egy költeményét érdemes szemügyre vennünk. A diákok számára írt szövegek között található egy latin nyelvű hónapvers, mely 1714. december 5-i dátummal szerepel Buchholtz naplójában, a következő megjegyzéssel: „Nuper versus feci memoriae Calendariorum aptos.”³³³

Januarius:	Annus novus est Magorum O sit finis jam malorum Antoni Sebastiani Pauli sint Christiani.	Martius.	Venetum Adria Mare Iam pisces Gregoro dare Solet Iosephus tristari Mariae nunciari.
Februarius.	Iam Pura manet Dorilis Annumeranda Validis Casta Susa Virgo Cum Mathia claro.	Aprilis.	Stulti mittunt et mittuntur Sape fallunt et falluntur Mundus ut tempestas est Georgius cantus adest.
[A margón:	Si sit annus bisextilis pone: et Cum Mathia claro.]		

³³² *Szimbólumtár*, 244–245; KILIÁN, *A régi magyar képvers*, 23. – A vers–kehely/pohár metaforáról az irodalomban és irodalomtudományban: HORVÁTH, *Vers, levél, küldemény*.

³³³ *Diar.* I, 798–800.

Majus.	Philip Crucem invenit Sub pondereque gemit Sophia Virgo sertā nectit Ut Urbano odor prosit.	Septembr.	AEgyd est novum panem Nata Virgo levat Crucem Tu Lamperte et Mathae Nole nocere Michael.
Junius.	Sol jam est in signo Cancrī Ut arescat gramen Viti Germinet frugae campus Jannes ovat et Petrus.	October.	Deficit Franciscum vinum Vetus sed sperat hornum Gallus Lucas et Ursula Ut bibunt et Simon Juda.
Julius.	Iam Maria visitata Adest atque Margareta Demetit fruges Magdala Jacobō sit simila.	November.	Omnes Sancti Emericum Sic et Martinum sanctum Pariter Elisam vocant Et Catharinam cum And.
Augustus.	Petrus vinctis liberatur Et Laurentius crematur Martyres Stephanus tres Bartholomaeus, Joannes.	December.	Detendet Barbam Nicolaus Ne pateat Luciae fraus Ut credat Thomam pulchrum In die Innocentum.

A vers műfaját tekintve nem egyszerű hónapvers az egyes hónapok jellegzetességeinek leírásával, hanem versebe szedett ünnepnaptár, vagyis meghatározott szabályok szerint szerkesztett úgynevezett csízió. A „Cisio Janus”-ok a 17. század közepéig voltak általános használatban. Az iskolai oktatás fontos elemévé váltak, folyamatosan gyakoroltatták őket a diákokkal, akik, ha a teljes szöveget nem is értették, az ünnepek és szentek naptári elhelyezésében később is biztosan eligazodtak. Gyakran közöltek csíziókat imádságos könyvek és katekizmusok is.³³⁴

Buchholtz verse a legfőbb jellemzők tekintetében megfelel a csíziószerkesztés szabályainak. A vers ugyan nem hexameteres, hanem ütemhangsúlyos, és nem két sort tartalmaz hónaponként, hanem négyet, az egyes strófák szótagszáma azonban megegyezik az adott hónap napjainak számával. A megfelelő helyen szerepelnek az egyes ünnepek nevei, illetve azok első szótagjai (nagyobb betűvel kiemelve), bár összességében jóval kevesebb ünnepet és szentet tartalmaz, mint középkori elődei. Szemben viszont azok többségével, a kiemelt szótagokat értelmes szöveg köti össze. Nem szerepelnek azonban az egyes

³³⁴ BORSA, *A magyar csízió kialakulásának története*, 265–266.

versszakokban a megfelelő hónapok nevei. Ugyanakkor nem feledkezik meg Buchholtz a szökőévről, s erre az esetre külön verziót tüntet fel a margón a februári strófa megfelelő sora mellett – igaz, hogy ez csak egy „et” kötőszó betoldásában különbözik a közönséges évbelitől.

A Buchholtz által alkalmazott strófaszervezet négy sorból áll, ahol két-két sort páros rímek kötnek össze. Az egyes sorok szótagszáma a naptárbeli megkötések miatt változó, a szerző a kétütemű nyolcas sort veszi alapul, s ezen belül variálja a szótagszámot, ha szükséges, illetve a cezúra helyét. (A kétütemű, főként felező nyolcas sort Buchholtz más verseiben is gyakran alkalmazza, s a magyar nyelvű csíziók is többnyire nyolc szótagos, párrímes sorokból állnak.) A diftongusok adta lehetőséget többször is kihasználja, attól függően tekintve őket egy vagy két szótagnak, hogy mire van szükség. Ennek legszembetűnőbb példája a decemberi első két sor, ahol az első sor végi „Nicolaus” „laus”-át egy szótagnak kell tekintenünk ahhoz, hogy Lucia ünnepe 13-ára eshessék, Tamás napja azonban csak úgy lesz 21-én, ha a második sor végén található „fraus”-t kettőnek számoljuk. Érdekes a januári versszak utolsó sora is, ahol „Pauli” „au”-ja a megfelelő szótagszám miatt egy magánhangzónak számítandó, a felező nyolcas sor azonban akkor jön ki, ha kettőnek vesszük. A szótagszám érdekében olykor rövidít és a rímet is feláldozza Buchholtz, a szeptemberi negyedik sor végén például „Michaeli” helyett csak „Michae” áll, ráadásul a névben szereplő, két hangnak ejtendő ae-t itt é-nek kell mondani, hogy szeptember valóban harminc napos legyen. A rímek nagy része egyébként ragrím, a legtöbb esetben az azonos esetvégződések adta lehetőséget használja ki Buchholtz. Ezek közt is találhatunk azonban hosszabb, akár három szótag hosszúságú rímeket, például rögtön az első két sorban a „Magorum” – „malorum” szópárt, amely a rímelésén kívül összetett jelentésével is hathat. A Háromkirályokkal a rossz nem fér össze, s a második sor ennek megfelelően egy fohász: legyen már vége a rossznak – ami nemcsak szokásos versfordulat lehet, hanem akár konkrét utalás is a korabeli történelmi állapotokra három évvel a Rákóczi-szabadságharc leverése után, vagy esetleg a bibliai történetre, Heródes vérengzésére, a Szent Család menekülésére.

Jellegzetessége a versnek, hogy a szokásos „Cisio Janus” vagy „Circumcisio” kifejezés helyett „Annus novus”-szal, egyszerű „új év”-vel indít. A szentek és ünnepek nevei teljes alakjukban, rövidítés nélkül szerepelnek, kivétel a már említett Mihályon kívül András apostol november 30-án, akinek csak egyetlen szótag jut, hiszen nincs több napja a hónapnak. Ez a teljes névalakos megoldás magával vonja azt, hogy az általában megszokottnál jóval kevesebb, mindössze ötvenhárom ünnep szerepel a versben, még a karácsonynak sem jut hely. Feltűnő Nagyboldogasszony napjának hiánya is, hiszen számos más Mária-ünnepet viszont említ a szöveg, húsvét és pünkösd azonban eleve nem szerepelhet a csíziókban, mivel nincs

állandó helyük a naptárban. Az ünnepeket nemcsak felsorolja Buchholtz, hanem az összekötő szöveggel gyakran magyarázza is, így egy ünnephez nem csupán egy szótag, de akár egy egész sor is tartozik: például „Iam Maria visitata” július elején, „Petrus vinctis liberatur” augusztus első sorában, vagy „Laurentius crematur” közvetlenül utána. Előfordul néhányszor, hogy az illető szent vagy ünnep nevét elrejt egy másik szóban, például „pura” – Purificatio, „validis” – Valentinus, „Adria Mare” – Adrianus. (Az ünnepek számának csökkenése egyébként nem csak Buchholtz versére jellemző és nem csak az értelmes szöveg igénye magyarázza, a középkort követő időszakban általános jelenség, s általában a reformáció hatásának tulajdonítják.)

Buchholtz verse, miközben megtartja az eredeti funkciót, vagyis az ünnepek jelzését, beemeli a későbbi naptárversek egyes jellemző jegyeit is, például az aktuális mezőgazdasági munkákra, az évszakok sajátosságaira vagy a csillagjegyekre való utalásokat (ez utóbbiak nem a kezdetüknek megfelelő szótagnál szerepelnek). Ezek a „profán” részek nem különülnek el az ünnepek felsorolásától, márciusban például Szent Gergely nevéhez kapcsolódnak a Halak, májusban Zsófia füzért köt, júliusban Magdolna aratja le a termést. Áprilisban pedig mindössze egyetlen szenttel, Szent Györggyel találkozunk, a strófa első három sorát ugyanis az áprilisi bolondságokról való megemlékezés tölti ki (bizonyára a diákság nagy öröme).

Bár a csízió-hagyománynak megfelelően Buchholtz elsősorban arra törekszik, hogy az ünnepek között valamilyen – lehetőleg értelmes – szöveggel kitöltse, néha ügyes megoldásokat is találunk nála. Ilyen például decemberben a „barba” szó használata, amely lehet egyrészt a Barbara – Borbála név rövidítése, másrészt viszont jelenthet „szakáll”-t is, és így Szent Borbála mellett Szent Miklós hosszú szakállja is bekerül a versbe. Hasonlóan ötletes a márciusi strófában a más csíziókban is gyakran említett Adria-tenger (egyébként Szent Adorjánra való utalás) összekapcsolása az e hónapban látható Halak csillagképpel, a tenger és a benne úszkáló halak felidézésével természeti képpé komponálva ezáltal két naptári elemet.

Néhány hónapot sikerült Buchholtznak egészen egységessé formálnia. A februári strófában például a tisztaság és egészség képei dominálnak: a purus, validus, castus, clarus jelzőket használja a szerző. Ez a hónap egyébként hagyományosan a megtisztulás ideje. A testet fürdővel, érvágással, purgációval, a lelket a böjt megkezdésével kell tisztítani – tanácsolják a kalendáriumok, kalendáriumi versek. Júniusban az aratás, betakarítás képei uralják a strófát, és ez a téma folytatódik a következő hónapban is. Augusztusban viszont a ragyogó nyári színt felváltja a szenvedés motívuma. Az első sorban ugyan Péter még megszabadul bilincseitől, de aztán Lőrincet elégetik, István, Bertalan és János pedig mártíromságra jut. (Ebben van ugyan némi csúsztatás, augusztus 20. ugyanis nem István

vértanú, hanem István királyunk ünnepe. Buchholtz biztosan nem tudatlanságból, hanem inkább a „tres” – „Johannes” rímpár és a hármas számnak az irodalomban és néphagyományban kitüntetett szerepe miatt követte el ezt a kis csalást.) Ősszel aztán a szenvedés és halál képeit felváltja az új élet: szeptemberben Egyed az új kenyeret hozza magával, októberben Ferenc pedig az új bort.

Fentebb esett már szó arról, hogy mennyiben felel meg Buchholtz költeménye a csíziószerkesztés szabályainak. Azt is meg kellene vizsgálni, hogy szövegében, kifejezéseiben hogyan, milyen mértékben kapcsolódik a hagyományhoz. A kérdésre több okból is nehéz választ találni. Egyrészt nem tudjuk, hogy Buchholtz milyen csíziószöveget vagy -szövegeket ismert, másrészt a magyarországi latin nyelvű csíziók története nem feldolgozott. Voltak nyomtatott források, s az is bizonyos, hogy az iskolában tanultak ilyen verseket a diákok, talán ők maguk is írtak csíziókat a versírási gyakorlatok során. Ahogyan Buchholtz, más tanárok is versebe foglalhatták a kalendárium jeles napjait tanítványaik számára, s ilyenkor valószínűleg nem konkrét források alapján dolgoztak, hanem az emlékezetükben élő kifejezések, fordulatok néha talán önkéntelen felhasználásával próbálták saját költeményüket megfogalmazni.

Hogy az evangélikus Buchholtz versében Mária-ünnepek és pápák (Gergely, Orbán) is előfordulnak, ezen nem kell csodálkozunk. A kalendárium tartalma nem volt vita tárgya a felekezetek között, a katolikus és protestáns naptárak nagyjából ugyanazokat az ünnepeket tartalmazták, legfeljebb az utóbbiak elhagyták a nevek előtt a „szent” jelzőt (bár Buchholtz megtisztelt ezzel Mártont). Csíziókat is használt valamennyi fél. Pázmány Péter még azt is megtette, hogy *Imádságos* könyvének elejére a naptár-részbe protestáns szerző, Cornelius Graphaeus csízióját vette bele. E vers egy kifejezése, a „Philip crucem invenit”, szó szerint egyezik Buchholtz májusi strófájának első sorával, de ez akár véletlen is lehet, hiszen Fülöp apostol nevét és a Kereszt feltalálásának ünnepét így a legegyszerűbb összekapcsolni. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy David Chytraeus *Chronologia Historiae Herodoti et Thucydidis* című művét,³³⁵ amelynek függelékében ez a csízió megjelent, történelem-tankönyvként számos iskolában használták, s ugyanez a csízió szerepel az evangélikus Andreas Musculus *Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus* című, Magyarországon is ismert imakönyvének³³⁶ elején is – Buchholtz tehát akár ismerhette is a Graphaeus-féle szöveget, s hasonlóképpen sok másikat is. Mégis valószínűbb, hogy a csízió-szabályok és a csízió-hagyomány, az ünnepek, a szentekhez fűződő legendák, valamint a néphagyomány

³³⁵ A csízió az 1593-as helmstadti kiadásban szerepel.

³³⁶ A Lipcsében 1581-ben megjelent kiadást használtam.

ismeretében, a kor általános tudásával felvértezve, bizonyos fordulatokat, frázisokat – talán nem is szándékosan – felhasználva önálló művet alkotott.

Naplójában Buchholtz mintegy két tucat nyomtatásban is megjelent versét említi, közülük nem mindnek a szövegét ismerjük. Mivel aprónyomtatványokról van szó, könnyen elkallódhattak, egy részüket pedig mások nevében írta, így az ő neve nem szerepel a könyvtári katalógusokban. Egy alkalommal, amikor Narcissus számára ír verset Christoph Helwig professzor feleségének temetésére, az utolsó sorban saját nevét is elrejtí: „Nomen meum texi sub literis **G**natae **B**eatae.”³³⁷ Ezt a Greifswaldban 1711-ben megjelent költeményt 1717-ben kibővíti, és átdolgozza Rakovski asszony halotti búcsúversévé.³³⁸ Nevét máskor is feltünteti – elrejtí ily módon: a már említett albumbejegyzéseken túl a Mercurius, Veritas és Poeta közti beszélgetésben „opera **G**ratia **B**ea **C**hristi”, a Petanczy Jánosnak és Szakmári Évának gratuláló versében „per **G**ratula **B**undum” formában.³³⁹

Néhányszor versfordításokat is említ a naplóban. Stephanides arra kéri, hogy fordítsa le egy kapitány kislányának latin epicédiumát németre. Máskor egy szlovák éneket fordít latinra.³⁴⁰

Saját művei mellett néhány más neki tetsző költeményt, énekszöveget is beír naplójába, s többször említi, hogy levélben verseket kap ismerőseitől, barátaitól. Ő maga is számos versét elküldi másoknak.

A költészet mellett Buchholtz az irodalom más területein is alkotott. Iskolai színjátékairól már esett szó. E műfajhoz állnak közel az 1708-ból, 1709 elejéről származó dialógusok, melyeket az Evangélikus Országos Levéltár őriz. Az egyikben Mercurius, Poeta és Veritas beszélget, a mű valamennyi sora az 1709-es évszámot rejtí. Buchholtz számos sor mellett annak forrását is feltünteti: Curtius, Horatius, Ézsaiás, Justus Lipsius, Cornelius Nepos, Justinus, Cicero, Livius, Sallustius, Vergilius, Seneca, Ovidius, Vellejus, Petrarca, Erasmus, Kempis Tamás műveiből idéz többek között.³⁴¹ Egy másikban Hungarus és Polonus beszélget a haza sorsáról, latin és magyar kifejezésekkel tarkítva a latin párbeszédet.³⁴² Valószínűleg Buchholtz a szerzője annak a dialógusnak, amelyben Sibilla válaszol a kíváncsi

³³⁷ *Diar.* I, 414. – Szövege megtalálható: EOL, AGE V. 60, 255–256; V. 61, 129–130.

³³⁸ *Diar.* I, 1056–1057: „Fabricavi versus Dactylicos pro funere *Dominae* Rakovskiae correctos immutatos auctorque ex Gryphisvaldensi Helvigiae composito carmine.”

³³⁹ EOL, AGE I. e. 11c, 260, 382.

³⁴⁰ *Diar.* I, 875, 1409.

³⁴¹ EOL, AGE I. e. 11c, 260–273.

³⁴² EOL, AGE I. e. 11c, 274–281.

Poeta kérdéseire.³⁴³ További ismertetésüktől, részletes elemzésüktől itt eltekintek, egyrészt mivel a naplóban nem esik szó róluk (korábban keletkeztek, mint ahogy Buchholtz elkezdte írni diáriumát), másrészt mivel Varga Imre és Szelestei N. László foglalkozott már velük.³⁴⁴ Utóbbi tanulmányának végén felhívja a figyelmet a dialógus műfaj németországi népszerűségére, s néhány szerzőt, művet is említ, köztük Daniel Fassmann halottak közti beszélgetéseit (*Gespräche in dem Reiche derer Todten*, 1718–1740). Buchholtz naplójában számtalanszor szerepel, hogy e sorozat darabjait olvassa. Közvetlen hatásáról vagy forrásként való felhasználásáról azonban nem beszélhetünk, hiszen Buchholtz fennmaradt dialógusai mintegy tíz évvel a Fassmann-művek megjelenése előtt keletkeztek.

Ifj. Buchholtz Györgyöt mai fogalmaink szerint nem tartjuk „nagy költő”-nek. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a kora közfelfogása szerinti költői követelményeknek maradéktalanul eleget tett, kiválóan elsajátította a poétikai szabályokat, rendkívül változatos formákban tudott verseket írni. A költészetet Buchholtz nem önmagáért művelte, versei mind valamiféle alkalomhoz kötődnek, meghatározott funkciójuk van. „Irodalom volt-e ez? Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha a meghatározást így fogalmazzuk meg: alkalmi jellegű, iskolai irodalom volt.”³⁴⁵ S mindenekelőtt: mesterkedő költői játék.

³⁴³ EOL, AGE I. e. 11c, 330–333; teljesebb változata: V. 61, 1–13.

³⁴⁴ VARGA, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*; SZELESTEI N., *Buchholtz György dialógusai*.

³⁴⁵ KILIÁN, *A régi magyar képvess, 31.*

4. Tudományok

Ifj. Buchholtz Györgyöt neves tudósnek tartották kortársai, s nevét azóta is őrzik a különféle tudománytörténetek.³⁴⁶ Tulajdonképpen beleszületett a tudományok művelésébe: apját és öccsét, Jakabot is neves természettudósként tartották számon, apjának második felesége, Buchholtz mostohaanyja pedig az Augustini ab Hortis családból származott. Az idősebb Buchholtz György korának egyik legjobb Tátra-ismerője volt, tollából származik a hegység első részletes leírása.³⁴⁷ Buchholtz Jakab ugyancsak érdeklődött a Tátra iránt, leírta növény- és állatvilágát, közeteit. A bécsi udvar az ország ércbányáinak átkutatásával is megbízta. Utazásainak leírásai az Ungrisches Magazinban jelentek meg 1787-ben.³⁴⁸ Az idősebb Buchholtz második feleségének apja, Christian Augustini ab Hortis (Augustini Keresztély, 1598–1650) II. Ferdinánd udvari orvosa volt, 1631-ben Bécsben a császár megbízásából udvari fűvészkertet létesített. Ő találta fel a Balsamum Hungaricumnak nevezett törpefenyőolajat, valamint a borókafenyőből készített Balsamum Carpathicumot (bár ez utóbbit Weszprémi István az idősebb Buchholtz tulajdonítja³⁴⁹) – mindkét szert sokáig használták gyógyszerként, külföldön is ismertek voltak. Az olajokról és Magyarország drágaköveiről írt munkáit csak hírből ismerjük, bár utóbbit felhasználhatta dédunokája, Augustini ab Hortis Sámuel (1729–1792), aki 1773-ban két kötetet is kiadott a magyarországi drága- és féldrágakövekről. Augustini Sámuel neves geológusként és botanikusként tartja számon a tudomány, a Tátráról szóló több műve mellett ismertette a szepességi régészeti leleteket, cikksorozatot írt a magyarországi cigányokról, rendszeresen publikált a bécsi Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämtlichen kaiserlich-königlichen Erbländern című tudományos folyóiratban. Korának egyik legnagyobb ásványgyűjteményével rendelkezett.³⁵⁰

Buchholtz naplójában rengeteg adat található humán és természettudományos tevékenységére vonatkozóan egyaránt.

³⁴⁶ HANÁK, *Az állattan története és irodalma Magyarországon*, 33; M. ZEMPLÉN, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, 240; M. ZEMPLÉN, *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, 128, 300; M. ZEMPLÉN, *A felvidéki fizika története 1850-ig*, 95–98, 130, 155, 158, 271; SZÉNÁSSY, *A magyarországi matematika története ...*, 67; *Magyar utazók lexikona*, 72; WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 90–93, 102–117; *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, 469.

³⁴⁷ BUCHHOLTZ, d. Ä., *Das weit und breit ...*

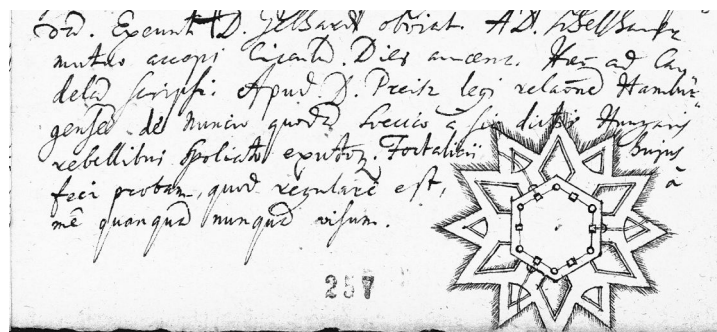
³⁴⁸ BUCHHOLZ, *Reise auf die Karpatischen Gebirge ...*; BUCHHOLZ, *Abermalige Reise auf die Karpatischen Gebirge ...* – Többen őt tartják egy 1783-ban megjelent beszámoló szerzőjének is: *Beschreibung des Karpatischen Gebirges ...*

³⁴⁹ WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 94–103.

³⁵⁰ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, I, 157–158, 454–456.

Már greifswaldi egyetemi évei alatt számos jelét adja ez irányú érdeklődésének. Gyakran említi az órákon végzett fizikai–kémiai kísérleteket, nemegyszer részletesen ismerteti, s olykor le is rajzolja őket a margóra, például 1710. szeptember 22-én a hajszálcsovésség jelenségét demonstrálót.³⁵¹

Érdeklődéssel hallgatja (vagy olvassa) Jeremias Papke előadásait csillagászatról,³⁵² a hegyek magasságáról,³⁵³ órakészítésről,³⁵⁴ katonai építészetéről – néhány csillag alakú vár alaprajza vagy alaprajzrészlete is megjelenik a naplóban.³⁵⁵

Itt szerzett tudását mind felhasználja majd a későbbiekben tanóráin vagy tudományos tevékenysége során. Papke irányításával írja meg értekezését a Merkúr és a Nap együttállásáról, és disputál belőle 1710. november 7-én, éppen a tárgyalt csillagászati esemény bekövetkeztének napján. M. Zemplén Jolán Buchholtz fentebb már ismertetett dolgozatának jelentőségét abban látja, hogy megtörtént asztronómiai eseményt elemez, s ehhez fűz megállapításokat. Nem pusztán ókori és későbbi szerzők véleményét idézi, hanem önálló munkát is végez: a Merkúr és a Nap 1710. november 7-i együttállásának megállapítására gondos számítások alapján jut.³⁵⁶

Papke mellett Buchholtz mások természettudományos óráit is hallgatja. Helwig anatómia-előadásain a testrészek működésének demonstrálása mellett szó esik többek között arról is, hogy miért nincs bajusza a nőknek, magánóráin pedig számos fizikai kísérletet mutat be Buchholtznak modellekkel, mikroszlóp alatt, ásványokkal és különféle kémiai elemekkel,

³⁵¹ *Diar.* I, 317.

³⁵² *Pl. Diar.* I, 150, 268, 313.

³⁵³ *Diar.* I, 216.

³⁵⁴ *Pl. Diar.* I, 423, 424.

³⁵⁵ *Diar.* I, 257, 333–335.

mágnessel, vízzel és levegővel, színekkel, ő pedig részletesen lejegyzí ezeket naplójába.³⁵⁷ Látogatja Helwig növény- és állattani, valamint csillagászati előadásait is.³⁵⁸ Az egyetemi előadásokon túl is érdeklődik a természettudományok iránt: megfigyeli a holdfogyatkozást és egyéb természeti jelenségeket, ásványokat vesz, anatómiakönyvet vásárol, gyógynövényeket gyűjt.³⁵⁹

Természettudományos érdeklődése mellett a humán tudományokat sem hanyagolja el Buchholtz. Már egyetemi éveiben is rengeteget olvas, „szép- és szakirodalmat” egyaránt, sok könyvet vásárol, néhányat lemásol, kijegyzetel. A már említett, közelebről meg nem határozható magyar grammatika Danckában kezdett másolását Greifswaldban is folytatja.³⁶⁰ Sűrűn előfordul naplójában Westphal professzor neve, aki többek között res litterariáról, tudományos társaságokról és folyóiratokról ad elő.³⁶¹ Buchholtznak és Sextiusnak különórát is tart: „Collegium Politicum [...] super Buddaeum”.³⁶² Őt kéri meg Buchholtz, hogy ellenőrizzen egy magyar jogról szóló összefoglalást.³⁶³ A szűkszavú bejegyzésből sajnos nem derül ki, hogy milyen szövegről van szó, esetleg maga Buchholtz állította-e össze, és a napló többi részében sem találni erre utalást. Nagy kedvence Johann Palthenius, akinek magyar történelemről szóló előadásait részletesen ismerteti naplójában. De nem csak a magyar történelem érdekli, minden régiségre kíváncsi az egyetemi könyvtár kézirataitól kezdve épületek feliratain át az érmekig. Utóbbiakból szívesen vásárol is.³⁶⁴ Hazatérve folytatja könyv- és éremgyűjtő tevékenységét, nagy figyelmet fordít régi kéziratokra, és szépirodalmi alkotások mellett számos tudományos művet ír, vagy közreműködik ilyen jellegű vállalkozásokban.

Második peregrinációja idején is gyakran adja jelét tudományos érdeklődésének. Útközben mindenhol megtekinti a ritkaságokat, gyűjteményeket; a boroszlói Mária Magdolna könyvtárnak ő maga is ajándékoz azbesztpapírt, köveket és Rákóczi-érméket, meglátogatja a drezdai állatkertet, és részletesen leírja a Kunstkammerben és a fegyvertárban látott kincseket.³⁶⁵ A természettudományi egyetemi előadások közül Halléban Wolff optikai

³⁵⁶ M. ZEMPLÉN, *A felvidéki fizika története 1850-ig*, 96–98.

³⁵⁷ Pl. *Diar.* I, 167, 189–191, 195, 227, 233, 259, 301, 320.

³⁵⁸ Pl. *Diar.* I, 198, 268, 288, 291, 298, 404, 440.

³⁵⁹ *Diar.* I, 134, 225, 362, 439, 444.

³⁶⁰ Pl. *Diar.* I, 57a–b, 96.

³⁶¹ *Diar.* I, 243, 441, 444.

³⁶² *Diar.* I, 456.

³⁶³ „Apud M. Westphal in Lectione fui, cui Jura Hungariae tuli revidenda.” (*Diar.* I, 361.)

³⁶⁴ Pl. *Diar.* I, 400.

³⁶⁵ *Diar.* I, 644, 646–648.

magyarázatait, Alberti fiziológiai kurzusát említi.³⁶⁶ A Paedagogium Regiumban tett látogatásakor számos kísérleti eszközt mutatnak neki, másnap meglátogat egy sóüzemet, a Paedagogium csillagvizsgálóját, és hosszasan sorolja a Naturalium Camera kincseit – ezt a gyűjteményt is gyarapítja néhány ásvánnyal és papírral.³⁶⁷ Az azbesztpapírhoz Buchholtz valószínűleg Lányi Pál jóvoltából jutott, aki 1705 körül azbesztbányát nyitott Dobsinán, és az azbesztből éghetetlen papírt állított elő. Az azbesztpapír csupán természettudományi kuriózumként számíthatott érdeklődésre, gyakorlati jelentősége csekély volt. Bár nem égett el a tűzben, törékennyé vált, az írás pedig letörlődött róla, így sok hasznát nem vehették.³⁶⁸ Buchholtzot azonban kétségtelenül érdekli a dolog: később Jénában és Wittenbergben is folytat eszmecserét neves professzorokkal e tárgyról. Utóbbi helyen szintén hallgat természettudományi előadásokat: Vater gyakorlati fizikáján a fényről esik szó, camera obscura segítségével megfigyelik a fénysugarak visszaverődését.³⁶⁹ Számos humán- és természettudományi témájú könyvet vásárol az egyetemi városokban.

Bél Mátyás munkatársa

Buchholtzot napjainkban leginkább Bél Mátyás munkatársaként tartják számon. A naplóban először 1714-ben, sűrűbben 1718-tól szerepel Bél neve, a feljegyzések szerint rendszeresen leveleztek egymással, Buchholtz „érdekességeket” (ásványokat, sőt „sárkánycsontokat”) küldött Bélnek, leírásokat készített számára vármegyéje nevezetességeiről, megrendelte, olvasta és terjesztette könyveit, az iskolában használta Bél tankönyveit.

Megismerkedésükről s arról, hogy hogyan lett Buchholtz Bél Mátyás munkatársa, nem szól a napló. Utóbbiban talán szerepet játszhatott patrónusa, Kheberitsch János Kristóf (róla a későbbiekben lesz még szó), akit Árva vármegye leírása és Bél-levelek továbbítása kapcsán is említ Buchholtz.³⁷⁰ Egy Bélnek írt leveléből megtudjuk, hogy Kheberitsch támogatta őt munkájában.³⁷¹

³⁶⁶ *Diar.* I, 670, 672.

³⁶⁷ *Diar.* I, 651–653, 671–672.

³⁶⁸ HECKENAST, *Lányi Pál* ..., 22.

³⁶⁹ *Diar.* I, 662.

³⁷⁰ *Diar.* I, 1154, 1166.

³⁷¹ BÉL Mátyás *levelezése*, 50–51. – A kötet jegyzeteiben Kheberitsch János Kristóf helyett többször tévesen fia, Ádám neve szerepel.

Bél Mátyás 1718-ban a lipcsei *Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten* című folyóiratban fejtette ki először Magyarországról írandó művének tervezetét. Mivel tudatában volt, hogy egyedül képtelen a feladattal megbirkózni, hazai tudóstársai segítségével szeretne volna feldolgozni az ország történetét, földrajzi, politikai, közjogi és népességi viszonyait. A közreműködők munkáját kérdésekkel segítette, s állandó leveleivel igyekezett serényebb és pontosabb munkára buzdítani őket.³⁷² 1723-ban Nürnbergben megjelent Magyarország leírásának mintakötete, a *Hungariae antiquae et novae Prodromus*, a teljes vármegye-leírásokat tartalmazó *Notitia Hungariae novae historico-geographicának* azonban csak öt kötete jelent meg Bécsben 1735–1747 között, a még ki nem adott megyeleírások nagy része pedig befejezetlen maradt.

Bél Mátyás egyik legkiválóbb munkatársa ifj. Buchholtz György volt, akinek barlangleírásait mintaként állította Bohus György elé,³⁷³ s akit a *Prodromus* bevezetésében is dicsért.³⁷⁴ Buchholtz naplójában számos terület, vár, hegy, vármegye leírását, esetenként lerajzolását, térképének elkészítését említi, s nemegyszer azt is feljegyzi, hogy a leírásokat és rajzokat elküldte Bél Mátyásnak. Már 1714 szeptemberében készül Liptó vármegye leírása, de még évekig dolgozik rajta: 1719 augusztusában a liptói hegyek és Liptóújjvár leírását és rajzát készíti, novemberben ismét Arx Hradek (Liptóújjvár) leírásán dolgozik, végül 1720. június 1-jén fejezi be, s 3-án küldi el Bélnek.³⁷⁵ Liptóújjvárról Pruny Mátyástól is kap adatokat.³⁷⁶ 1718-ban Árva vármegyéről nemcsak ő maga ír, hanem a lestinai rektor, Petrovicz Illés is küld anyagot.³⁷⁷ 1719. június 29-én Lomnicon lerajzolja a Kárpátokat, július 2-án is hegyek rajzolását említi. Decemberben újra előveszi, végül 1720. január 8-án küldi el Bélnek a Kárpátok leírását és rajzát.³⁷⁸ Bizonyára ekkor készült az a kép, amelynek két példányát (az egyik befejezetlen) ma az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára őrzi.³⁷⁹ A teljes, 36,8x157 cm nagyságú példány felirata szerint 1717-ben Lomnicon készített vázlata nyomán 1719 decemberében Nagypalugyán rajzolta Buchholtz. A térképnek további változatai is ismertek: Johann Lipták egy tanulmányában Buchholtz két, 1717-ben Kakaslomnicon

³⁷² SZELESTEI N., *Irodalom- és tudományszervezési törekvések ...*, 64–65.

³⁷³ BÉL Mátyás levelezése, 63–64.

³⁷⁴ BELIVS, *Prodromus*,)()()(v–)()()(2r: „Neque minor Cl. GEORGII BVCHHOLTZII iunioris, laus censenda est. Enimvero, cum apud Liptouienses ludo praeesset litterario, vti est rerum naturalium curiosissimus, *Antra Deminfaluensia*, *Szentivanensia*, aliaque, haud sine grandi periculo, adiit, perreptaui, delineauit ad regulam, fusiorique illustrauit commentario. cuius quidem diligentiae specimen, tabula aenea descriptum, exstare volumus, dum reliqua lucem publicam potuerint adspicere.”

³⁷⁵ *Diar.* I, 773, 780, 1206, 1220, 1252, 1266.

³⁷⁶ Pruny Mátyás levele ifj. Buchholtz Györgyhez, Hibbe, 1719. március 20. (Tiszolc, 34. kötet)

³⁷⁷ *Diar.* I, 1142, 1143, 1154.

³⁷⁸ *Diar.* I, 1200, 1201, 1232, 1234.

³⁷⁹ OSZK Térképtár, TK 2 097/a–b.

készített Tátra-rajzáról beszél; a kisebbet, melyet a lőcsei evangélikus könyvtár őriz, cikkében ő jelenteti meg először nyomtatásban, a nagyobb a Kárpát Egyesület poprádi múzeumában található, s 1783-ban közölte már az Ungrisches Magazin, 1913-ban pedig a Kárpát Egyesület évkönyve.³⁸⁰ Érdekes, hogy Buchholtz az 1717-es rajzokat nem említi a naplóban. Nem említi a szilicei jégbarlang térképvázlatát sem, amelyet 1719. február 14-én küldött el Bél Mátyásnak a barlang leírását tartalmazó és más munkáiról is beszámoló levél kíséretében. Elmondása szerint a barlangban mintegy másfél évtizeddel korábban, rozsnyói diákként járt, s a térképvázlatot emlékezetből rajzolta.³⁸¹ Ez a térkép mai ismereteink szerint Közép-Európa első ismert barlangtérképe; tisztázata megtalálható az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében Bél Mátyás hagyatékában, Torna vármegye leírásában. Buchholtz sorai egyébként olyannyira felkeltették Bél érdeklődését a barlang iránt, hogy az angliai Royal Societyhez 1739. április 5-én elküldött székfoglaló értekezésének első fejezetét a szilicei jégbarlangról írta.³⁸²

Buchholtz nemegyszer említi naplójában a deményfalvi barlangokat: 1719 és 1723 között többször felkeresi őket, a róluk szóló beszámolókon hosszasan dolgozik, leírásuk több példányban is fennmaradt. (A deményfalvi barlangokról a következő fejezetben szólok.) 1721 júliusában Liptó és Árva térképét küldi Bélnek, októberben Liptó heraldikáját rendezi.³⁸³ Úgy tűnik, mások munkáját is figyelemmel kíséri: 1720. augusztus 31-én Modor leírását olvassa.³⁸⁴

A következő években már csak kevés országleírással kapcsolatos munkát említ. 1727 augusztusában Bél Liptó-leírását javítja,³⁸⁵ talán ennek nyomát őrzik a tiszolci evangélikus levéltárban fennmaradt iratok, amelyek kiegészítéseket tartalmaznak Liptó vármegye földrajzához az ottani hegyekről, illetve egyes települések nevezetességeiről.³⁸⁶

1728 augusztusában a Béltől kapott Szepes-leírást bővíti.³⁸⁷ A szepesi Kárpátok leírását az idősebb Buchholtz György készítette el Bél számára, aki később visszaküldte azt az ifjabb Buchholtz-nak, kiegészítését kérve.³⁸⁸ E leírás korábban konfliktusok forrása volt Bél, Fischer Dániel és a boroszlói folyóirat (*Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*) szerkesztője, Johann Kanold között. Bél szerint

³⁸⁰ LIPTÁK, *Georg Buchholtz d. J. ...* – A hivatkozott tanulmányok: *Beschreibung des Karpatischen Gebirges ...*; POSEWITZ, *A Tátra régi kutatói*.

³⁸¹ BÉL Mátyás levelezése, 50–53.

³⁸² DÉNES, *Bél Mátyás és ifj. Buchholtz György ...*

³⁸³ *Diar.* I, 1382, 1402.

³⁸⁴ *Diar.* I, 1291.

³⁸⁵ *Diar.* II, 528.

³⁸⁶ Tiszolc, 35. kötet

³⁸⁷ *Diar.* II, 644.

Fischer, aki átnézésre kapta meg a szöveget az ifjabb Buchholtz-nak a deményfalvi barlangokról szóló leírásaival együtt, valamennyit lemásolta és a szerzők tudta nélkül továbbította Kanold-nak, hogy folyóiratában megjelentesse őket. Buchholtz (az ifjabb) mindezt erősen fájalta,³⁸⁹ ugyanakkor a szakirodalom szerint az idősebb Buchholtz maga kérte Fischert, hogy a szepesi Kárpátok leírását juttassa el Boroszlóba.³⁹⁰ Bél levelet írt Kanold-nak, hogy mivel ő a szóban forgó kéziratok megjelentetésébe már pénzt fektetett, álljanak el a szövegek közlésétől, s azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben ezt nem teszik, a művelt világ tudomására hozza a dolgot.³⁹¹ Úgy tűnik, ez hatott, a boroszlói folyóiratban nem jelentek meg a dolgozatok, azonban a *Prodromus*-ba is csupán a deményfalvi barlangok rajza került bele. Az előszóban megemlíti ugyan Bél az idősebb Buchholtz Kárpátok-leírását, annak azonban csak egy részét használta fel Szepes megye földrajzájának ismertetésénél. Fischer Dániel egyébként az idősebb Buchholtz kéziratát később természettudományos szempontok szerint átdolgozta, s az általa indítandó folyóirat (*Acta Eruditorum Pannonica*) első számában meg is kívánta jelentetni, a terv azonban végül nem valósult meg.³⁹²

Nem egyértelmű Buchholtz 1733. február 28-i mondata: „Finivi Metales Lomniczensibus.”³⁹³ A szűkszavú megjegyzésből nem derül ki, és a napló előző és következő részei sem árulják el, hogy Buchholtz ezt a művet olvassa, vagy ő maga írja meg. 1734 augusztusában Késmárk leírásán dolgozik,³⁹⁴ később azonban már nem tesz említést ilyen jellegű tevékenységről.

Buchholtz nem csak a *Prodromus*, illetve a *Notitia* készítésében munkatársa Bél Mátyásnak, egy fennmaradt levél szerint Bél későbbi vállalkozásához, a magyar írók készülő gyűjteményéhez is a segítségét kéri: elsősorban kiadatlan műveket szeretne kapni. Egy oklevél-kötetet is tervez ennek részeként, s nagyszámú oklevél megszerzésében is számít Buchholtzra.³⁹⁵ Végül tizenkét történeti forrást jelentetett meg *Adparatus ad historiam Hungariae* címmel 1735 és 1746 között Pozsonyban, a harminc műre tervezett vállalkozást azonban félbehagyta, s tanítványa, Johann Georg Schwandtner munkatársául szegődött, aki a

³⁸⁸ Utal erre Bél Mátyás is egy Buchholtzhoz írott levelében: BOGÁR, GUITMAN, *Bél Mátyás levele ...*

³⁸⁹ BÉL Mátyás levelezése, 72–75.

³⁹⁰ TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, 40; SZELESTEI N., *Irodalom- és tudományszervezési törekvések ...*, 76.

³⁹¹ BÉL Mátyás levelezése, 73–75.

³⁹² TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, 46. – Ma a szöveg mindkét változatának kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban található: *Das weit und breit erschollene Ziepscher-Schnee-Gebürg*, Quart. Germ. 92.; *Montium Carpathicorum: Comitatus Scepusiensis descriptio ... aucta et illustrata a Daniele Fischero ...*, Quart. Lat. 258. (Előbbi kiadta Rudolf WEBER, Lőcse, 1899.) – Fischer megjegyzése szerint a kéziratot 1717-ben kapta a 80 éves Buchholtztól, akinél az 1719-es dátum szerepel, és magát ekkor 77 évesnek vallja.

³⁹³ *Diar.* II, 1034.

³⁹⁴ *Diar.* II, 1142.

³⁹⁵ BOGÁR, GUITMAN, *Bél Mátyás levele ...*

Scriptores rerum Hungaricarum vetere ac genuini (Bécs, 1746–1748) című gyűjteményben három kötetben adta ki a magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait. Buchholtz naplójában többször említi régi kéziratokat, Bél Mátyásnak is küldött ilyeneket korábban,³⁹⁶ de annak nem találtam nyomát, hogy az említett levélbeli kérésnek megfelelően okleveleket gyűjtött volna Bélnek.

1718. február 28-án Bél *Rhetoricájának* (*Rhetorices veteris et novae [...] praecepta* című, 1717-ben megjelent retorika-tankönyvének) olvasásáról tudósít Buchholtz. 1719. április 9-én nemcsak levelet kap Béltől, hanem „Litteratura Hunno-Scythica et Grammatica germanica” című műveit is (*De vetere litteratura Hunno-Scythica*, Lipcse, 1718; *Institutiones linguae Germanicae*, Lőcse, 1718) – utóbbit 12-én, előbbi 14-én kezdi olvasni. Ez év decemberében Bél „Memoriale”-t küld – bizonyára Christophorus Cellarius latin–német szógyűjteményének általa kiadott változatát (*Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis*, Nürnberg, 1719). 1722. június 8-án az iskolában „ethica et oratoria Beliana” a tananyag. 1724. április 7-én Buchholtz megkapja a *Prodromust* (Nürnberg, 1723), sőt 1735-ben is kap belőle egy példányt. 1731. június 14-én „Grammatica hungarica” érkezik Béltől – ez talán a Pozsonyban 1729-ben kiadott *Der ungarische Sprachmeister* lehet. Az 1735–36-ban többször említett „opus Beliana Tom. I.” és „tom. 2. Bel.” bizonyára a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* megfelelő köteteit jelenti.³⁹⁷ Buchholtz egyébként nemcsak olvassa, hanem (feljegyzései szerint 1733-tól) terjeszti is Bél műveit. A köteteket Wielandtól kapja Pozsonyból, s többek között Iglóra és Lőcsére továbbítja; a megrendelők közt a Madai, Samuel Hellner, Samuel Ujhazi, Samuel Draskoczy, Rev. Lippisch, Johannes Joni, Baro Luzénsky, Sponer neveket találjuk.³⁹⁸

A deményfalvi barlangok leírása

Ifj. Buchholtz György egyik legjelentősebb tudományos tetteként a deményfalvi barlangok átvizsgálását és leírását szokták említeni. Buchholtz többször is járt a barlangokban, vizsgálódásainak eredményét több kézirat őrzi. A beszámolók közül legrészletesebb a Johann Philipp Breynének (1680–1764), a neves orvosnak és botanikusnak,

³⁹⁶ Pl. *Diar.* I, 1191: „Scripsi [...] Domino Bel [...] misso diplomate Charadini et Capit. Scepus. Antonii etc.”

³⁹⁷ *Diar.* I, 1113, 1186–1188, 1225; II, 36, 208, 898, 1200, 1208, 1272–1275, 1278.

³⁹⁸ *Diar.* II, 1048, 1066, 1201, 1272–1276.

a danckai tudományos élet jeles képviselőjének elküldött változat, melyet 1720. május 6-án írt leveléhez mellékelte Buchholtz.

A levélben, melyet ma a gothai Forschungsbibliothek őriz,³⁹⁹ Buchholtz megköszöni Breynének Georgius Paip által küldött sorait, örömét fejezi ki, hogy ilyen tudós férfiúval levelet válthat, megtisztelve érzi magát, hogy felhívhatta figyelmét a deménfalvi barlangokra, s ígéri, hogy legjobb tudása szerint válaszol kérdéseire. Breyne első megjegyzésére Buchholtz azt feleli, hogy nem olvasta egyetlen részét sem az általa „Ephemerid. Nat. Cur. Misc.”-ként rövidített folyóiratnak, így a benne található barlangismertetést sem, a gyűjtemény írói között pedig nem találja Johann Pattersen Hein nevét, aki valószínűleg egyébként is egy másik barlangról írt. Hain János eperjesi orvos volt. 1671 decemberében egy kb. fél méter hosszúságú csontot és egy koponyát kapott valakitől, melyeket az illető sárkánycsontnak nevezett. Pásztorok gyűjtöttek ilyeneket a Kárpátok barlangjaiban, s gyógyászati célra használták őket. Hain, miután megvizsgálta a csontokat, egy levél kíséretében elküldte őket a boroszlói Philipp Jakob Sachsnak, aki illusztrációkkal ellátva kiadta a levelet a *Miscellanea Curiosa Medico-Physica Academiae Naturae Curiosorum, sive Ephemeridum Medico-Physicarum Germanicarum* című lipcse-frankfurti folyóiratban 1672-ben. Hain hamarosan újabb levelet és csontokat küldött boroszlói kollégájának az érintett barlangok vázlatos térképével, s még ebben az évben ez a levél is megjelent. 1673-ban Hain jegyzetei és rajzai alapján H. Vollgnad német orvos írt a témáról.⁴⁰⁰ Minden bizonnyal ezeket az írásokat említi levelében Breyne, illetve rá hivatkozva Buchholtz. A barlangok, köztük a deménfalviak híre Hain írásainak köszönhetően gyorsan elterjedt, a következő évtizedekben gyakran keresték fel mind hazai, mind külföldi kutatók, s bekerültek számos útleírásba, „világcsodát” bemutató könyvbe.⁴⁰¹

Breyne további kérdéseire válaszolva Buchholtz elsőként a barlangi tó mélységéről, jeges vízeről, majd a barlangban látható jégcsapokról, illetve cseppkövekről ír, aztán pedig felsorolja, mi mindent küld levelével együtt: különféle megkövesedett dolgokat, cseppköveket, kőtejet (azaz még meg nem keményedett cseppkövet) és sárkánycsontokat: egy koponya- és állkapocsdarabot a Benikova-barlangból, valamint egy hatalmas fogat és orrcsontdarabot. Ezt feljegyzi naplójába is.⁴⁰² A csontokról szóló ismertetést mellékeli a barlangleíráshoz – írja –, melyet szintén küld, ám egyelőre sajnos hiányosan, mivel – bár a

³⁹⁹ Chart. B. 785. nr. 81. – A levél szövegének kiadása: BOGÁR, „*Draconum ossa*” ...

⁴⁰⁰ HÁLA, *Fossils in the popular traditions in Hungary*, 215.

⁴⁰¹ KORDOS, *Magyarország barlangjai*, 11.

leírás az ő autográf kéziratának másolata – a barlangok második bejárása után néhány dolgot módosítani kellett. A Benikova-barlang leírása még így sem teljes, a benne található tavon ugyanis nem mert átkelni, és így nem tudott továbbmenni.

A továbbiakban megemlíti, hogy a leírást Fischer Dániel néhány kavics kíséretében elküldte az Academia Naturae Curiosorum elnökének. Buchholtz elmondja Fischerről, hogy bár sok reménytelen beteget meggyógyított, nem volt próféta a saját hazájában, Késmárkon. Ezután minden átmenet nélkül néhány pásztorról kezd beszélni, akik eskü alatt vallották, hogy az egyik barlangban a sziklák kígyósziszegés-szerű hangot vertek vissza. Ő maga semmilyen zajt nem hallott a föld alatt, amikor ott járt. Egy ismerőse a múlt nyáron felkereste a szepesi Kárpátok egyik barlangját, a beljebb jutásban azonban nagy kövek akadályozták. Megígéri, hogy a következő nyáron ő is ellátogat oda. Ami a „görbe ágakat” (Krummholtz = törpefenyő, szó szerint csavaros ág) illeti, hiába küldte el tanítványait a hegyekbe, a hó miatt nem sikerült szerezniük. Végül Kheberitschtől kapott, akitől az elmúlt évben elrabolták rendkívül értékes antik éremgyűjteményét. Buchholtz igazán lekötelezve érezte magát, ha Breyne küldene néhány régi érmet, hogy ezzel segíthesse Kheberitschet az újabb gyűjtemény létrehozásában. Befejezésül az égiek oltalmába ajánlja Breynét, hogy még sokáig a *respublica litteraria* díszére és javára lehessen, s szerettei körében maradhasson.

Buchholtz mellékelte tehát a Breynének írt levélhez a deményfalvi barlangok leírását (*Narratio Historica Mathematico-Physica Antrorum Curiosorum Comitatus Lyptoviensis seu Specuum Subterraneorum Deminfalvensium*), egy *Litterae de Ossibus Draconum* címet viselő írást, valamint egy térképvázlatot a barlangokról, rajta a sárkánycsontok (egy koponya, egy fog, illetve egy lábszárcsont) rajzával.

A több kéz írásával készült barlangleírás szerint Buchholtz 1719. június 14-én („A. 1719. d. XVIII. Kal. Jul.”) hajnali kettőkor indult Nagypalugyáról Deményfalvára, ahonnan társaival, Kurtin(y)i Jánossal, Kubán(yi) Jánossal, annak iskolás fiával, Györggyel, és még egy diákkal, Jádi Mártonnal vágta neki a barlangok átvizsgálásának. A továbbiakban Buchholtz részletesen leírja az egyes barlangokat, a bennük található természeti képződményeket, magyarázza a térképen szereplő jelöléseket, hangsúlyozva a felfedezés közben rájuk leselkedő veszélyeket. A barlang rajzán latin, görög és héber betűkkel jelöli a látnivalókat, utóbbiak a szövegben nem szerepelnek. A leírás második felében Buchholtz

⁴⁰² *Diar.* I, 1261: „Scripsi litteras Domino Georgio Paip et Doct. Joh. Phil. Brayne, missis rarioribus? 3. Krummholtz item petrificatis rebus multis variisque: terra sigillata, lapillos Thurikiensos[?], ossa draconis, lac petrae et similia expedito Michaelide Eperiessinum ad Dominum Paip, qui Dantiscum perget.”

számokat kezd magyarázni – ezek feltehetően egy másik térképre vonatkoznak, amelyet azonban nem ismerünk. A szöveg valószínűleg nem sokkal a barlanglátogatás után készülhetett, a naplóban ugyanis június 27-én ezt olvashatjuk: „Descripſi antra Deminfalvensia.”⁴⁰³ Bizonyára ezt a leírást küldte el Bélnek november 4-én, a két cím (eleje) legalábbis megegyezik: „Scripsi litteras Clar. Domino Bel miſſa Narratione Antrorum.”⁴⁰⁴

1719. június 14-ről Buchholtz a következőket jegyzi fel naplójába: „Schola diſpoſita diſceſſi Deminfalvam ante diluculum, comitibusque D. R. Curtini, Kubaniis et Jady inſiſi antra in Černa ex 24. ſpecibus item Benyikova Draconum oſſa quaſiſimus.”⁴⁰⁵ Vagyis társaival a barlangban sárkánycsontokat kerestek.

Néhány hónappal korábban (1719. február 14-én) arról ír Bél Mátyásnak, hogy a deményfalvi barlangokban lévő hatalmas csontokat a nép sárkánycsontvázak maradványainak tartja, ő azonban további vizsgálatokat tartana szükségesnek.⁴⁰⁶ Korábban is többször szerepel a sárkánykérdés a naplóban. 1717. október 26-án valami furcsa jelenik meg Csemiczky Benedek csúríjében: némelyek repülő sárkánynak vagy „Lidércz”-nek vélik, mások koldus által gyűjtött tűznek, maga Buchholtz is tűznek látja.⁴⁰⁷ 1718. április 29-én viszont a következő mondatot jegyzi fel naplója margójára: „Vidi Draconem volantem ſuper Lazite.”⁴⁰⁸ Vagyis: „Láttam egy sárkányt repülni Lazite felett”! Vajon mit láthatott Buchholtz? Ezt követően egyébként nem említ élő sárkányokat a naplóban ... Többször feljegyzi azonban, hogy ismerőseinek sárkánycsontokat küld: 1719. június 27-én Újfalussy Pálnak sárkányfogát, 1719. július 11-én Fischer Dánielnek, december 5-én Kubinyi Lászlónak, 1720. január 15-én az alispánnak, november 8-án Bél Mátyásnak küld csontokat.⁴⁰⁹ 1719. október 20-án ő kap sárkányfogát Bohus Györgytől.⁴¹⁰

Nemegyszer írja, hogy meglátogatott, átvizsgált egy vagy több barlangot, néha csontokat is említ, s a kirándulások, vagy inkább kutatóutak után napokig készíti leírásait, melyeket általában Bél Mátyásnak küld el. Bél a *Prodromus* VIII., Magyarország barlangjairól szóló fejezetében említi is Buchholtz nevét és munkáját.⁴¹¹ A deményfalvi

⁴⁰³ *Diar.* I, 1200.

⁴⁰⁴ *Diar.* I, 1219.

⁴⁰⁵ *Diar.* I, 1199.

⁴⁰⁶ „In montis Deminfalvensis antro quodam grandia reperiuntur oſſa, ex ſceſſeto Draconis opinione vulgi reſidua: ego unicorum [!] foſſila exiſtimo eſſe, vel propter efficaciam quadantenus expertam.” (Bél Mátyás levelezése, 51.)

⁴⁰⁷ *Diar.* I, 1092–1093.

⁴⁰⁸ *Diar.* I, 1122.

⁴⁰⁹ *Diar.* I, 1200, 1202, 1225, 1236, 1309.

⁴¹⁰ *Diar.* I, 1216.

⁴¹¹ BELIVS, *Prodromus*, 151: „Multa ea [antra] ſunt, variaque in noſtra Hungaria, negligentius hucusque habita, ſaltem non omnibus obſervata. Vt adeo praeclare de rerum naturalium curiosis meritis ſit, amicorum a) [lapalji jegyzetben: a) Est is Cl. GEORGIVS BVCHOLTZ iunior, vir, pro eruditionis ratione, fortuna meliore digniſſimus.]

barlangok térképe meg is jelent e műben, a Buchholtz által készített rajzot Mikoviny Sámuel metszette rézbe.⁴¹² A kb. 1:3500 méretarányú kép hosszszelvényben ábrázolja a barlangot, nem a ma szokásos alaprajzot adja. Buchholtz kéziratos térképe nyomán feltünteti a jeges és cseppköves részeket is.

A *Prodromus*-beli térkép nagyjából egyezik a Breynének elküldöttel, a különbség csak annyi, hogy az előbbin a Cserna minor-barlanghoz is tartoznak betűjelek, az utóbbin nem, valamint hogy a kissé távolabbi Benikova-barlang a nyomtatott változaton nem szerepel – talán mivel nem fér el a betűmagyarázatok miatt. A *Prodromus*ban ugyanis a térkép mellett található a jelölések feloldásai, amelyeket Buchholtz a Breynének küldött leírásban folyamatos

non nemo, quod rogatu meo, antra complura adiit, miracula eorum obseruauit, et ad leges Mathematicas, quam scitissime, delineauit. Dabimus ergo, ex eius recensione, Antra Draconum *Deminfaluensia*, *Cserna* maius et minus, *Okno* vtrumque; et *Dwere* cum prodigiosis ossibus, quae illinc sunt extracta. Luculentiore commentationem hanc omnem reddent b). [lapalji jegyzetben: b) Exhibemus hic Lectori beneuolo, Antri Deminfaluensis maximi icona, accurratione, qua fieri potuit, maxima, delineatam, cuius plenam historiam in operis progressu, cum reliquis, percensebimus. Nunc imaginem vnica expressisse sufficiat.] ICONES, cum prodigiis suis, aeri inscribendae.” – Magyarul: „Sok és különféle barlang van a mi Magyarországon, de eddig nem nagyon törődtek velük, sokukra fel sem figyeltek. Hogy a természet e különleges alkotásait érdemük szerint bemutathassam, barátaim egyike, ifjabb BUCHHOLTZ GYÖRGY, ez a nagy tudományos sikerekre érdemes kiváló férfiú, kérésre számos barlangot bejárt, csodáikat megfigyelte, és hozzáértő módon, a matematika szabályai szerint azokat felmérte s lerajzolta (térképezte). Közülük ismertetni fogjuk a Deménfalvi-sárkánybarlangokat: a Nagy- és Kis-Csernát, a két Oknót és a Dverét a belőle kikerült különös csontokkal. E barlangok és sajátosságaik alaposabb megismerésére azokat ércbe metszett képek (térképek) mutatják be. Itt (a *Prodromus*ban) a kegyes olvasónak a lehető legnagyobb gondossággal felmért Deménfalvi-barlangok nagyméretű (tér)képét mutatjuk be; a barlang teljes leírását munkánk folytatásában (következő kötetekben) közöljük le.” (DÉNES, *Bél Mátyás és ifj. Buchholtz György* ..., 45.)

szöveggént fejt ki. A *Prodromus* térképének felirata szerint Buchholtz 1719. július 3-án járta be és írta le a barlangokat, s ezt az adatot a szakirodalom is átveszi, a napló viszont erről a napról nem jegyez fel semmi ilyesmit. A július 3-i dátum szerepel ugyan a barlangleírás címében „V. Non. Jul.” alakban, a szöveg szerint pedig ekkor történt az Okno maior-, az Okno minor- és a Dwere- vagy más néven Ianua-barlang bejárása, a *Prodromus*-beli térképen azonban (Buchholtz térképéhez hasonlóan, amelynek felirata szerint a bejárás 1719. június 14-én történt) ezek rajza nem található meg. A napló 1719. augusztus 3-i bejegyzése viszont az Okno maior és minor, valamint a Dwere bejárásáról és leírásáról tudósít.⁴¹³ Úgy látszik, amikor Buchholtz Breynének, majd később a *Prodromus* számára elkészítette a térképet, rosszul emlékezett, vagy egyszerűen csak eltévesztette a hónapot.

A barlangleírások a fentebb említett viták miatt nem jelentek meg nyomtatásban, sem a boroszlói Sammlungban, sem a *Prodromus*ban. Nem tudni, hogy Bél később miért nem adta ki őket, s hogy mi lett a sorsa a hozzá került kéziratoknak, hagyatékában ugyanis nem találhatók meg.⁴¹⁴ A *Notitia* II. kötetében ismerteti ugyan a lipcsei barlangokat, ezek a szövegek azonban nem Buchholtz leírásai. Bél valószínűleg felhasználta azokat, ám jelentősen átdolgozta(tta) és lerövidít(t)ette.⁴¹⁵ Érdekes ugyanakkor, hogy ha az ifjabb Buchholtz György valóban „vehementer dolet, et conqueritur” – vagyis erősen fájlalja és panaszkodik, amint Bél írja Bohus Györgynek 1720. május 30-án⁴¹⁶ –, hogy a *Prodromus*ba szánt kézírata Boroszlóba került, akkor miért küldte el azt ő maga még a hónap elején Breynének (és talán másoknak is)?

A budapesti Evangélikus Országos Levéltárban, a Schulek József által összemásolt iratok között szintén találhatók Buchholtz Györgytől származó barlangleírások, köztük a Breynének elküldött beszámoló egy változata,⁴¹⁷ ez azonban nem egyezik a Gothában őrzött szöveggel. Az evangélikus levéltárban lévő változat gyakran más szavakkal fogalmazza meg ugyanazt a gondolatot, több különálló részben ismerteti a barlangokat, a sárkánycsontok

⁴¹² BELIVS, *Prodromus*, 150–151. lap között. Felirata: „ANTRA DEMINFALVENSIA ADMIRANDA In Comitatu Liptoviensi GEORGIVS BVCHHOLTZ Iunior adiit ac fideliter delineavit Anno MDCCXIX. d. III. Iulii edidit MATTHIAS BEL.”

⁴¹³ „[...] discessi [...] Deminfalvam unde [...] profectus sum in specum Okno admirabilem majorem et minorem, item Dwere sub Benikowa majori, quae omnia delineavi.” (*Diar.* I, 1205.)

⁴¹⁴ SZELESTEI, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések* ..., 66.

⁴¹⁵ Bél igazában nem természettudományos módszerrel dolgozott, hanem a hozzá eljuttatott, nem is mindig szakembertől származó tanulmányokat szabadon kezelte, javította, alakította, bővítette; az „irodalmi” jellegre legalább annyi gondja volt, mint a megfigyelések helyességére, amiket Pozsonyból különben sem tudott ellenőrizni. A kapott anyagot néha mással dolgoztatta fel, az idősebb Buchholtz György leírását a Szepességéről például Bohus Györggyel íratta át a *Prodromus* számára. (TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, 48.)

⁴¹⁶ BÉL Mátyás levelezése, 72.

⁴¹⁷ EOL, AGE V. 57, 81–97, 142–153, 153–154.

leírása pedig itt egyáltalán nincs meg, s nincs a leíráshoz térkép sem. Egyes, a Breyne-féle változatban jól olvasható szavak hiányoznak belőle, helyüket kihagyta a másoló – valószínűleg rongált kéziratról dolgozott. Ugyanakkor találhatók itt olyan szövegrészek is, amelyek a Breynének elküldött kéziratban nem szerepelnek, például a térképen héber betűkkel jelölt látnivalók ismertetése. A leírás címében Buchholtz nagypalugyai rektorként nevezi meg magát, szemben a másik szöveg „Kesmarkiensis” jelzőjével – ez utóbbi Buchholtz születési helyére utal, és Breynének, illetve a külföldi olvasónak talán többet mondott, mint az ideiglenes működési helyként szolgáló Nagypalugya.

Schulek a másolatokat valószínűleg a tiszolci evangélikus lelkészi hivatal irattárának kézíratairól készítette, ezek azonban jelenleg nem mind találhatók meg a tiszolci gyűjteményben. Marcel Lalkovič és Klára Komorová 1991-ben írt tanulmánya⁴¹⁸ a következő tiszolci szövegeket említi: *De Antris Beníková Okno utroque et Dwere Antrorum* (1719); *De Antro Deménfalvenssi* (1720. szeptember 16.);⁴¹⁹ *Enucleav locorum* [helyesen: *Enucleatio litterarum*] *Antri Czerna Majoris*, *Enondatio* [helyesen: *Enodatio*] *numerorum Antri Czerna Minoris* (1723); valamint egy rajz: *De Specu infra Benikowam et Studna in Okno* (1723).⁴²⁰ Buchholtz naplója alapján a pontos dátummal meg nem jelölt leírások elkészítésének, esetenként az alapjukul szolgáló barlangbejárásoknak az ideje is megállapítható. A Benikova bejárása 1719. június 14-én történik, leírására mintegy két héttel később, 27-én kerül sor; a két Okno- és a Dwere-barlangot 1719. augusztus 3-án vizsgálja át, leírásukat szeptemberben készíti, 28-án küldi el Bélnek, de október–novemberben még tovább dolgozik rajta. 1720. szeptember 16-án megemlíti, hogy a Benikova alatti barlangnál járt, de a kirándulás részleteit nem ismerteti. A látogatás nyomán készített leírást 1721. április 4-én küldi el Bél Mátyásnak. 1723. augusztus 22-én „ad Orificium Antri Studna in Okno” kirándul társaival, bizonyára ezt követően készülnek a rajz és a leírások, melyeket 26-án elküld Bélnek is.⁴²¹

Az Evangélikus Országos Levéltár kézíratai közül a *Narratio Historico-Mathematica Physica Antrorum Comitatus Liptoviensis, seu Specuum subterraneorum Deménfalvensium* címet viselő a Breynének elküldött szöveg első felének egy változata; folytatása *Descriptio Benikova Okno utriusque et Dwere Antrorum* címmel később következik. Ez utóbbi valószínűleg a tiszolci hasonló című leírás másolata lehet. Ugyanennek a szövegnek egy

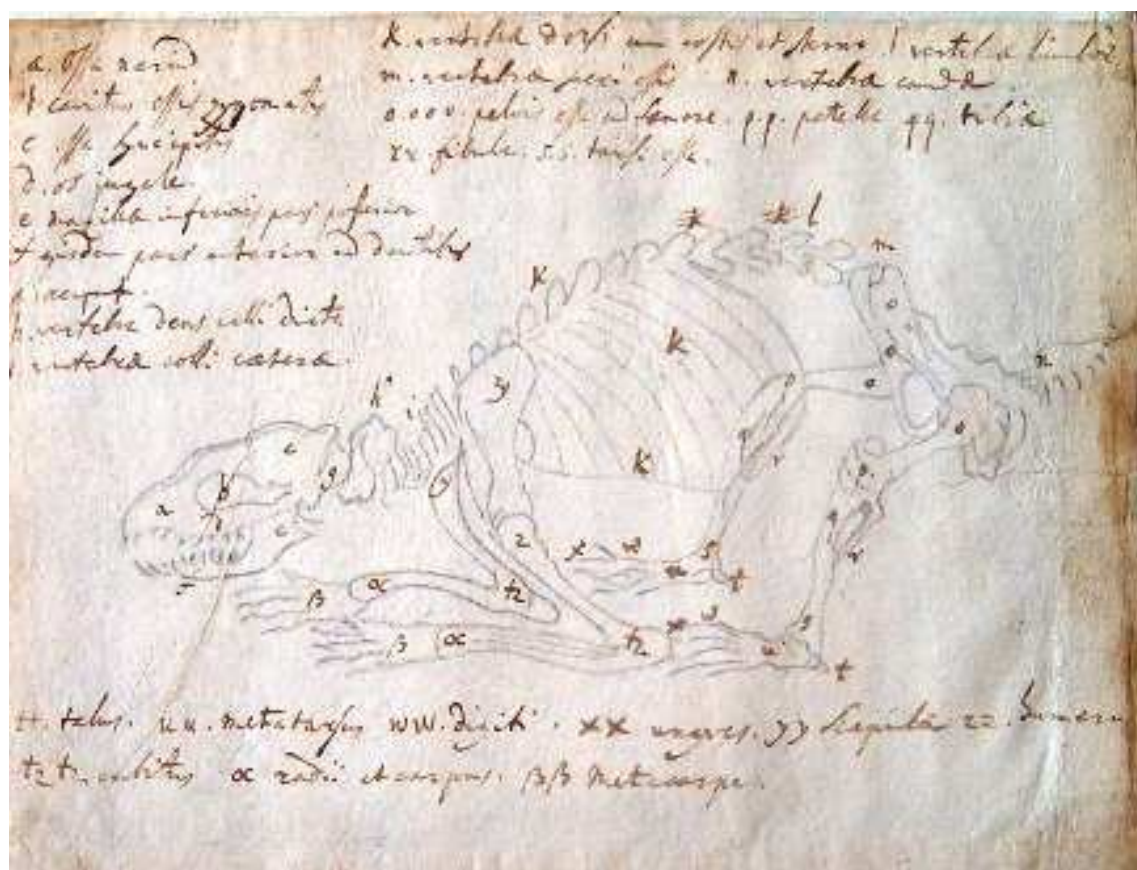
⁴¹⁸ LALKOVIČ, KOMOROVÁ, *Juraj Buchholtz a počiatky ...*, 170–173.

⁴¹⁹ E két kéziratot 2007 augusztusában nem találtam a tiszolci gyűjteményben, ott volt viszont egy elismervény Marcel Lalkovičtól, miszerint 1989 októberében Buchholtz-leveleket, 1990 áprilisában pedig szintén leveleket, illetve a szóban forgó barlangleírásokat kölcsönvette a liptószentmiklósi múzeum számára kutatási és kiállítási céllal. (Marcel Lalkovič levélbeni megkeresésemre nem válaszolt.)

⁴²⁰ Utóbbi három irat a 34. számú kötetben található.

⁴²¹ I, 1199, 1200, 1205, 1210–1212, 1215, 1219, 1295, 1354; II, 149.

Az említett szövegek mellett található még Tiszolcon egy sárkánycsontváz rajza is, melyet szintén jelekkel és magyarázatokkal látott el Buchholtz.⁴²² Erre utalhat az 1720. március 9-i naplóbejegyzés: „Delineavi ossa draconum”.⁴²³

⁴²³ *Diar.* I, 1247.

Buchholtz öccse, Jakab, szintén érdeklődött a természet iránt. Több Kárpátokba tett utazásának leírását közölte az Ungarisches Magazin az 1780-as években; az egyikben György bátyját, illetve az ő leírásait is említi. Utal a *Prodromus*ban megjelent barlangtérképére, majd hozzáteszi, hogy György az egyik barlangban 1719-ben egész sárkánycsontvázakat talált. Közülük egyet elküldött Drezdába a királynak, s ezt a Grünes Gewölbében, a kincstárban ki is állították.⁴²⁴ Buchholtz egyébként ezért a küldeményért a királytól (vagyis a szász választótól) aranyérmet kapott ajándékba,⁴²⁵ melynek egyik oldalán – Franz Ernest Brückmann legalábbis ezt írja 77. *úti levelében* – a király, másik oldalán pedig Dreзда képe volt látható.⁴²⁶

Az igazsághoz azonban mindenképpen hozzátartozik, hogy Buchholtz sárkánycsontjait a kortársak, köztük Bél Mátyás is, előbb számár-, illetve ökor- vagy lócsontvázként határozták meg,⁴²⁷ végül pedig – némiképpen talán javítva a képen – barlangi medvében egyeztek meg a kutatók.⁴²⁸

Fischer Dániel és egy társaság terve

Buchholtz nem csak Bél Mátyás munkatársaként vett részt a korabeli tudományos életben. Naplójában gyakran említi Fischer Dániel nevét, s vele kapcsolatban többször utal egy „societas”-ra, a társaság céljáról azonban nem beszél.

⁴²⁴ „Ein gleiches that auch mein Bruder Georg Buchholz, schon in dem Jahre 1719, dessen Beschreibung in einem Werke des Mathias Bel stehet. Nicht weit von dieser Höhle gegen Mittag, sind noch zwo andere Höhlen, die aber der erstbeschriebenen weder an Höhe, noch Länge gleichen. In der einen hat mein erstgedachter Bruder 1719, ganze Drachengerippe gefunden, und eines davon dem Könige in Pohlen nach Dresden gesandt, welches in dem sogenannten grünen Gewölbe daselbst aufbehalten wird.” (BUCHHOLZ, *Reise auf die Karpatischen Gebirge* ..., 45.)

⁴²⁵ *Diar.* II, 206: „Pridie vesperi accepi literas a Domino Consiliario Joh. Henrico de Heücher, qui mihi im Nahmen Königl. Maye.[?] Numisma Aureum cum Regis effigie misit pondere 12. aureorum.”

⁴²⁶ „Dominus Georgius Bucholtz, olim scholae Nagy-Pallugyensis Rect. pronunc verbi divini Evangelic. ad ecclesiam Windicam minister ac Rector scholae Kesmarkinensis, vir sane curiosus, qui multam operam naturae miracula in regionibus Hungaricis perscrutandi impendit, aliquando integrum sceleton draconis, ut vocant, in hoc antro repertum, in technophylacium Regium Dresdam misit, pro quo gloriosissimus Rex nummum aureum, thaleri magnitudinis, in uno latere Regis augustissimi imaginem, in altero urbem Dresdam exhibentem, laudato Rectori gratiosissime dono dedit.” (BRUCKMANNUS, *Epistola itineraria LXXVII.* ..., 13.) – Drezdából többszöri érdeklődésemre sem érkezett válasz a csontok további sorsát illetően.

⁴²⁷ „Vnde ossa, quæ hic reperiuntur, boum, aut equorum crederem, nisi mole, mirisque flexibus, multum ab ossibus, istorum animalium, discreparent.” (BEL, *Notitia Hungariae* ..., 522.); „Akiste ho sklamal iba Matej Bel, ktorý preskúmané kosti určil – síce tiež nesprávne, ale menej atraktívne – ako oslie pozostatky.” (BOHUŠ, *Tatry očami Buchholtzovcov*, 22.)

⁴²⁸ „[...] sed, me iudice, haec ossa nunquam draconibus propria fuerunt, sunt potius ex ursis, qui adhuc hic nostris temporibus in densis sylvis & montibus saltuosius grassantur [...]” (BRUCKMANNUS, *Epistola itineraria LXXVII.* ..., 13.); „[...] and I should probably have been rewarded with a fine specimen of the skull, not of a dragon, but of the *Ursus maritimus*, or *Ursus spelaeus* according to Rosenmuller, for my trouble; for those which are found in the cavern of the Hartze, to which these are likened, are of this kind.” (TOWNSON, *Travels in Hungary* ..., 403.)

1730. november 14.: „Scripsi D. Fischer, a quo litterae invitatoriae.” (*Diar.* II, 842.)
 1730. november 19.: „In Symposio Societatis de virente spe apud Dominum Doctorem Fischer.” (*Diar.* II, 843.)
 1730. december 21.: „Coenavi in symposio ordinario societatis de spe virente apud Petanczi.” (*Diar.* II, 852.)
 1731. február 18.: „Misi litteras Societatis de spe virente Reverendo Fischer, Doctori Fischer et Domino Petanczi.” (*Diar.* II, 867.)
 1731. március 11.: „Litterae invitatoriae a Domino Petanczi pro Societate de spe virente.” (*Diar.* II, 874.)
 1731. október 1.: „Scripsi Domino Doctori Fischer, a quo litterae ad instruendam Societatem de spe virente.” (*Diar.* II, 927.)

Néhány más esetben nem említi ugyan a társaságot, de a feljegyzett esemény azzal lehet összefüggésben, mint például 1731. február 19-én: „In Coena fuere Reverendus Fischer, Doctor Fischer, Dominus Petanczi, Sigismundus Szakmary cum conjugibus et Clarissimus Legler Dominus Luzinsky Baro apud me.”⁴²⁹ Az előző napon küldött levelet a társaságról a két Fischernek és Petanczinak, talán ez lehetett a vacsorameghívás apropója. Az említett személyekkel – Legler és Luzinsky kivételével – gyakran találkozik egyenként vagy együtt, rendszeresen meghívják egymást ebédre és vacsorára, s emellett sűrűn váltanak levelet is. 1731 után a társaságot nem említi ugyan többé, a „tagokkal” való rendszeres kapcsolattartás azonban megmarad. 1734. január 12-én például ismét „In coena fuere R. Fischer, Doct. Fischer, Sig. Szakmary cum sua, D. Petanczi”, február 15-én pedig „Conferentia apud Doct. Fischer”.⁴³⁰

Az említett személyek közül némelyeket jól, másokat egyáltalán nem ismer a szakirodalom. Doctor Fischerként Fischer Dánielt (1695–1746), a késmárki orvost, természettudóst emlegeti Buchholtz, aki saját készítésű, főleg fenyőből előállított balzsamaival, gyógyszereivel külföldön is nagy hírnévre tett szert. Számos orvosi és természettudományi témájú írása jelent meg különféle folyóiratokban, 1719-ben tagjává választotta a németországi Academia Naturae Curiosorum.⁴³¹ Reverendus Fischer a késmárki evangélikus lelkész, Fischer Illés (Elias Fischer, 1689–1774), aki 1729-ben Bártfáról került a városba. Buchholtzcal való ismeretsége talán még Rozsnyóról való, ahol ő is Missovicz

⁴²⁹ *Diar.* II, 867.

⁴³⁰ *Diar.* II, 1097, 1104.

⁴³¹ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, III, 128; TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*.

Mihály iskolájában tanult. Később, 1747-ben superintendenssé választották.⁴³² Petanczi bizonyára az a Petanczi István, aki a rozsnyói iskolában Buchholtz osztálytársa volt, többször játszottak együtt iskolai színelőadásokon is.⁴³³ Ő lehet az a Petánczy nevű magyar nemes is, aki 1719–1720-ban többször szerepel Bél Mátyásnak Bohus Györgyhöz írott leveleiben – tőle küldi Bohus Bélnek Szepes vármegye és a Kárpátok leírását.⁴³⁴ Clarissimus Legler feltehetőleg Legler János, előbb a selmecbányai, majd a késmárki iskola tanára, 1736-ban lelkésszé avatták.⁴³⁵ Szakmáry Zsigmondról és Luzinsky (Luzsinszky) báróról nem sikerült adatokat találnom.

Mi lehet ez a társaság? A magyarországi tudós társaságok, akadémiai tervek között nincsen nyoma „Societas de virente spe” nevű egyesületnek. Régebbi szerzőknél találhatók ugyan utalások arra, hogy Fischer orvosi egyesületet vagy tudós társaságot⁴³⁶ kívánt volna létrehozni, az újabb szakirodalom azonban elsősorban – Tarnai Andor pedig kizárólag – folyóirat-alapítási terveiről szól, s azzal magyarázza az egyesületalapítás tervéről szóló kijelentéseket, hogy a korban tudós társaságként kezelték a tudományos folyóiratokat is,⁴³⁷ s hogy „a XVIII–XIX. század fordulójának embere [...] minden korábbi, a szó tágabb értelmében vett irodalomszervező vállalkozásban valamiféle akadémia-alapító szándékot vélt felfedezni.”⁴³⁸

Mit is akart valójában Fischer? „Fischer Dániel a XVIII. század első felének jellemző törekvéseit, az egész ország természeti viszonyainak feltárását és a »magyar betegségek« leírásának feladatát akarta folyóiratával egyetlen vállalkozásba összefogni és megszervezni. A távolabbi cél a magyarországi »historia naturalis« alapos és szakszerű megírása lett volna a részletkutatások alapján, olyan művé, amely létrejöttének módjával, módszerével és pusztán léteével egyaránt a magyar barbárságról szóló külföldi rágalomnak élő cáfolata lett volna.”⁴³⁹ A tervezett folyóirat, az *Acta Eruditorum Pannonica* azoknak a külföldi folyóiratoknak a mintájára készült volna, melyekbe Fischer is dolgozott (a boroszlói *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten* és az *Academiae Caesareo-Leopoldinae Naturae Curiosorum Ephemerides*, 1727-től új nevén *Acta physico-medica Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum*). Ezeket követte a

⁴³² SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, III, 522–523.

⁴³³ *Ludi scaenici* ..., 697, 708, 720.

⁴³⁴ BÉL Mátyás levelezése, 63–66.

⁴³⁵ *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek* ..., 211.

⁴³⁶ WINTERL, *Anrede ... an die versammelten Mitglieder der Ungarischen gelehrten Gesellschaft*, 8; MELZER, *Biographien berühmter Zipser*, 47; SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, III, 515.

⁴³⁷ TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, 33; SZELESTEI N., *Irodalom- és tudományszervezési törekvések* ..., 131.

⁴³⁸ TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, 32.

szervezésben is: az 1730-as augusztusi pesti vásárra felhívást nyomtatott ki, melyben a hasznos tudományok művelésére alakulandó tudós társaság fontosságáról beszélt, s melyet a kereskedők révén az ország minden részébe eljuttatott, sőt még a lipcsei és frankfurti vásárra is küldött belőle, külföldi tudósok csatlakozását remélve. Az első szám megjelenését októberre ígérte, a novemberi pesti vásáron azonban újabb híradást terjesztett az első kiegészítéseként s a késlekedés megmagyarázásával, 1731 elejére tervezett új megjelenési időponttal, *Consultatio ulterior* címmel. A folyóirat ekkor sem jelent meg, ellenben Fischer 1732 májusában új felhívást adott ki (*Epistola invitatoria*). Benne elmondja, hogy a jezsuiták és Bél Mátyás tevékenysége nyomán a magyarországi történelem megírásában jelentős lépések történtek, a historia naturalis ügye azonban nem áll ilyen jól, pedig ez is rendkívül fontos és hasznos lenne. Magas színvonalú megvalósítását úgy látná lehetségesnek, ha tanult férfiak külföldi minták nyomán társaságba tömörülve kutatnák a haza természeti dolgait és jelenségeit, s ezeket tudományos igénnyel megírva tennék közzé. A cikkeket Fischeren kívül még öten gyűjtötték volna: Eperjesen Hambacher János és Raymann János Ádám, Sopronban Liebezeit György Zsigmond, Komáromban Neuhold János Jakab, Németlipcsén pedig Knogler Márton. A terv végül főként anyagiak hiányában nem valósulhatott meg.⁴⁴⁰

Lehet valami köze a „Societas de virente spe”-nek a Fischer által tervezett folyóirathoz, illetve tudós társasághoz? Időben egybeesik a Buchholtz-naplóban szereplő társaság, illetve a folyóirat szervezése, a Buchholtz által említett késmárki személyek neve azonban nem kerül elő sem az *Epistola invitatoriában*, sem a szakirodalomban. Ugyanakkor tudjuk, hogy Fischer az idősebb Buchholtz György Kárpátok-leírásának általa átdolgozott változatát a folyóirat első számába szánta,⁴⁴¹ s minden bizonnyal számíthatott volna az ifjabb Buchholtz munkáira is, aki ekkoriban a boroszlói, majd az azt felváltó erfurti folyóirat munkatársa volt. Érdekes, hogy Buchholtz az *Epistola invitatoriát* megjelenésekor nem említi naplójában, csak jóval később, 1736 augusztusában írja, hogy „perlegi [...] Epistolam ad literatos D. Fischeri”.⁴⁴² Vajon az 1732-es felhívásról van szó, vagy egy újabb próbálkozásról Fischer részéről? A felmerült kérdések eldöntése, s egyáltalán a „Societas de virente spe” mibenlétének megállapítása még további kutatásokat igényel.

⁴³⁹ Uo., 45.

⁴⁴⁰ FISCHER, *Epistola invitatoria ...*; WINTERL, *Anrede ... an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft*, 8–9; TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, 46–47; SZELESTEI N., *Irodalom- és tudományszervezési törekvések ...*, 77–79.

⁴⁴¹ TARNAI, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, 46.

Fischer Dániellel a szoros barátság mellett nemcsak a szervezendő társaság köti össze Buchholtzt, hanem orvostudományi érdeklődése és a boroszlói Sammlung is (utóbbiról a következő fejezet szól).

Buchholtz nem volt orvos (bár Weszprémi István a *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* című művében róla is ír, és rá hivatkozva Magyary-Kossa Gyula is megemlíti *Magyar orvosi emlékek* című könyvében⁴⁴³), naplója azonban élénk orvostudományi érdeklődéséről árulkodik. Orvos híján a papok, szerzetesek, lelkészek a lélek mellett gyakran a test gyógyításával is foglalkoztak. Így tett az idősebb Buchholtz György⁴⁴⁴ és fia is.

Az ifjabb Buchholtz rendszeresen feljegyzi naplójába saját és családtagjai betegségeit, olykor a gyógymódot, a kapott gyógyszereket is. Gyakran említ kisebb bajokat, mint például fej-, fog-, szem- és torokfájás, nátha, köhögés – ezeket nemegyszer herbateával vagy pálinkával kúrálja. Vértisztításra a patikus „lac vinum”-ot rendel.⁴⁴⁵ Ő maga dysenteria ellen terra sigillatát, Lissovini lelkész lázas feleségének közelebbről meg nem nevezett pharmacumot ad; leendő anyósát Aqua Reginae Hungariae-vel gyógyítja.⁴⁴⁶ Előfordul, hogy betegek jönnek hozzá, vagy ő látogatja meg őket.⁴⁴⁷

Többször eret vágnak rajta;⁴⁴⁸ van, hogy részletezi is a műveletet naplójában.⁴⁴⁹ Máskor életveszélybe kerül a beavatkozás következményeként: „Venam incidi curavi in sinistro pede, sed vesperi adaperita est. Discrimen vitae. Domine JESU juva!”⁴⁵⁰ Amikor egy gombamérgezés után néhány nappal dysenteriától szenved, több mint negyvenszer keresi fel egy nap a mellékhelyiséget.⁴⁵¹ A „sedes”-ek számát néha laxatiók, purgatiók alkalmával is feljegyzi, előfordul, hogy még feleségéét is.⁴⁵² Lábával sok a baj, olykor a chirurgus jön el bekötözni a sebet rajta.⁴⁵³ Gondosan feljegyzi a gyermekei születésével kapcsolatos

⁴⁴² *Diar.* II, 1284.

⁴⁴³ WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 90–93, 102–117; MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi emlékek*, 2.

⁴⁴⁴ L. WEBER, *Id. Buchholtz György mint orvos*.

⁴⁴⁵ *Diar.* I, 615.

⁴⁴⁶ *Diar.* I, 777, 785, 815.

⁴⁴⁷ Pl. *Diar.* I, 777, 1096, 1097; II, 1167.

⁴⁴⁸ *Diar.* I, 1352; *Diar.* II, 118.

⁴⁴⁹ „Apud Apoth. Borbély Samu venam mihi Medianam in dextra aperuit gemino ictu; sed sanguis saltem seminariae[?] ater crassis lente effluxit; Igitur in sinistra rursus tentavit bino ictu, sed irritó.” (*Diar.* I, 617.)

⁴⁵⁰ *Diar.* II, 1043.

⁴⁵¹ *Diar.* I, 1079–1080.

⁴⁵² Pl. *Diar.* II, 15.

⁴⁵³ *Diar.* I, 1182.

egészségügyi problémákat: felesége gyermekági lázát, menstruációjának visszatérését, a gyermekek elválasztását stb.,⁴⁵⁴ valamint a családtagok egyéb betegségeit; a szerettei halálát okozó betegségekkel kapcsolatban azonban eléggé szűkszavú.⁴⁵⁵ Diákjai betegségeit is megemlíti néha, egy bizonyos Francisci epilepsziás rohamai például többször előkerülnek, van, hogy az éjszaka közepén hívják hozzá Buchholtzt.⁴⁵⁶

Gyógyszereket maga is tart otthon, egyszer fel is sorolja, mi mindent tartalmaz a házipatikája.⁴⁵⁷ Nem csak saját használatra tartja őket, néha másoknak is ad belőlük. Gyógyszerjegyzéket készít barátjának, Nordtermann patikusnak, s pharmacopoliumban tett látogatását is feljegyezi.⁴⁵⁸ Többször említi a gyógynövénygyűjtést,⁴⁵⁹ a gyógyfürdőket.⁴⁶⁰

Néhányszor leírja, hogy operáción⁴⁶¹ vagy boncoláson vett részt, ilyesmiért képes elgyalogolni a szomszéd településre.⁴⁶² Máskor alaposan megvizsgálja egy elvetélt asszony embrióját.⁴⁶³ (Greifswaldban anatómiaórákra is járt.)

Orvosi könyveket is vásárol és olvas, például még Greifswaldban a *Processus Anatomicus hominis* című könyvet,⁴⁶⁴ később Lissovinyi *Hypocrisis in medicina*ját,⁴⁶⁵ Fischer

⁴⁵⁴ Pl. *Diar.* I, 908, 914, 1069; II, 1042.

⁴⁵⁵ Pl. *Diar.* I, 844, 1174; II, 554, 1331.

⁴⁵⁶ Pl. *Diar.* II, 278, 293.

⁴⁵⁷ *Diar.* I, 972: „Aq. vit. rub., Aq. Cinam., Aqua Regin. Hung., Radlerina, Theriaca, Ungventum Sperm. Ceti rubri, Syrupus laxativus pro 6. dosibus infanti, Elixir Proprietatis, Oleum Jasmini et Tubaerosae, oleum succini, oleum anisi, Candel. pro fumigat. Succinum minutum, Flusrauch, Tabacc. Conf. Schneeberg. vomitiv. 3. doses. Purgantes pulveres 3. doses, sudoriferi 4. doses, Pulv. Bezoaridic. 4. doses, Sperma Ceti album. Species laxantes loco Thee. Radix violanum: Baccae lauri: Alumen: Spongia. Arsenicum contra Mures: Limstein. Saccharum candiae album et rubrum: Ligna Liquiritiae: polipodii radices: Valerian. Lignum Brasilian. anisum (Nuc. Moschatae 5. Cinamon. Cortic. violarum Lavendul. Cariophyll. Rosmarin. Lig. sanctum - - -) Species pro aqua apoplectica. duos quoque radios cerae sigillatoriae, corum 1. pannorum, item pro viaticem 2. pullos, assaturam et panem.”

⁴⁵⁸ *Diar.* I, 968; II, 291.

⁴⁵⁹ Pl. *Diar.* I, 439, 444, 561, 854.

⁴⁶⁰ Pl. *Diar.* II, 131, 385, 411, 508, 605, 985.

⁴⁶¹ „Interfui operationi scissa gangraenae in sinistra mamma faeminae ex Maldur.” (*Diar.* II, 404.); „Intereram operationi labiali.” (*Diar.* II, 407.); „Operatio Chirurgica instituta luxati lumbis incolae septentiliensis apud Christ. Walde per Schultzi.” (*Diar.* II, 467.); „Operatio illa Chirurgica, sed sine effectu. [...] Operatio chirurgica cum effectu.” (*Diar.* II, 468.).

⁴⁶² „Anatomia studiosi Steph. Pohl 18. annorum, qui nullum habuit omentum, in pulmone sanguinem extravasatum, hepar ex altera parte jam sphacelosum, cartilagine ingentes in sterno 2 ½ articulum longos. Patres mihi nunciarunt, se residuum donare propter paupertatem defuncti; sed nullam esse sequelam formandam.” (*Diar.* II, 444.); „Leibitzii instituenda erat anatome[?] faeminae sed mater non permisit: pedester illuc expatiabar, statimque redii.” (*Diar.* II, 291.).

⁴⁶³ „Domina Textorisiana abortum passa ante preces. Embrio erat bimestris cuncta jam membra obscure saltem efformata habens exceptis digitis: sicuti ex modicella caesura cognosci potuit, sexus fuisset faeminini.” (*Diar.* II, 19.)

⁴⁶⁴ *Diar.* I, 362. – M. O., *Processus Anatomicus. Darinne gewiesen wird, wie ein Medicus Oder Chirurgus Die Section eines menschlichen Cörpers, wenn er solchen, der Kunst nach, zerlegen will, am besten erlernen kan*, Leipzig, 1710.

⁴⁶⁵ *Diar.* I, 1195. – Andreas Franciscus LISCHOVINI, *Hypocrisis In Medicina Quam ... In Disputatione Inaugurali ... In Regia Prussorum Universitate Manifestat Et publicae Eruditorum submittit*, Regiomonti, 1701.

Dániel disszertációját a delíriumról⁴⁶⁶ és más írásait, Milleter disszertációját a csömörőről,⁴⁶⁷ Kramer *Medicina docens et ducens*ét,⁴⁶⁸ Conrad Barthold Behrens *Tractatus de Constitutione rei medicae* című művét,⁴⁶⁹ Warlicztól a *Diatriba de morbis Biblicis*.⁴⁷⁰ Abraham Vatertől, a wittenbergi orvostól és anatómiaprofesszortól többször is kap orvosi disszertációkat,⁴⁷¹ Trautmannak 1732. június 16-án két forintot küld a *Lexicon Medicum* előjegyzésére.⁴⁷² 1734 szeptemberében egy láda orvosi könyvet említ, amelyeket Fischer Dániellel vettek Sziléziában 70 forintért.⁴⁷³ Az iskolában is tart órát a betegségekről; ehhez tankönyvként egy „Index morborum”-ot használ, mely talán Emanuel König műve lehet.⁴⁷⁴ A boroszlói Sammlungban orvosi témájú írásai jelennek meg.

1737. július 22-én „in morbum colicum incidi, acceptis medicaminibus”⁴⁷⁵ – írja. A következő napokon is megemlíti betegségét, de nem részletezi, 25-e után pedig már nem ír többet a naplóba ...

A Sammlung és a Nachrichten

Bár peregrinációi idején számos külföldi professzorral megismerkedik, s közülük nem eggyel a későbbiekben is tartja a kapcsolatot, a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe, úgy tűnik, Fischer Dánielnek, illetve a boroszlói Sammlungba írt beszámolóinak, tanulmányainak köszönhetően kerül be Buchholtz. A napló alapján valószínűsíthető, hogy Fischer közreműködésével kerül közelebbi kapcsolatba Johann Kanolddal és Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten (latinul Annales Physico-Mediorum) című folyóiratával. A folyóirat első száma 1717-es évszámmal 1718-ban jelent meg, az utolsó, a harmincnyolcadik 1726-os évszámmal 1730-ban. 1718 és

⁴⁶⁶ *Diar.* I, 1198. – Daniel FISCHER, *Dissertatio inauguralis medica de deliriis*, Vittembergae, 1716.

⁴⁶⁷ *Diar.* I, 1113. – Johannes MILLETER, *Dissertatio inauguralis medica de morbo tsömör Hungaris endemio*, Lugduni Batavorum, 1717.

⁴⁶⁸ *Diar.* I, 1267. – Theodorus Valentinus KRAMER, *Medicina docens et ducens*, Lipsiae, 1710.

⁴⁶⁹ *Diar.* I, 1270. – Conrad Barthold BEHRENS, *De constitutione rei medicae tractatus*, Helmstädt, 1691.

⁴⁷⁰ *Diar.* II, 104. – Christian WARLITZ, *Diatriba medico-sacra de morbis biblicis*, Vittembergae, 1714.

⁴⁷¹ *Pl. Diar.* I, 1397; II, 537.

⁴⁷² *Diar.* II, 984. – *Lexicon medicum* című összefoglalás sokféle létezett; mivel Buchholtz 1732 nyarán előfizetésről beszél, talán Johann Philipp BURGGRAV 1733-ban Frankfurtban megjelent *Lexicon medicum Universale* című művéről lehet szó.

⁴⁷³ *Diar.* II, 1147.

⁴⁷⁴ *Pl. Diar.* II, 406, 856, 858, 1146, 1173 stb. – Emanuel KÖNIG, *Regnum Animale, Sectionibus III. Physice, Medice, Anatomice, Harmonice, Mechanic, Theoretic, Practice Evisceratum, Enumeratum & Emedullatum, Hominis scilicet & Brutorum Machinam hydraulico-pneumaticam comparate, item V. Classes universales, ac Usus Cibarium & Medicinalem Curiositas quibusvis proponens. Accedit Index Synopticus totius Tractatus & Morborum remediis ex tribus Regnis petitis sanandorum*, Coloniae Munatiana, 1698.

1720 között Breslau, majd 1721-től 1730-ig Leipzig és Budišin szerepelt a címlapon megjelenési helyként. Kanold halála után Andreas Elias Büchner vette át a lap szerkesztését, és a következő négy évben, 1731-től 1734-ig (1727–1730-as évszámokkal) Erfurtban adta azt ki *Miscellanea Physico-Medico-Mathematica*, Oder, Angenehme, curieuse und nützliche Nachrichten von Physical- und Medicinischen, auch dahin gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten címmel. A folyóirat(ok) számai negyedévente, de hónapokra bontva jelentek meg, és classisokra tagolódtak, melyekben időjárási feljegyzések, adott településeken adott időszakban gyakori betegségekről, járványokról szóló beszámolók, mezőgazdasági hírek, majd hosszabb-rövidebb tudósítások természeti jelenségekkel, egészséggel-betegséggel, földrajzzal stb. kapcsolatos témákról, s esetenként recenziók szerepeltek. Fischer Dániel neve már a folyóirat első évfolyamában is megtalálható, Buchholtzé az 1723. januári számban bukkan fel először.

Buchholtz naplójában eleinte csak a Sammlung olvasásáról beszél, s különféle neveken említi a folyóiratot: „Nat. Curios. Wratislav. Sammlung”, „Natur u. Medicin geschichte”, „Natur- u. Kunst Sammlung”, „Collectio Wratislaviensis”, „Samlung Wratislaviensis”, „Sammlung Kunst und Natur Wratislaviensis”, „Wratislavensia Curiosa”, „Samlung Kunst und Natur”.⁴⁷⁶ (Az 1716-ban többször is említett *Novellae Wratislavienses* nem a Sammlungra vonatkozik, hiszen az ekkor még nem létezett, hanem feltehetően a Breßlauische Nouvelles című újságra.⁴⁷⁷) Egy alkalommal azt is leírja, hogy miután elolvasta, visszaküldte a lapot Fischer Dánielnek,⁴⁷⁸ valószínűleg tőle kapta tehát kölcsön a példányokat. Következő lépésként levelet ír Kanoldnak, s a válasz után hamarosan el is küldi neki megfigyeléseit.⁴⁷⁹ Hasonló megfigyeléseket korábban Fischernek is küld, például 1724 májusában egy földrengésről szóló beszámolót,⁴⁸⁰ s elképzelhető, hogy ezeket aztán Fischer továbbítja Kanoldnak, mert a Sammlung 1724 januári számában (amely csak 1725-ben jelent meg), szerepel Buchholtznak egy földrengésről szóló írása,⁴⁸¹ sőt előtte már más, főként rövidebb tudósításai is.

Naplójában Buchholtz ezután jó néhányszor említi, hogy – főleg időjárási – beszámolókat küld Kanoldnak.⁴⁸² Néhányszor olajjal, kövekkel, brindzával is

⁴⁷⁵ *Diar.* II, 1351.

⁴⁷⁶ *Diar.* I, 1406; II, 11, 23, 151, 152, 153.

⁴⁷⁷ Pl. *Diar.* I, 900, 948. – Vö. SCHIERSE, *Das Breslauer Zeitungswesen ...*, 75–87.

⁴⁷⁸ *Diar.* II, 153–154.

⁴⁷⁹ *Diar.* II, 192, 208, 227.

⁴⁸⁰ Pl. *Diar.* II, 221.

⁴⁸¹ *Von Erdbeben*, Sammlung, 1724. Januarius, 75–76.

⁴⁸² Pl. *Diar.* II, 227, 272, 292, 304, 356, 379, 400, 479, 547, 552, 566, 594, 696.

megajándékozza.⁴⁸³ Kanold halála után levelet ír özvegyének, s ugyanezen a napon küldi el Lipcsébe Linckének a Sammlung folytatásaként megjelenő Nachrichtenbe szánt meteorológiai megfigyeléseit.⁴⁸⁴ Később már közvetlenül Büchnerhez, a szerkesztőhöz juttatja el írásait Erfurtba.⁴⁸⁵ Mindkettőjüknek küld köveket és egyéb érdekességeket is.⁴⁸⁶ (Érdekes, hogy az 1727. szeptemberi számtól kezdődően Buchholtz „Joh. Georg”-ként szerepel, s így említi Büchner *Universal-Registere* is.⁴⁸⁷ Ő maga sehol nem használta ezt a formát.)

Ifj. Buchholtz György sokkal több tanulmányt, megfigyelést, tudósítást írt a Sammlungba és a Nachrichtenbe, mint amennyiről a különféle bibliográfiák, életrajzok, tanulmányok említést tesznek. Ezek elsődleges forrása Büchner *Registere*, amely Buchholtz huszonnyolc írását említi, ám köztük néhány rövidebbet összevont cím alatt.⁴⁸⁸ Büchner listája nyomán sorolja fel Buchholtznak a boroszlói folyóiratban megjelent „részint orvosi, részint bölcséleti megfigyelései”-t Wespřemi István a *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* című művében, latinra fordítva az eredetileg német címet.⁴⁸⁹ Ivan Bohuš bibliográfiájában egyes Sammlung-béli címek latinul, mások németül szerepelnek, a megadott lapszámok pedig nemegyszer tévesek. Büchner *Register*-énél kevesebb Buchholtz-írást említ, ugyanakkor nem általa írottakat is neki tulajdonít.⁴⁹⁰ Nora Baráthová tanulmánya Buchholtznak a boroszlói évkönyvekben megjelent írásairól már jóval alaposabb. Benne a szerző négy témakör – csillagászati-meteorológiai megfigyelések, természeti csapások, Késmárk környékének leírása, a Magas-Tátrába tett kirándulások leírása – szerint csoportosítva sorolja fel és ismerteti röviden Buchholtz írásait, azonban az ő gyűjtése sem teljes.⁴⁹¹ El kell ismerni azonban, hogy hiánytalan jegyzéket készíteni a Sammlungban és a Nachrichtenben megjelent Buchholtz-írásokról szinte lehetetlen, mivel a folyóiratok a szerző nevét a rövidebb beszámolók mellett – ahogy alább látni fogjuk – gyakran nem tüntetik fel.

Buchholtz rendszeresen küld tudósításokat a Sammlung és a Nachrichten állandó rovatai számára az időjárásról, a földek, a termés és a jószágok állapotáról. Noha a

⁴⁸³ Pl. *Diar.* II, 420, 470, 472, 552.

⁴⁸⁴ *Diar.* II, 918.

⁴⁸⁵ Pl. *Diar.* II, 952, 983, 1072, 1111, 1298.

⁴⁸⁶ Pl. *Diar.* II, 983, 1296.

⁴⁸⁷ BÜCHNER, *Vollständiges und accurates Universal-Register* ..., 32.

⁴⁸⁸ *Uo.*, 32–34.

⁴⁸⁹ WESPŘEMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 107–115.

⁴⁹⁰ BOHUŠ, *Tatry očami Buchholtzovcov*, 30.

⁴⁹¹ BARÁTHOVÁ, *Juraj Buchholtz mladší a jeho články* ...

Sammlung-belieknél általában nem szerepel a neve, csak az, hogy Késmárkról érkeztek, a bennük szereplő adatok gyakran párhuzamba állíthatók a napló feljegyzéseivel vagy Buchholtz más írásaival, így valószínűsíthető, hogy – 1723 után legalábbis – ő a szerzőjük. Nemegyszer szólásokkal, közmondásokkal, népi bölcsességekkel, megfigyelésekkel fűszerezi beszámolóját, például „Die Weinzieler haben eine Observation: Medardo claro fiet tibi copia vino”;⁴⁹² „Observatio Rustica: Es hat am Margarethen-Tage nicht geregnet, und dennoch waren die meisten Tage dieses Monats regnerisch”;⁴⁹³ „Denn man spricht: Vincento claro fiet tibi copia vino, oder auf Hungarisch: Ha szép Vince, te[!] a pince, d. i. ist Vincentius klar, so wird der Keller voll”.⁴⁹⁴ A rossz időjárás kapcsán egyszer az iskolai színjáték-előadást is megemlíti, s azt is elmondja, hogy 1708 óta – az 1712. és 1714. év kivételével – „Diarium meteorologicum”-ot vezet.⁴⁹⁵ E műről sajnos semmit nem tudni, ám bizonyosan nem azonos Buchholtz naplójával, hiszen a Sammlung számára feltehetően ezen meteorológiai diárium alapján írt összefoglalások a késmárki időjárásról sokkal bővebbek, mint a naplóban gyakran előforduló ilyen témájú megjegyzések.⁴⁹⁶

Nemegyszer tudósít Buchholtz száz évesnél idősebb emberekről, különleges betegségekről, gyógy- és savanyúvízforrásokról vagy éppen népi gyógymódokról. Az 1723. januári számban például ismerteti az előző évi fájdalommal is járó lázas megbetegedések kapcsán a parasztok szokásos fájdalomcsillapító gyógyszerét: régi disznózsírt felaprított fokhagymával összeforralnak, ecetet és mézet öntenek bele, jól összekeverik, borssal és gyömbérrel fűszerezik, majd olyan melegen isszák, ahogyan csak bírják – ez bevált szer a fájdalom ellen, most azonban nem használt.⁴⁹⁷

Gyakran számol be természeti jelenségekről: nap- és holdfogyatkozásról, meteorokról, üstökösökről, különleges felhőkről és fényekről, északi fényről, nyári hóesésről, viharokról, árvizekről. Ezek egy részét naplójában is megemlíti, csakúgy, mint a Kárpátokba tett többnapos iskolai kirándulásokat, amelyekről a Sammlung számára is részletes beszámolókat küld (l. alább). Nem jegyzi fel viszont a naplóba azokat a különleges, gyakran inkább babonás, mint tudományos érdeklődésre számot tartható eseményeket, jelenségeket (például halottégetést, vízpróbát, mérgezést, különös tűz- és haláleseteket, valóra vált vagy be nem

⁴⁹² Sammlung, 1723. Junius, 605.

⁴⁹³ Sammlung, 1723. Julius, 20.

⁴⁹⁴ Sammlung, 1724. Januarius, 24.

⁴⁹⁵ Sammlung, 1724. Majus, 480.

⁴⁹⁶ Buchholtz időjárási tudósításait klímátörténeti szempontból elemzi: BRÁZDIL, KISS, LUTERBACHER, VALÁŠEK, *Weather patterns ...*

⁴⁹⁷ Sammlung, 1723. Januarius, 48.

teljesedett álmokat), amelyekről a Sammlungban tudósít hosszabb-rövidebb, néha csak egy mondatnyi, máskor több lapnyi terjedelemben.

Olykor tudományosabb igényű cikkeket is ír, például arról, hogy hová mennek a fecskék télen, de nem ritkák a „szenzációk” sem, mint a kutyákat szülő disznó esete, a kölykeit Eperjesről Késmárcra hazacipelő kutya története, vagy balesetekről, gyilkosságokról szóló beszámolók. Általában késmárki vagy Késmárk környéki esetekről számol be, de előfordul, hogy Miskolcon történt nadragulya-főzettel való mérgezésről tudósítja az olvasókat.⁴⁹⁸ A történetet bizonyára 1728. augusztusi miskolci látogatása során hallotta, amelyről naplójában is részletesen mesél.⁴⁹⁹

Leghosszabb írásai a Sammlungban két, diákjaival a Kárpátokba tett többnapos kirándulásról szóló beszámoló, amelyek jóval részletesebbek a naplóban olvasható leírásoknál. Az 1724. július 26–28-i kirándulás ismertetése a naplóban két lapnyi, míg a Sammlungban öt oldalt tesz ki, s bár a két szöveg nagyjából ugyanazt mondja el, a folyóiratbeli leírás jóval színesebb, bizonyos elemeiben (pl. latin növénynevek) tudományosabb, s mindkettő tartalmaz olyan mozzanatokat is, amelyek a másikban nem szerepelnek.⁵⁰⁰ A Sammlungba szánt változatot a napló szerint 1725. április 4-én írta meg Buchholtz, s két nappal később küldte el Kanoldnak,⁵⁰¹ aki helyhiány miatt nem tudta azt az 1724-es nyári vagy őszi számban megjelentetni, csak az 1725-ös téliben. 1724. július 26-án Buchholtz néhány társával lóháton, míg a diákok (a Sammlung-béli tudósítás szerint huszonegynéhányan) gyalog indultak a Tátrába. A hegymászás után este visszatértek a késmárkiak juhaklához, ahol két fiú lombkunyhot épített még napközben, ám az éjszakai vihar ellen ez nem nyújtott tökéletes menedéket: úgy folyt alattuk a víz, mintha a Dunában fürödtek volna. Másnap a Zöld-tóhoz mentek, melynek vize jéghideg volt, az ifjú Cornides mégis belemerült, s homokot és kavicsokat hozott fel a tó aljáról. Nagy köveket dobáltak a tóba, hogy a zöld foltok színét megváltoztassák. Kérdés ugyanis, hogy mitől zöld a víz bizonyos helyeken, miért nem zöld viszont az egész tó. A jelenség Buchholtz szerint nem a parton lévő törpefenyők tükröződésével, hanem a tó fenekén fakadó forrásokkal magyarázható. A Sammlungban még a Fehér- és Fekete-tóról is szó esik, a naplóban ezek nem szerepelnek. Az éjszakát ismét az akolnál töltötték, ez alkalommal tiszta volt az idő, de nagyon hideg. Másnap tovább akartak menni Lengyelországba, ám vastag felhők kezdtek

⁴⁹⁸ *Schädliche Wirkung des Decocti Cicutae*, Miscellanea ... Nachrichten, 1727. Januarius, 58.

⁴⁹⁹ *Diar.* II, 625–626.

⁵⁰⁰ *Diar.* II, 238–239; *Relation von der Carpatischen Reise*, Sammlung, 1725. Januarius, 49–53.

⁵⁰¹ *Diar.* II, 304–305.

gyülekezni, így Buchholtzék lóháton (bár a lovak egy része megszökött), kerülővel, a diákok pedig gyalog, azon az úton, amelyen jöttek, hazafelé indultak.

A második kirándulás leírása a naplóban nincs egy oldalnyi sem, a Sammlungban közel öt lap terjedelmű, s nem egyezik meg a bennük szereplő dátum, noha egyértelműen ugyanazon túráról van szó.⁵⁰² A napló szerint 1726. július 10-én, a Sammlung-beli tudósításban július 7-én indult el Buchholtz; az előbbiben öccsével, Jakabbal, és tizenhét diákkal, utóbbiban barátokkal és tanítványokkal. A Fehér-víz mellett jóllaktak különféle bogyós gyümölcsökkel, majd folytatták a hegymászást. Ez alkalommal is építettek kunyhót éjszakára, ám lefekvés előtt még darazsakkal is meg kellett küzdeniük. Az éjszakai nyugalmat viszont nem zavarta az eső a most már sokkal szakszerűbben megépített kunyhóban. Másnap a Fekete-tóhoz mentek, ahol Buchholtz egy zsinagregára kötött kő segítségével megmérte a víz mélységét: tizenhárom láb. Ezután a Zöld-, a Vörös-, majd a Fehér-tó következett, utóbbinál jégeső zúdult rájuk. A táborba visszatérve Buchholtz még botanizált egy kicsit, míg a vacsora elkészült. Másnap Vorberg falun át tértek haza.

A naplóban és a Sammlungban is szereplő két kirándulás-leírás összevetése látványos példaként szolgálhatna arra, hogyan használja Buchholtz forrásként diáriumát más szövegek megalkotásához később, ám úgy tűnik, hogy – legalábbis ezekben az esetekben – nem ezt tette. Főként a második kirándulásról szóló két elbeszélés közt találhatunk olyan különbségeket, sőt ellentmondást, amelyek cáfolják e feltevést.

Nemzetközi tudományos kapcsolatok

Buchholtz nemcsak barátaival barlangászik, vagy diákjait viszi kirándulni a Tátrába (az ő szóhasználatával: a Kárpátokba), hanem másokat, olykor külföldi tudósokat is kalauzol, például a neves wolfenbütteli orvost, Franz Ernest Brückmant. 1724. május 20. és 28. között látja őt vendégül: többször együtt ebédelnek és vacsoráznak, egyszer Buchholtzéknál is alszik Brückmann. Elgyalogolnak a leibitzi kénes forráshoz, Lomnicra (de innen már lóháton jönnek haza), a Jeruzsálem-hegyen különféle alakú köveket gyűjtenek. Búcsúzáskor ásványokkal, kövekkel, azbesztpapírral ajándékozza meg őt Buchholtz.⁵⁰³ A látogatásról Brückmann is beszámol a Sammlung számára készített útleírás-sorozatának 5. részében. Más írásaiban is többször említi Buchholtzt: utal rá a Kárpátokról szóló leírásában és a liptói sárkány-

⁵⁰² *Diar.* II, 424–425; *Drey-Tägige Carpatische Gebürg-Reise*, Sammlung, 1726. Julius, 101–105.

⁵⁰³ *Diar.* II, 220–222.

barlangok ismertetése kapcsán is.⁵⁰⁴ Később is levelezésben állnak egymással, Buchholtz feljegyzi naplójába Brückmann úti leveleinek olvasását.⁵⁰⁵

Többször említ angol vendégeket, illetve levelezőtársat. 1735. május 10-én a konrektor egy Violettné nevű angolt visz hozzájuk vendégségbe. Leveleket vált John Henry Hampe londoni orvossal, a Royal Society és az Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum tagjával. Ő általában a bécsi Joseph Carl Fuxszal együtt szerepel a naplóban. Utolsó napjaiban egy Sale nevű angol látogatja meg.⁵⁰⁶ Johann Lipták szerint 1724-ben egy angolt kalauzolt a Kárpátokban, akinek neve nincs feljegyezve, ám az utazásról megjelent egy írás *Von den außerordentlichen und wunderbaren Klippen und unterirdischen Höhlen* címmel egy bécsi hetilapban.⁵⁰⁷ Ivan Bohušnál a cikk megjelenési helyeként a „Wiener Wochenblatt, 1, 1725” adat szerepel.⁵⁰⁸ Az osztrák nemzeti könyvtár adatbázisa szerint 1725-ben Bécsben a Wienerisches Diarium című lap jelent meg, hetente kétszer, szerdán és szombaton,⁵⁰⁹ ebben azonban nem találtam a kérdéses tanulmányt, és nem találtam utalást a naplóban sem a szóban forgó angol utazóra, illetve cikkeire.

Ifj. Buchholtz Györgyöt halála előtt nem sokkal egy nemzetközi természettudományos társaság tagjává választották. Naplójában mindössze ennyit ír erről 1737. március 28-án: „Literae [...] a [...] Brückman et D. Büchner Praesidis Acad. Nat. Cur. me pro membro Acad. pronunciantis.”⁵¹⁰ Más forrásokból azt is tudjuk, hogy a „Chrysippus Capadox, presbyta Hierosolymitanus” nevet kapta.⁵¹¹ A szakirodalomban Buchholtz az erfurti természetvizsgáló társaság tagjaként szerepel, Andreas Elias Büchner azonban ekkor az 1652-ben schweinfurti orvosok által alapított, a 17. század végétől Sacri Romani Imperii Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorumnak (röviden Leopoldinának) nevezett társaság elnöke volt, s később részt vett ugyan az erfurti társaság munkájában, ám az csak 1754-től működött. A hallei magyar könyvtár kéziratgyűjteményében található, Buchholtznak a Leopoldinába való

⁵⁰⁴ *Relatio quinta von dem Leubitzer Schwesel-Bade in Ober-Ungarn*, Sammlung, 1725. Januarius, 57; *Relatio XIII. Von dem Carpatischen Hohen Gebürge in Hungarn*, Sammlung, 1725. Aprilis, 401–406; *Relatio XXVI. Von den Ungarischen Drachen-Hölen in Liptauer-Comität*, Sammlung, 1725. Julius, 628–633. – A szakirodalomban több helyen is szerepel, hogy Buchholtz kalauzolta Brückmann a deményfalvi barlangokban, Brückmann beszámolója szerint azonban Cortini, Bohurad és Zmesskal voltak kísérői, Buchholtzt csupán az ott általa talált sárkánycsontváz kapcsán említi.

⁵⁰⁵ Pl. *Diar.* II, 1261, 1282.

⁵⁰⁶ *Diar.* II, 1192, 1238, 1290, 1351.

⁵⁰⁷ LIPTÁK, *Georg Buchholtz d. J. ...*, 68.

⁵⁰⁸ BOHUŠ, *Tatry očami Buchholtzovcov*, 30.

⁵⁰⁹ <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&datum=1725&zoom=2>

⁵¹⁰ *Diar.* II, 1328.

⁵¹¹ MELZER, *Biographieen berühmter Zipser*, 138; LIPTÁK, *Georg Buchholtz d. J. ...*, 67.

felvételéről szóló okirat (másolat) 1737. május 23-án Erfurtban kelt.⁵¹² A Leopoldina magyarországi tagjai között ugyanakkor sehol nem említik ifj. Buchholtz Györgyöt, maga Büchner sem az akadémia történetéről írt munkájában, és a Chrysippus Cap(p)adox nevet sem említi a tagnévsorban.⁵¹³ Az ellentmondásos adatok azzal magyarázhatók, hogy a Leopoldina székhelye 1878-ig mindig az elnök lakóhelye, így 1736 és 1745 között Erfurt. A társaság könyvtára és gyűjteményei egészen 1805-ig a városban maradtak.⁵¹⁴ Buchholtz pedig bizonyára azért nem szerepel a tagok között, mert beválasztása után hamarosan meghalt, így valójában nem is vett részt a munkában.

A *Liptóvármegye nemes családai* című mű szerint Buchholtz az oxfordi tudományos akadémia tagja volt,⁵¹⁵ erre azonban semmilyen más adatot nem találtam.

Universal Lexicon

Buchholtz 1732. szeptember 22-én kezdi olvasni Zedler *Universal Lexicon*ját,⁵¹⁶ 1733. június 17-én pedig arról számol be, hogy az A, B és C betűs részek kiegészítésén dolgozik: „occupabar supplementis concinnandis pro Universali Lexico, quae pro Lit. A. B. C. misi Bibliopolae Joh. Henr. Zedler commendatis literis D. Liedemann”.⁵¹⁷ A következő év márciusában a D és E betűs címszavakat egészíti ki, májusban a G-n és H-n dolgozik, augusztusban ismét a lexikonnal foglalkozik (itt nem említ betűt, bizonyára a hiányzó I, K-ról van szó). 1735 február-márciusában az F, L és M betűs részek vannak soron. 1736. március 21-én elküldi Zedlernek az N-O anyagot; áprilisban a P-n, novemberben az R-en, 1737 április-májusában pedig az S betűn dolgozik.⁵¹⁸

Johann Heinrich Zedler lipcsei könyvkiadó és könyvkereskedő általános nagylexikona (*Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*) 1731 és 1754 között jelent meg 64 kötetben, 4 kiegészítő kötettel. Összesen körülbelül 63 000 kéthasábos folio méretű lapon mintegy 284 000 szócikket és 276 000 utalást tartalmazott, a legnagyobb számban életrajzi (kb. 120 000) és földrajzi (kb. 73 000) vonatkozásúakat, de felölelte valamennyi tudományágat az ásványtantól és jogtudománytól kezdve az orvostudományon,

⁵¹² PÁLFY, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, 161.

⁵¹³ BÜCHNER, *Academiae ... Naturae Curiosorum Historia*.

⁵¹⁴ *Die Geschichte der Akademie gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt 1754 bis 2008*.

⁵¹⁵ *Liptóvármegye nemes családai*, I, 68.

⁵¹⁶ *Diar.* II, 1003. – *Grosses vollständiges Universal Lexicon ...*

⁵¹⁷ *Diar.* II, 1056.

⁵¹⁸ *Diar.* II, 1111, 1123, 1139, 1178, 1180, 1181, 1184, 1254, 1261, 1299, 1334–1335.

csillagászat, gazdálkodás, zené, zoológián és filozófián keresztül a különféle iparágakig és vallásokig. A szócikkek szerzőinek többsége nem ismert.⁵¹⁹

Sajnos Buchholtz nem árul el részleteket arról, hogy pontosan milyen munkát végzett a lexikon számára. Az első kiegészítéseket az első kötetek megjelenése után, azok ismeretében írja, később azonban megelőzi a lexikont. 1734-ben már G betűs címszavakon dolgozik, a G–Gl kötet azonban csak 1735-ben jelent meg. Buchholtz egészen az S betűig jut a napló szerint, miközben halálának évében, 1737-ben a lexikon még csak a K, illetve La–Le köteteknél tart. Eleinte bizonyára a már megjelent kötetekből kimaradt ismereteket pótolja a majdani kiegészítő kötetek számára, később pedig valószínűleg felkérték még hiányzó szócikkek megírására. Mivel szerzőnevek a lexikonban nem szerepelnek, és ő maga sem árul el erről semmit, nem tudjuk, mi lehet Buchholtz munkájának eredménye a gyűjteményben. Az eddig ismert szerzők köre mindenesetre újabb névvel bővíthető: ifj. Buchholtz Györgyével.

A IV. pótkötetben egyébként ő maga is szerepel, bizonyára Büchner *Registere* nyomán, hiszen az életéről szóló egy mondat – „Buchholz (Johann George), Prediger bey der Evangelischen Slovackischen Gemeinde, und Rector der Schule zu Kayßmarck in Ober-Ungarn.”⁵²⁰ –, valamint a boroszlói Sammlungból felsorolt művei megegyeznek az ott szereplő adatokkal.

Kheberitsch János Kristóf Directoriuma

Ifj. Buchholtz György tudományos–irodalmi tevékenységének eredménye a *Ioannis Christophori Kheberitsch Directorium pro unico filio suo charo Adamo Kheberitsch* [...] címmel fennmaradt, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött mű is.⁵²¹ Buchholtz neve ugyan nem szerepel a kéziratban, szerzőségét azonban egyértelműen bizonyítja Földesi Ferenc a *Directorium*ról írott tanulmányában.⁵²²

Buchholtz 1714 tavaszán ismerkedik meg Kheberitsch János Kristóffal. Nagypalugyára érkezésének másnapján, április 22-én bemutatkozik az iskola patrónusainak, köztük Kheberitschnek, a gyülekezet kurátorának,⁵²³ s ettől kezdve sűrűn szerepel naplójában ez a név. Egyre gyakrabban látogatja meg Hosszúréten (Dluhalukán) a lassanként patrónusává

⁵¹⁹ www.zedleriana.de; <http://mdz10.bib-bvb.de/~zedler/zedler2007/index.html> – Zedlerről és a *Lexicon*ról részletesen: QUEDENBAUM, *Der Verleger und Buchhändler Johann Heinrich Zedler ...*

⁵²⁰ *Nöthige Supplemente zu dem Großen Vollständigen Universal Lexicon* ..., 871.

⁵²¹ OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 573.

⁵²² FÖLDESI, *Kheberitsch János Kristóf Directoriuma*.

váló Kheberitschet, s kisebb-nagyobb írásbeli munkákat végez nála, könyveit rendezi és katalogizálja, könyveket, kéziratokat cserélnek egymással, halotti búcsúztató verseket ír számára, órákat szerkeszt, „Machina Thee”-t küld, tintát főz neki, fiát tanítja. Cserébe Kheberitschtől természetbeni juttatásokat kap: tüzelőt, szalonnát, vaját, búzát, sört, bort. Támogatja Kheberitsch Bél Mátyás számára végzett munkájában is.⁵²⁴ Közös szenvedélyük a numizmatika: gyakran említi Buchholtz, hogy régi érmekeket küldenek egymásnak, vagy hogy Kheberitsch érmeit rendezi, katalogizálja. Bizonyára Kheberitsch megbízásából kezd el numizmatikai traktátust írni, hiszen mindig csak Hosszúréten dolgozik rajta.⁵²⁵ Kheberitsch halála után (1726) fia veszi át szerepét: „Adamus”-ból, illetve „puer”-ből „Dominus Kheberitsch”-sé válik a naplóban, s folytatódik a közös éremgyűjtés is.

Kheberitsch *Directoriuma* nyolcadrét alakú, 272 levélből álló, de közben jó néhány beíratlan lapot is tartalmazó, néhány rövidebb német nyelvű rész kivételével latinul írt kézirat; bőrbe kötött kapcsos könyvecske. A bevezetést és a hozzá kapcsolódó imádságokat követően három traktátusból áll: „De Cura Animae” – a vallásról, „De Cura Oeconomiae” – a családi életéről, a családtagok feladatairól, a háztartásról, a ház körüli tennivalókról és a gazdálkodásról, valamint egy hozzá kapcsolt függelék a peregrinációról, és „De Cura Conversationis Politicae” – az emberi kapcsolatokról, különböző helyzetekben való viselkedésről. A traktátusokat egy „Appendix Sciagraphiae Scientiarum” című, a különféle tudományágak rendszerező bemutatását tartalmazó rész követi. A mű valamennyi fejezetéhez olvasnivalót is ajánl a szerző.

Kheberitsch „olyan kézikönyvet akar a fiú kezébe adni, ami őt minden állapotában – szinte születéstől a halálig – és minden élethelyzetben elirányítja, legyen szó tanulmányokról, gazdasági tudnivalókról, hitvédelemről vagy politikai fondorlatokról, egyszóval bármiről.”⁵²⁶ A Magyarországon egyedülálló műfaji összetettségű munka leginkább a német nyelvterületen virágzó „Hausväterliteratur” körébe sorolható.⁵²⁷ Tartalmát részletesen ismerteti Földesi Ferenc, az általa elmondottakat itt most nem ismételtem meg. A *Directorium* keletkezési körülményeiről és forrásairól ő is Buchholtz naplója alapján ír, adatai azonban kiegészíthetők, pontosíthatók, s mindenképpen érdemes a *Directoriumot* a Buchholtz-naplónak és Buchholtz

⁵²³ *Diar.* I, 744.

⁵²⁴ BÉL Mátyás levelezése, 50–51.

⁵²⁵ 1721. szeptember 9.: „Coepti elaborare Tractatum de Re Nummismatica, et quidem de inventaribus pecuniae praedisserendo” (*Diar.* I, 1395.); a következő napokban is többször említi, 26-án fejezi be (*Diar.* I, 1397.).

⁵²⁶ FÖLDESI, Kheberitsch János Kristóf *Directoriuma*, 94.

⁵²⁷ *Uo.*, 102.

tevékenységének szélesebb kontextusába állítva is vizsgálni. (Sőt, a mű egy sokoldalú, részletes, önálló elemzést is megérdemelne, ez azonban meghaladná a dolgozat kereteit.)

Buchholtz 1715. augusztus 16-án említi először a *Directorium*ot: „Introductit me [Kheberitsch] in Bibliothecam suam, proposuitque mihi laborem conficiendi Libelli Manuductionis ad omnes scientias pro filio; praemium promisit 6. #.” Szeptember 9-én el is kezdi a munkát, egyelőre valószínűleg csak az anyaggyűjtést: „Coepi miscella propositi Kheberitsiani.” Többször említi, hogy e feladattal foglalkozik, könyveket olvas hozzá, jegyzeteket készít, 1716. július 21-én pedig nekilát a megírásnak: „Realiter inchoavi Institutum Kheb.” November 21–22-én tisztázza le a teológiai részt, de már szeptember 22-én elkezd gondolkodni az ökonómián is, 1717. január 4-én pedig hozzákezd a kidolgozásához. Ezt április 1-jén fejezi be, s másnap el is viszi Kheberitschnek. Június 8-án „Feci praefationem generalem totius Opell[...] item specialia praeliminaria I. Tractatui De Cura Animae. Revidi et correxi quaedam. Titulum feci cum Chronostichis Nat[...] filii Adami Kheberitsch: Anno CaeCo seDIItIosIssIMo. item moderni: Pater preCatVr VIVat aDaMo kheberItsCh!” Augusztus 14-én elkezd a tudományokról szóló részt, szeptember 7-én elkészül a politikai traktátus leírásával, és folytatja a sciagraphiát, 9–10-én pedig befejezi az egész művet, „laus et gloria sit Superis”. 11-én gyalog viszi el Hosszúrétre, de Kheberitsch szeretné még néhány dologgal kiegészíttetni. Ettől függetlenül ünnepelnek – Buchholtz másnap reggel komoly fejfájással ébred az előző este elfogyasztott bor következményeként. A végleges változatot 1718. január 11. és 14. között tisztázza le egy bizonyos Kmosso,⁵²⁸ aki úgy tűnik, nem mindig tudta elolvasni Buchholtz írását, a *Directorium* kéziratában ugyanis meglehetősen sok az utólagos javítás.

A *Directorium* fő forrásaként Földesi Ferenc Hieronymus Cardanus *Arcana Politica*⁵²⁹ című művét jelöli meg, amelyet Kheberitsch egy hónappal a megbízás után küldött el Buchholtznak Andreas Maximilianus Fredro és Stephano Guazzo munkáival együtt, aki „Fredrot kézbe sem vette, csak évekkel később, Guazzót átfutotta, Cardanóval viszont többet foglalkozott”.⁵³⁰ A napló tanúsága szerint azonban a könyveket nem egyszerre kapta meg, sőt valójában csak Cardanóval kapcsolatban említi, hogy Kheberitsch küldte neki. Guazzót már napokkal korábban olvassa, a *De conversatione civili*vel együtt említi *Convivium Casalinum*át és Sagittarius két disszertációját,⁵³¹ valamennyiből jegyzeteket is készít.⁵³² Fredro nevét nem

⁵²⁸ *Diar.* I, 861, 866, 959, 977, 1000, 1026, 1047, 1066, 1080, 1084, 1085, 1107.

⁵²⁹ Hieronymus CARDANUS (Geronimo CARDANO), *Arcana politica sive de prudentia civili*, Lugduni Batavorum, 1635 és köv. kiadások.

⁵³⁰ FÖLDESI, *Kheberitsch János Kristóf Directoriuma*, 102.

⁵³¹ Bizonyára az 1635-ös lipcsei kiadást használta, amelyben a négy mű együtt szerepelt.

találtam a napló ezen részében, s arra vonatkozó adatokat sem, hogy Buchholtz „október végén Boroszlóból rendel könyveket a memorialéhoz”.⁵³³ Ugyanakkor szeptember 21-én megemlíti, hogy levelet írt Boroszlóba Johann Georg Bleßing könyvkereskedőnek, amelyben könyveket kér, a felsorolásban azonban főként a máskor is olvasott sorozatok („Bericht von den Missionariis aus Malabara”, Europäische Fama, Gelehrte Fama) újabb darabjai szerepelnek, egy katalógus, valamint két „Windische Bibel”, Faber *Thesaurusa* (ezt Kheberitsch Ádámnak is ajánlja majd olvasásra) és „Memoriale Domino Knabe”.⁵³⁴ Néhány más könyvvvel kapcsolatban viszont megjegyzi Buchholtz, hogy a *Directorium* miatt olvasta őket. 1716. október 3-án: „Legere coepi ad Institutum Kheb. in 8vo: der allzu große Unterscheid zwischen der Lutherischen und Römischen religion von Samuel Schröern probst und superint. in Clöden cum praefat. D. Valent. Ern. Löscheri superintend. Dresdens.”⁵³⁵ December 12-én: „Finivi legendo Curiosum Hortulanum den Curieusen Gärtner notavique necessaria in propositum Khebr.”⁵³⁶ 1717. január 22-én ugyan csak ennyit ír: „Inchoavi legere Becheri Oeconomiam, klugen haußvater”,⁵³⁷ az előző napokban azonban a *Directorium* ökonomia-fejezetén dolgozik, így bizonyára nem véletlenül olvassa ezt a művet.

A *Directorium* valamennyi témaköréhez ajánl további olvasmányokat a szerző, néha csak egyet-kettőt, a Biblia és a hozzá kapcsolódó tudományok tanulmányozásához azonban több oldalon keresztül sorolja őket.⁵³⁸ Közülük jó néhányat naplója tanúsága szerint ő maga is megvásárolt vagy elolvasott korábban. Némelyiket iskolai tankönyvként is használja.

Az olvasottakon kívül felhasználhatta Buchholtz saját tapasztalatait is, például a peregrinációról szóló rész megírásához. Ennek elején többször hangsúlyozza, mennyire fontos az óvatosság az utazás során, nem szabad elhanyagolni a napi imádságot, s a pénzzel is megfontoltan kell bánni, „secundum tritum Proverbium Hungarum: Pénz emberség, ruha

⁵³² *Diar.* I, 866–867.

⁵³³ FÖLDESI, Kheberitsch János Kristóf *Directoriuma*, 102.

⁵³⁴ *Diar.* I, 868. – Az utolsót nézhette talán Földesi Ferenc a Kheberitsch számára készítendő memoriálénak.

⁵³⁵ *Diar.* I, 980. – *Der allzu grosse Unterscheid zwischen der Evangelisch-Lutherischen und Römisch-Catholischen Religion: aus beyderseits ihrer Lehrer öffentlichen Schrifften ... dargestellt von Samuel SCHRÖERN, Probst und Superintendenten in Clöden. Nebst einer Vorrede Herrn D. Valent. Ernst LÖSCHERS, Ober-Consistorialn und Superintendentens zu Dreßden, Wittenberg, 1716².*

⁵³⁶ *Diar.* I, 1011. – *Der Curieuse und kluge Gärtner Oder Außführliche Anleitung wie man einen Garten nicht nur woll und förmlich anlegen sondern auch durch einen jeden Monat im Jahr denselben bestellen und vor allem Ungezieffer ... woll verwahren solle Mit sonderbahrem Fleiß ... aufgesetzt und verfertigt durch I. F. H., Leipzig, 1692 és további kiadások.*

⁵³⁷ *Diar.* I, 1129. – J.[ohann] J.[oachim] BECHERS *Kluger Hausz-Vater und wohlerfahrener Land-Medicus, das ist Vorthailhafter Unterricht wie man nicht allein in ... Haußhaltungs-Geschäften geschickt verfahren ... Sondern auch für besorglichen Kranckheiten sich praeserviren ... könne ...*, I–III, Leipzig, 1691 – további kiadások is.

⁵³⁸ KHEBERITSCH, *Directorium*, 26–31.

Tisztességh: Bocskorban keresni, Csismában költeni”.⁵³⁹ Az utazás során fontos mindent alaposan megfigyelni, s a látottakat, valamint a nap eseményeit feljegyezni. Először is meg kell tudakolni, milyen vidéken jár az ember, kié az a terület, milyen államformájú, ki a vezetője, hol van nagyváros, milyen és milyen hosszú út vezet oda; milyen a termőföld, milyen ásványok vannak arrafelé (felsorol jó néhányat, ami lehet), milyen a termés, a víz, benne a halak, milyen a bor, sör stb. Fontos megismerni az ottani erkölcsöket, szokásokat, nyelvet, dialektusokat, viseletet – ha ezeket követi az utazó, szeretni fogják. Megfigyelendő a jelentősebb városok elhelyezkedése, nagysága, formája, környéke; a hidak, folyók, kapuk, épületek, citadellák, templomok, tornyok, temetők, udvarok, akadémiák, gimnáziumok, kollégiumok, kolostorok, vendégfogadók, dologházak, bursák, fegyvertárak, piacok, paloták, színházak, szobrok, különleges kutak stb. A templomokban meg kell nézni az oltárt, a keresztelőkutat, az orgonát, a szobrokat, régiségeket, feliratokat, szószékeket, kriptákat, ambókat, tornyokat, órákat; a temetőkben a neves férfiak sírját; az egyetemeken a könyvtárakat, a ritkaság- és éremtárakat, kódexeket, kéziratokat, egyéb érdekességeket. Az akadémiákon meg kell tudakolni, hogy ki a rektor, prorektor, kik a nevesebb professzorok, milyen fakultások vannak, hány diák tanul ott, milyen a konviktus, vannak-e alapítványok, milyenek az előadótermek, a füvészkert stb. Ugyanígy a gimnáziumokban, kollégiumokban is. Érdeklődésre tarthatnak még számot a kolostorok, szerzetesrendek, szerzetesi öltözetek; az armamentáriumokban őrzött különféle fegyverek, zászlók; a város régiségei, jelvényei, vezetői, tisztségviselői, törvényei, az erkölcsök és szokások; esküvő, temetés és egyéb ünnepek; a nyomda, a különféle műhelyek, vízimalmok; az éghajlat, a kertek, bennük az egzotikus növények, a vízvezetékek stb. Ezeket a dolgokat Buchholtz is megfigyelte és feljegyezte egyetemjárásai során.

A peregrinációról szóló rész második felében az akadémiai élet szabályait olvashatta Kheberitsch Ádám hatvan pontban összefoglalva. A közösségi viselkedés normáit követően gyakorlati tanácsok következnek. Először próbáljon meg egy régebb óta ott tanuló diáktársával lakni, akitől tanácsokat, információkat kaphat az egyetemről, órákról, tanárokról, szokásokról, majd igyekezzen valamelyik professzornál vagy egy tisztességes férfiúnál szállást szerezni. Ne vegyen fel sok órát, de azokat látogassa szorgalmasan, csakúgy, mint a disputákat. Gyakran járjon könyvtárba és könyvkereskedésekbe, ahol megismerkedhet az új könyvekkel. (Így tett annak idején Buchholtz is.) Fontos a rend, a megfelelő étkezés és a testmozgás is, nyelvet pedig ebéd előtt érdemes tanulni, olyankor sokkal jobb az ember

⁵³⁹ *Uo.*, 102.

memóriája, mint étkezés után. Amort inkább kerülni kell, mivel elvonja a figyelmet a tanulástól.

Érdekes, hogy a peregrinációhoz csupán egyetlen könyvet ajánl Buchholtz, Vedelius disszertációját *De diaeta literatorum*,⁵⁴⁰ és nem említi sem Frölich Dávid, sem mások utazási útmutatóit.

Korábbi olvasmányai és tapasztalatai mellett felhasználja a *Directoriumban* egy tanítványainak írt versét is: a második traktátusban a családapa feladatai közt az idő és az időjárás figyelemmel követéséről is szó esik, s ehhez kapcsolódóan szerepel a szövegben az 1714 végén írt csíziója is. A szöveg⁵⁴¹ néhány grammatikai formától, valamint helyesírási és egyértelműen elírásból származó különbségtől eltekintve megegyezik a napló első kötetének 798–800. lapjain szereplő változattal.

Találhatók olyan részek a *Directoriumban*, amelyek Buchholtz későbbi írásaiban visszaköszönnék. Ilyen például a szintén az időjárás kapcsán felsorolt harminc népi mondás, megfigyelés,⁵⁴² amelyek közül többet felhasznál a boroszlói *Sammlung* számára készített beszámolóiban.

Itt is megfigyelhető orvostudományi érdeklődése: az ökonómiai traktátus „De Apotheca Domestica” című fejezetében hosszasan sorolja a házipatikába szükséges gyógyszereket, gyógynövényeket és olajokat (jóval többet, mint amennyi későbbi naplóbejegyzése szerint neki magának van otthon⁵⁴³); hogy milyen szereket lehet otthon előállítani és hogyan; hogy milyen bajra milyen orvosság kell; hogy a különféle betegségekben szenvedőknek milyenek az élet-halál esélyei; és arról is értekezik, hogy az egyes csillagjegyek megfelelnek egyes testrészeknek, s ennek milyen szerepe van a gyógyításban. Külön részt szentel az alkímiának, a „Magia naturalis”-nak, valamint egyéb babonás gyógy módoknak és imáknak.

A *Directoriumhoz* csatolt Buchholtz egy sciagraphiát, amelyben hat nagy csoportra osztotta a különféle tudományokat: filológiai, történeti, jogi, orvosi, filozófiai és matematikai tudományokról beszél. Az egyes csoportokon belül további felosztásokkal és rövid meghatározásokkal találkozhatunk, s valamennyihez ajánl olvasmányokat is. (E rendszerezésről a dolgozat több fejezetében is szólok, ezért itt nem ismertetem részletesen.)

⁵⁴⁰ Georg Wolfgang WEDEL, *Diaeta literatorum*, Jenae, 1674 és számos további kiadás.

⁵⁴¹ KHEBERITSCH, *Directorium*, 70–71.

⁵⁴² *Uo.*, 71–73.

⁵⁴³ *Diar.* I, 972.

Buchholtz naplója (és levelezésének néhány fennmaradt darabja) a Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* keletkezésére vonatkozóan is tartalmaz az eddigi ismeretekhez képest új adatokat.

Rezik János (?–1710) eperjesi iskolaigazgató 1697-ben azért kezdte el írni nagyszabású művét, hogy megmutassa, „mennyire elterjedt volt az evangélikus vallás, az iskolák révén pedig a kultúra, a műveltség azokon a helyeken is, amelyeken a XVII. század végén, az ellenreformáció következtében esetleg már híre-hamva sem lehetett evangélikus iskolának, templomnak, vallásnak”.⁵⁴⁴ Anyakönyvek, feljegyzések, okiratok, lelkésznévlisták, visszaemlékezések alapján készítette munkáját, amely halála miatt befejezetlen maradt. Reziket egykori tanítványa, Matthaeides Sámuel (?–1729) követte az eperjesi kollégium rektori székében, aki 1712-től párhuzamosan a szlovák lelkészi hivatalt is betöltötte. 1721-ben lemondott az iskola vezetéséről, s ekkor fogott hozzá a *Gymnasiologia* kéziratának felkutatásához, rendezéséhez, kiegészítéséhez. Az adatok gyűjtésében sokan segítettek, későbbi feljegyzésekből tudjuk, hogy Regis Márton, Antoni Sámuel, Michaelides Sámuel, Simonides Pál, Krmann Dániel és Micsinszky János mellett a két Buchholtz György is. Az elkészült mű egyik fennmaradt kéziratának címlapja szerint Greifswaldban jelent volna meg 1728-ban Szirmay Tamás költségén, erre azonban végül nem került sor. Matthaeides halála után, az 1730–40-es években Rotarides Mihály (1715–1747) próbálta meg összegyűjteni a *Gymnasiologia* elkallódott kézirateit, forrásul a tervezett magyarországi irodalom- és tudománytörténeti összefoglalásához, a nyomtatásra szánt teljes változatot azonban nem sikerült megszereznie, csupán a munkapéldányokat, ezeket magával vitte Németországba. Rotarides halála után bő két évtizeddel, 1770 táján Laucsek Márton kezdett el foglalkozni a kéziratokkal, rekonstruálni szerette volna az 1728-as szöveget. Több példányt megszerzett, lemásolt és jegyzetekkel egészített ki, a munkát azonban valamilyen oknál fogva félbehagyta.⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ KORDOVÁN, A *Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziologia kéziratei*, 14.

⁵⁴⁵ *Uo.*, 14–30. – A mű egy Kordován által nem említett kéziratea megtalálható a tiszolci evangélikus levéltárban. Címlapján a következők olvashatók: „Iohannis Rezik Gymnasii condam Eperiensis Profess. GYMNASIOLOGIA siue Historia Scholarum Euangelicarum earundemque Rectorum in Hungaria; Opera et Studio M. Samuelis Mattheides alias Mattegetz Nobilis Hungari Aruensis de Reuisna, Lycae Eperiensis condam intra et extra Moenia, Moderatoris et simul Slauorum illic VDMinistri, Ex autographis Auctoris Annotationibus et aliis Documentis vsque ad Annum 1728. eruta; sedula Opera porro Admodum Reuerendi Domini Martini Laucsek Martinopoli Thurotziensis, Ecclesiae Euangelicae primum Felső-Sajóiensis, successiue demum Szakoltzensis VDMinistri aucta et locupletata; vltimo autem A Matthia Schulek Welicsna-Aruensi, Ecclesiarum

Ifj. Buchholtz Györgynek a *Gymnasiologia* létrejöttében játszott szerepéről találhatunk néhány adatot a szakirodalomban: Vladislav Ružička a mű szlovák nyelvű kivonatolt kiadásának előszavában közli Matthaides két Buchholtzhoz írt levelének fényképét a tiszolci evangélikus levéltárból, amelyekben a *Gymnasiologia* munkálatairól esik szó;⁵⁴⁶ e leveleket Kordován László is idézi a mű kéziratairól írott összefoglalásában, valamint utal egy Rotarides- és egy Laucsek-féle példány megjegyzéseire Buchholtz közreműködéséről.⁵⁴⁷ A tiszolci gyűjteményben azonban az említett két Matthaides-levélen kívül több is található, amelyben a *Gymnasiologiáról* szó esik, Buchholtz naplója pedig szintén tartalmaz új adalékokat a művel kapcsolatban.

Matthaidest Buchholtz már greifswaldi tanulmányai idején is említi: beszélgetésekben többször szóba kerül, hiszen az előző években ő is ott tanult, Viczay Péterrel pedig levelezést folytat. 1714 januárjában eperjesi személyes találkozásról számol be Buchholtz.⁵⁴⁸ Bár Matthaidestől kapott és neki írt levelek szerepelnek a naplóban, a *Gymnasiologiáról* csak 1722 augusztusában esik szó először, ráadásul egy Stephanides tiszteletesnek írt levél kapcsán, amellyel együtt Buchholtz kiegészítéseket küld Rezik Matthaides által folytatott *Gymnasiologiájához*. Augusztus 31-én Rezik művének kéziratát olvassa, szeptember 1-től pedig a kiegészítéseken dolgozik. A hónap során többször említi a munkát, a későbbiekben viszont már nem.⁵⁴⁹ Közben élénk levelezést folytat Matthaideessel. A naplóban ennek tartalmáról ugyan nem számol be, a Tiszolcon fennmaradt, Matthaides által Buchholtzhoz írt levelekből azonban megtudjuk, hogy a *Gymnasiologia* állandó téma bennük. Az 1714. március 27-én „In Suburbio Eperiensi” (miután az eperjesi kollégium 1711 őszén a város falain kívülre kényszerült, Matthaides így keltezi leveleit) írott levél még nem tartalmaz utalást az iskolatörténeti munkára, s az 1725. májusiban sem beszél róla, a többi nyolcban azonban igen.⁵⁵⁰

1721. október 3-án⁵⁵¹ Matthaides arról tudósítja Buchholtzt, hogy a tanítástól visszavonulva folytatni kezdte Rezik *Gymnasiologiáját*. Négy részre tervezi osztani a művet: a mágánások és nemesek, a szabad királyi városok, a mezővárosok, valamint a falvak iskoláira. Nemcsak a tanárok nevére, hanem minden, az iskolák történetével kapcsolatos adatra

Euang. Komlossiensis, Hibbensis et successiue ab Anno 1778. Nagy-Palugyensis VDMinistri, in Compendium redacta, multis Rectoribus et Collegis adaucta, atque ad nostra vsque tempore perducta Anno 1790. sequitur.”

⁵⁴⁶ REZIK, MATTHAEIDES, *Gymnaziológia*, 12–18. (A képek alatti magyarázó szöveg adatai pontatlanok, a két levél címezése egymással felcserélve szerepel.)

⁵⁴⁷ KORDOVÁN, *A Rezik–Matthaides-féle Gimnaziologia kéziratai*, 14–15, 21, 29, 40.

⁵⁴⁸ *Diar.* I, 116, 350, 726.

⁵⁴⁹ *Diar.* I, 1403, 1404; II, 52, 57, 58, 60, 61, 64.

⁵⁵⁰ Tiszolc, 34., 35. kötet

⁵⁵¹ Tiszolc, 78. kötet

szüksége van, és Buchholtz segítségét kéri Nagypalugya, Okolicsány, Szentmiklós és a többi lipthói iskola leíráshoz. Buchholtz október 9-én kapja meg a levelet, s másnap válaszol is rá, ám sajnos naplójába nem jegyzi fel, hogy mit.⁵⁵²

A következő levél 1722. szeptember 26-án kelt, benne Matthaides megköszöni Buchholtz február 12-i levelét, melyet csak az előző napon kapott meg, és a vele együtt küldött dolgokat (miscellanea); apja életrajzát és a szepesszombati rektorok számát kéri.⁵⁵³ (Ez a levél nem Matthaides kézírásával íródott, csupán az aláírás az övé, s egy kivétellel a következőket is mással íratja.)

1722. december 24-én Matthaides elmondja, hogy személyesen akarta megköszönni Buchholtznak a *Gymnasiologia* érdekében végzett munkáját, az utazás azonban meghiúsult, így csak levélben keríthet rá sort. Michael Gehlerus egykori rózsahegyi rektor és Melchior Agricola prorektor versét keresi – vajon megvannak a rózsahegyi katalógusban? 1723. május 21-én gratulál Buchholtz új, késmárki állásához, s kéri, hogy olvassa el és mondjon véleményt a *Gymnasiologia* praefatiójáról, amelyet elküldött Perlicziusnak és Lányinak.⁵⁵⁴

Az 1724. június 10-i levélből kiderül, hogy Buchholtz egyik diákja letisztázta az I. Sectiót, Matthaidesék pedig a második részen dolgoznak. Kéri, hogy ha apjáról oráció vagy sírfelirat készült, tudassa vele. 1724. július 10-én köszöni a javasolt orvosságot, Buchholtz apjának sírfeliratát kéri ismét, és visszaküldi az I. Sectio tisztázatát. 1727. június 4-én arról ír, hogy a következő eperjesi Lőrinc-napi vásárig el kellene készülnie a *Gymnasologiának*, amely így a greifswaldi akadémia vezetőinek elküldve elősegíthetné a magyarországi diákok ösztöndíjának ügyét. 1728. november 27-én a mű olvasásáról számol be.⁵⁵⁵

További adalékokkal szolgálhatnának az iskolatörténeti mű elkészítéséhez a Buchholtz által Matthaidesnek írt levelek, amelyek közül öt ebben az időben keletkezettét őriz a Hallei Magyar Könyvtár gyűjteménye Berlinben,⁵⁵⁶ ezekhez azonban még nem sikerült hozzájutnom.

Tiszolcon maradtak fenn a *Gymnasiologia* más munkatársai (például Michaelides Sámuel, Simonides Pál, Micsinszky János, Antoni Sámuel) által Buchholtzhoz írt levelek,

⁵⁵² *Diar.* I, 1403, 1404.

⁵⁵³ Tiszolc, 78. kötet

⁵⁵⁴ Tiszolc, 34. kötet

⁵⁵⁵ Tiszolc, 78. kötet

⁵⁵⁶ PÁLFY, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, 147, 149, 151, 152.

Turócszentmártonban pedig Buchholtz és Regis Márton levelezésének néhány darabja, de egyikben sem esik szó a műről és a vele kapcsolatos munkáról.⁵⁵⁷

Történelem, politika

Buchholtz naplójában történelem iránti érdeklődése is megmutatkozik. (A történelmet mint tudományt, illetve mint közéleti, politikai események sorát nem választom ketté, együtt tárgyalom e fejezetben.) Feljegyez – ha nem is túlságosan gyakran – aktuális történelmi eseményeket, megemlíti a múlt írott, épített vagy éppen elbeszélt emlékeit, számos történelmi témájú könyvet olvas, régiségeket gyűjt. Diákjainak egyetemes és magyar történelmet, segéd tudományokat, egyháztörténetet tanít.

Sűrűbben csupán greifswaldi évei alatt találkozunk történelmi témájú bejegyzésekkel naplójában, ekkoriban viszont rendszeresen beszámol az otthonról érkező vagy újságokban olvasott, főként a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos hírekről, magyarországi társaival e témáról folytatott beszélgetéseiről. Megemlíti Ocskay László elfogását és lefejezését, valamint ennek megbosszulásaként Fodor László és társai kivégzését. Kétszer is ír – másodszor hamburgi újságra hivatkozva és viszonylag részletesen – „Siking” generális Rákóczi elleni csatájáról, amely négyezer magyar halálával végződött.⁵⁵⁸ (Az 1710. január 22-i romhányi csatában valójában körülbelül négyszáz katonája halt meg Rákóczinak, míg a J. Damian Sickingen generális vezette császári sereg nyolcszáz embert veszített.⁵⁵⁹) Ugyancsak újságban olvas a rozsnyói lutheránus templom elvételéről, majd 1710 márciusában arról, hogy Rákóczi a helyzet reménytelenné válása miatt Lengyelországba menekült. Májusban – valószínűleg egy levél alapján – Késmárk elfoglalásáról, s ott Kray, Trompler és Lanyi meggyilkolásáról ír.⁵⁶⁰ (A pestistől sújtott Késmárk 1709. december 13-i elfoglalása után Heister generális kivégeztette Kray Jakab bírót, Lányi Mártont és Toppertzer Sebestyént – utóbbi nevét tévesen írja Buchholtz.⁵⁶¹) Lőcse és Eperjes ekkor még tartja magát (valójában Lőcsét február 13-án feladják), ám szörnyű hírek érkeznek: Eperjesre egyetlen éjszaka alatt kilencvenhat bomba hullott, sokan meghaltak, sokan elmenekültek. December végén Patak és

⁵⁵⁷ Tiszolc, 19., 30., 33., 34., 53., 78. kötet; Turócszentmárton, C1069, Epsitol. Tom. V., VI., VIII.

⁵⁵⁸ *Diar.* I, 121, 131, 143, 144.

⁵⁵⁹ KÖPECZI, R. VÁRKONYI, II. *Rákóczi Ferenc*, 438–440.

⁵⁶⁰ *Diar.* I, 144–145, 168, 201.

⁵⁶¹ BRUCKNER, *Kuruc mozgalmak Késmárkon ...*, 11–14; *Magyarország történeti kronológiája*, II, 547.

Eger elestéről, Kassa és Eperjes teljes ostromzárlatáról kap híreket.⁵⁶² Szerencsétlen, fájdalmas, erőszakos eseményekről beszél, ugyanakkor minden kommentár nélkül jegyzi fel 1711. április 29-én a császár halálhírét.⁵⁶³ (I. József április 17-én halt meg Bécsben himlőben.)

Rákóczi iránti érdeklődését, rokonszenvét mutatja, hogy 1710 júliusában többek között egy Rákóczit és feleségét ábrázoló képet is vásárol, egy évvel később, közvetlenül hazaindulása előtt Gally Simonnal a Curieuses Bücher-Cabinetben megjelent Rákóczi-életrajzot olvas. 1712 áprilisában a szabadságharc történetéről németül megjelent könyvet, 1713 októberében Rákóczi Danckába érkezéséről egy kölni lapot, 1720 júliusában a szabadságharc történetéről és Rákóczi életéről egy német traktátust olvas.⁵⁶⁴ Buchholtz diákkorában a rozsnyói gimnáziumban több magyar történelmi tárgyú iskolai színjátéknak is szereplője volt, melyek kuruc szellemiséget tükröztek,⁵⁶⁵ az Evangélikus Országos Levéltárban fennmaradt dialógusai közül pedig több „nyíltan kurucos hangnemű”.⁵⁶⁶

A napló alapján Rákóczi és a szabadságharc külföldi megítéléséről kirajzolódó kép nem egységes: míg a hamburgi és egyéb újságok, amiket Buchholtz olvas, rebellisekről beszélnek, eltúlozva a kuruc veszteségeket, negatívan állítva be Rákóczi alakját, addig a greifswaldi professzorok érdeklődéssel figyelik az eseményeket, elbeszélgetnek Buchholtzcal hazája sorsáról, Westphal professzor pedig egyenesen Thököly és Rákóczi harcának jogosságáról tart erkölcsstani előadást: „Thököly justum bellum gessit contra Caesarem. Affirmativam etiam statuit de bello Rakociano.”⁵⁶⁷

Buchholtzt Greifswaldban nemcsak Magyarország jelen helyzete foglalkoztatja, hanem (közel)múltja is: nagyon részletesen, nemegyszer több oldalon keresztül ismerteti Palthenius professzornak az Ausztriai házról szóló előadásait. A Habsburgok trónra kerülésével és a másik oldalon Zápolya János megkoronázásával kezdi, aztán I. Miksát és fiait, Rudolf török elleni szerencsétlen egri harcát, II. Ferdinándot, a lutheránus vallásgyakorlatot korlátozó Mátyást, Bethlen Gábor háborúját, majd a III. Ferdinándtól I. Lipótig tartó időszakot említi.

⁵⁶² *Diar.* I, 319, 371.

⁵⁶³ *Diar.* I, 424.

⁵⁶⁴ *Diar.* I, 246, 479, 543, 690, 1279. – Az említett művek: Curieuses Bücher-Cabinet oder Nachrichten von Historischen, Staats- und galanten Sachen, von Antonio PAULLINI, I, 1711; *Warhafftige und Curieuse Beschreibung von dem Seit 1701. biß 1711. gewährten Neun-Jährigen Rebellions-Krieg In Ungarn: Welcher das Leben des Welt-bekannten Fürstens Ragoczy mit darzu dienlichen Kupffern beygefüget ist*, Leipzig, 1711; Cölln, Auf Kosten guter Freunde, 1711.

⁵⁶⁵ ESZE, *A kurucok Mátyás-drámája*.

⁵⁶⁶ SZELESTEIN., *Buchholtz György dialógusai*, 138.

⁵⁶⁷ *Diar.* I, 423.

Ettől kezdve a Palthenius-órákról szóló feljegyzései sokkal hosszabbá, részletesebbé válnak, s oldalakon keresztül ismerteti az egy-egy előadáson elhangzottakat. I. Lipót életrajzát a III. Ferdinánd halála utáni, Lipót fiatal kora miatti interregnummal kezdi. Magyar és európai vonatkozásairól is beszél uralkodásának, megemlítve a svéd–lengyel háborút, I. Rákóczi György erdélyi fejedelmet, a törököt, Zrínyit és a nem túl hosszú életű „Uj Zrini Vár”-at, ennek és Kanizsának elfoglalását, a szentgotthárdi béke pontjait. Hamisnak nevezi a vádak, amelyek alapján Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet és Nádasdy Ferencet lázadás előkészítése miatt kivégezték. Megemlíti, hogy Thököly Istvánt fia, az eperjesi gimnáziumból hazatérő Imre lányruhában szöktette meg késmárki fogságából, majd Lengyelországba menekült, onnan Wesselényivel (Wesselényi Pállal) szövetkezve 1671-ben visszatért, és 1683-ig tartó háborút indított.

A következő alkalommal Palthenius folytatja Lipót uralkodásának történetét, Buchholtz pedig lejegyzí szavait a francia háborúról, Anglia, Skócia és Hollandia szövetségre lépéséről a Habsburgokkal, majd a török elleni háborúról. 1683. július 2-án a török közel kétszázötvenezer főnyi sereggel körülvette Bécset, de a volt bajor választófejedelem, Miksa Emánuel, III. Sobiesky János lengyel király és III. János György szász választófejedelem, a mostani Ágost apja segítségével szeptember 2-án felszabadult a város. A következő előadás témája a török kiűzése Magyarországról, Buchholtz részletesen ismerteti a háború eseményeit, a jelentősebb települések, köztük száznegyvenöt évi török uralom után Buda visszafoglalását. Megjegyzí, hogy a „superstitiosus” Lipót Szűz Mária segítségének tulajdonította a város visszaszerzését, melynek nevében szerinte ez eleve benne rejlik („BUDA: Beata Virgo Dabit Auxilium”), s elrendelte, hogy templomot építsenek ezért a tiszteletére. Az óra I. József 1687-es megkoronázásával zárul, a következő pedig innen folytatódik, Buchholtz nagy örömmel („gratissima mihi auditu”) hallgatja. Megemlíti a Habsburg-ház örökösödésének elfogadását és az Aranybulla ellenállási záradékáról való lemondást, majd ennek értelmezéséről ír. Munkács elfoglalása, Zrínyi Ilona („Tökeliana”) elfogása, később Thökölyhez engedése, és a jelenlegi fejedelem, Rákóczi Bécsbe vitele következik, aztán a török kiűzésének további lépései. Utóbbi története folytatódik a következő előadáson is az 1691 és 1698 közötti események bemutatásával. Másnap a francia háborúval zárja le Palthenius az Ausztriai ház történetét, s történelem-előadásainak is véget vet hirtelen halála.⁵⁶⁸

Felbukkannak a naplóban a Greifswaldot érintő történelmi események is. Az 1700–1721 közti nagy északi háború miatt Buchholtz megérkezésekor sok a katona a környéken és

a városban, be sem akarják engedni. Ott tartózkodása idején egyre fenyegetőbbé válik az orosz veszély, végül a „Moscovitae” megtámadják Pomerániát. A környékbeli falvakból sok ezer szekérrel érkeznek a menekülők Greifswaldba, a tengeren felfegyverzett hajókat látni, egyre-másra érkeznek a háborús hírek. 1711 nyarának végén Stralsund ostroma előtt maga Rex Augustus (II. Erős Ágost szász választófejedelem, lengyel király) is ellátogat Greifswaldba. (Az ő 1733-ban bekövetkező halálakor Buchholtz verseket írat a készmárki diákokkal.⁵⁶⁹) Buchholtz a háborús helyzet miatt a hazatérés mellett dönt, bár Gebhardi le akarja beszélni a túlságosan veszélyesnek vélt utazásról.⁵⁷⁰ Mivel a tengeri utazás Dancka felé a hadi események miatt nem lehetséges, Németországon át, Berlin, Drezda, Boroszló érintésével tér haza Késmárkra.

A későbbiekben ritkábban említ történelmi, politikai, közéleti eseményeket. Beszámol Lányi Pál részvételéről az 1712-es országgyűlésen, onnan küldött leveleiről, például a korona Pozsonyba vitelének hírül adásáról.⁵⁷¹ Októberben az országgyűlés actáit olvassa „ex libro scripto”⁵⁷² – vagyis egy kézzel írott könyvből. Ez akár Lányi Pál írása is lehet, aki naplót vezetett az 1712. évi országgyűlésről.⁵⁷³ November 1-jei feljegyzése szerint Buchholtz lemásolta az országgyűlésen elhangzott beszédeket.⁵⁷⁴ Ír megyegyűlésekről, vármegyei tisztújításokról, a megválasztott tisztségviselőkről. Feljegyzi Lányi Pál újraválasztását az alispáni tisztségre 1713-ban, s azt is, hogy a következő évben viszont semmilyen tisztséget sem kap.⁵⁷⁵ Megemlíti külföldi uralkodók halálát; szól a trónörökös születéséről 1716 júniusában, még ez alkalomból íródott verseket is kimásol egy újságból.⁵⁷⁶ (A kisfiú hamarosan meghalt.) 1731. július 1-jén arról ír, hogy az előző napon eltávolították a városi templomból a Thökölyek fehérónból készült koporsóit.⁵⁷⁷ Többször beszámol katonák zaklatásáról,⁵⁷⁸ és gyakoriak az evangélikus egyház történetével, életével kapcsolatos megjegyzések.

Számos történelmi témájú könyvet olvas, s olykor kéziratokat is. 1712 februárjában egy „*Historia diplomatica Hungariae*”-nek nevezett könyvvel foglalkozik, majd jegyzeteket

⁵⁶⁸ *Diar.* I, 186, 189, 190, 192, 194, 196–198, 198–199, 202–203, 204–207, 208–210, 211, 212.

⁵⁶⁹ *Diar.* II, 1044.

⁵⁷⁰ *Diar.* I, 61, 146, 250, 466, 475, 476, 482, 483, 486.

⁵⁷¹ *Pl. Diar.* I, 542, 547, 584.

⁵⁷² *Diar.* I, 574.

⁵⁷³ Kiadása: LÁNYI Pál *gömöri alispán naplója ...*

⁵⁷⁴ *Diar.* I, 579.

⁵⁷⁵ *Pl. Diar.* I, 601, 723, 1161; II, 3, 14.

⁵⁷⁶ *Diar.* I, 951.

⁵⁷⁷ *Diar.* II, 903.

⁵⁷⁸ *Pl. Diar.* I, 586, 707; II, 1341.

készít belőle Lányi Pál számára.⁵⁷⁹ Márciusban Erdély történetét tanulmányozza.⁵⁸⁰ Többször említi Hübner történelemmel kapcsolatos munkáit.⁵⁸¹ Német nyelvű könyveket olvas a magyar háborúkról és királyokról,⁵⁸² Jóny János írását „de auspicio Regis Stephani”.⁵⁸³ 1717 októberében Mitsinszkynek Zrínyi, Nádasdy és Frangepán történetéről szóló könyvecskét küld,⁵⁸⁴ 1722 novemberében Novák Márton „Ungarische Avisen”-jét olvassa.⁵⁸⁵

1711 decemberében egy „Matricula Hildebrandiana”-nak nevezett kéziratot kezd kijegyzetelni. Jóval később, 1715 februárjában ismét említi: Kheberitschnek visszaadja a „Hildebrandum”-ot.⁵⁸⁶ Kérdés, hogy ugyanarról a kéziratról van-e szó. 1717 januárjában lemásolja Petrovicz lestina rektor diáriumát az előző évről, 1725 júniusában Késmárk hajdani jegyzőjének, Frey Mihálynak vegyes tartalmú kéziratát, valamint Solkovi kéziratát olvassa.⁵⁸⁷ Külföldi sorozatokból, folyóiratokból (Die europäische Fama, Die gelehrte Fama, bécsi, kölni, boroszlói stb. újságok) tájékozódik az aktuális európai politikai helyzetről, történelmi eseményekről, s az olvasottakat az iskolai órákon is felhasználja.

Nagypalugyán és Késmárkon is tanít magyar és egyetemes történelmet, valamint egyháztörténetet, s ezek mellett sort kerít segédtudományok – kronológia, heraldika, genealógia – oktatására is. Nagypalugyára kerülése után nem sokkal belefog Magyarország történetének megírásába a diákok számára, s hosszasan – hónapokig – dolgozik rajta.⁵⁸⁸ A kéziratot sajnos nem ismerjük, az azonban kiderül a naplóból, hogy az egyetemes történelem oktatásához például Hilmar Curas könyvét használja.⁵⁸⁹

⁵⁷⁹ *Diar.* I, 536, 541. – Bizonyára a következő műről van szó: [OKOLICSÁNYI PÁL], *Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicae In Hungaria*, [Frankfurt], 1710.

⁵⁸⁰ *Diar.* I, 540. – A „Historiae Transylvaniae Compendium”-ként leírt mű valószínűleg az előző jegyzetben szereplő Okolicsányi-kötet függelékéként megjelent *Brevissimum Compendium Principatus Transylvanici Historiae Ab Anno MDXXVI. usque ad Annum MDCCIII. cum Variis Documentis Et Diplomatis*.

⁵⁸¹ *Pl. Diar.* I, 559, 567, 589, 854, 933, 1140; II, 634 stb.

⁵⁸² *Diar.* I, 603, 794. – Caspar MAURER, *Ungarische Chronica: oder Kurtze historische Beschreibung von allen ungarischen christlichen Königen, wie auch unterschiedlichen Kriegs-Empörung-Belägerung vieler Städt und Vestungen*, Nürnberg, 1644; [Johann Christoph BEER], *Der Hertzogen und Königen in Hungarn Leben, Regierung und Absterben ...*, Nürnberg, 1683. – Mindkettő további kiadásokban is megjelent.

⁵⁸³ *Diar.* I, 1114. – Ioannis IONY, *De Avspicio Regio Stephani Primi Hvngarorum Apostoli Schediasma Historico-Ivridicvm*, Ienae, 1717.

⁵⁸⁴ *Diar.* I, 1092. – *Außführliche und Warhafftige Beschreibung Wie es mit denen Criminal-Processen, Und darauff erfolgten Executionen Wider die drey Graffen Frantzen Nadaßdi, Peter von Zrin, Und Frantz Christophen Frangepan, eigentlich hergangen*, Wien, Nürnberg, Hamburg, 1671. – A Wesselényi-mozgalomról 1671–1672-ben, illetve évszám nélkül megjelent nyomtatványok és néhány korabeli magyarországi kéziratot másolat jegyzéke: *Síralmas jajt érdemlő játék*, 25–29.

⁵⁸⁵ *Diar.* II, 78. – Martin NOVACK, *Ungarische gewisse und wahrhafftige Avisen, oder Außführlicher und warhafter Bericht, derer Geschichten, so sich von Anno 1658. biß Anno 1674. mit Martino Novacken und seinen beyden Kirch-Gemeinen Koosch und Unter-Metzenseuffen in Ungarn zugetragen*, [h. n.], [1680].

⁵⁸⁶ *Diar.* I, 528, 827.

⁵⁸⁷ *Diar.* I, 1030; II, 318.

⁵⁸⁸ *Pl. Diar.* I, 755, 776.

Szó van a történelem tudományáról a Kheberitsch *Directorium*ához csatolt *Sciagraphia Scientiarum*ban is. Buchholtz egyrészt *Historia Universalis*ről és *Particularis*ről (utóbbi az egyes országok történetét jelenti) beszél, egy másik fajta felosztás szerint pedig a következő ágait különbözteti meg a történelemnek: *Historia Politica* vagy *Civilis*, *Ecclesiastica* vagy *Sacra*, *Philosophica*, *Physica* vagy *Naturalis*, *Technica* vagy *Artificialis*, *Mythica* vagy *Fabulosa*, *mixta* vagy *miscellanea* – valamennyi tovább osztható. A történelemhez tartozik még a *Chronologia*, a *Geographia* és a *Genealogia*, utóbbihoz kapcsolódik a *Heraldica* is. Valamennyihez irodalmat is ajánl, általánosságban például Puffendorf *Einleitung zur Historie* című művét és Hübner *Historische Fragen*jét. A *Historia Particularison* belül harminchárom ország történelméhez javasol olvasnivalót, Magyarországhoz Bonfini, Révai Pétert, Otrokócsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae*-jét, Istvánffy Miklóst, Nadányi János *Florus Hungaricus*át, Erdélyéhez Megyesi Töppelt Lőrinc *Origines et occasus Transylvanorum* című munkáját.⁵⁹⁰

Gyűjtemények

Többször esett már szó Buchholtz különféle gyűjteményeiről. A szakirodalom neves ásvány- és éremgyűjtőként tartja őt számon,⁵⁹¹ s naplójában is számos erre vonatkozó utalás található. (Könyvgyűjteményéről külön fejezetben szólok.)

Már greifswaldi tanulmányai idején megmutatkozik ezirányú érdeklődése: nemcsak kíváncsian szemléli a különféle régiségeket és ritkaságokat, hanem vásárol is ásványokat és érmekeket.⁵⁹² A későbbiekben is többször tesz említést ilyesmiről. Nagypalugyán már egész „musaeum”-a (gyűjteménye) van, amelyet 1714. november 21-én a „camera”-ból (kamrából) a „hypocaustum”-ba (szobába) költöztet át. 1727 áprilisában Késmárkon a biztonság kedvéért Kray asszonyhoz küldi az ásványos thecát.⁵⁹³ Többször említi, hogy gyűjteményeit rendezgeti, olykor tanítványainak is megmutatja őket.⁵⁹⁴

Nemcsak gyűjti a könyveket, érmekeket, ásványokat, ritkaságokat, régiségeket, hanem másoknak is küld, és ő maga is kap ilyeneket. Doctor Stabelnek például terra sigillatát,

⁵⁸⁹ Pl. *Diar.* II, 1030. – Hilmar CURAS, *Einleitung zur Universal-Historie*, Berlin, 1723, és számos újabb kiadás.

⁵⁹⁰ KHEBERITSCH, *Directorium*, 354–367.

⁵⁹¹ A magyar irodalom története 1600–1772-ig, 469; SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, I, 1373; WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 92–93.

⁵⁹² Pl. *Diar.* I, 225, 400, 472.

⁵⁹³ *Diar.* I, 792; II, 497.

⁵⁹⁴ Pl. *Diar.* II, 487, 921, 1071, 1334.

Büchnernek ásványokat, Bél Mátyásnak gyakran „*varia curiosá*”-t küld, néha részletezi is, hogy miket, mint például 1720. november 8-án: „*missis ossibus draconis, granatis, lacte petrae, pulvere albo, stiris, dente majore et minore, lapide Thurikiensi, Terra Sigillata Bodicensi, Capite dracunculi, maxilla etc.*”⁵⁹⁵ Patrónusával, Kheberitsch János Kristóffal gyakran küldenek egymásnak régi érmeket, többek között római császárokéit, Mária királynőét, Lajos királyét 1526-ból, Mátyás királyét, Salamon magyar királyét.⁵⁹⁶ Amikor Kheberitschet kirabolják, Buchholtz is segít az új gyűjtemény létrehozásában, még külföldről is próbál érmeket szerezni patrónusának: Johann Philipp Breynéhez írott, már említett levelének végén (amellyel együtt a deménfalvi barlangokról szóló leírásokat, valamint különböző ásványokat és sárkánycsontokat is küldött) megemlíti a Kheberitschet ért támadást, és kéri Breynét, küldjön néhány régi érmet számára.⁵⁹⁷ Később is többször említi, hogy patrónusa érmeit rendezi, katalógust készít róluk.⁵⁹⁸ Ásványokat kap például Kolozsvárról, Samuel Schwartz patikustól.⁵⁹⁹

Buchholtz gyűjteményei halála után sajnos nem maradtak egyben. Wespri István már említett közlése szerint „Mindenféle régi pénzben gazdag múzeumát a többi remek és értékes ritkaságkészletével együtt fia, Buchholtz Pál, aki örököse lett, részint külföldieknek, részint az előkelő hazai Kubinyi Gáspárnak adta el.”⁶⁰⁰

Kísérletek, mérések, műszaki szerkezetek

Buchholtz tudományos ismereteit az iskolában bemutatott kísérletek formájában is kamatoztatta. Sajnos ezekről nem sokat tudunk, naplójában meglehetősen szűkszavú, éppen csak megemlíti, hogy fizikai, hőmérséklettel, levegővel, gázokkal kapcsolatos kísérleteket mutat diákjainak, kipróbálják az astrolabium nevű csillagászati eszközt, megfigyelik a napfogyatkozást.⁶⁰¹

Nem csak az iskolában kísérletezik és folytat különböző megfigyeléseket: naplójában gyakran említ csillagászati és természeti jelenségeket, beszámol nap- és

⁵⁹⁵ Pl. *Diar.* I, 927, 1209, 1309; II, 1223.

⁵⁹⁶ *Diar.* I, 1174, 1220, 1308.

⁵⁹⁷ A levél jelenleg a gothai Forschungsbibliothekban található, jelzete: Chart. B. 785. nr. 81. – Szövegének kiadása: BOGÁR, „*Draconum ossa*” ...

⁵⁹⁸ *Diar.* II, 147, 183.

⁵⁹⁹ *Diar.* II, 1214.

⁶⁰⁰ WESPRI, Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész, 92–93.

⁶⁰¹ Pl. *Diar.* I, 842; II, 137, 266, 322, 1107, 1264.

holdfogyatkozásokról, csillagokról, meteorokról, üstökösről, földrengésről, árvizekről.⁶⁰² 1715-ben matematikai magasságmérő eszközt készít, 1726-ban megméri (ezzel-e vagy egy másik műszerrel-módszerrel, nem tudni) a Kárpátok (Tátra) magasságát.⁶⁰³ 1723 novemberének végén Luzsinsky Ferencnél végeznek különféle kísérleteket, sajnos nem árulja el, pontosan milyeneket.⁶⁰⁴

Időjárási megfigyeléseiről fentebb részben esett már szó; a Sammlung számára is készített ilyen jellegű beszámolókat, és állítása szerint az 1712. és 1714. év kivételével meteorológiai diáriumot is vezetett. Éppen 1714-ben, december 24-i dátummal szerepel naplójában egy részletes feljegyzés „Luciae Witterung” címmel a Luca-nap és szenteste közti időszak időjárásáról. A napokat 4 részre osztotta, éjfélről reggel 6-ig, 6-tól 12-ig, 12-től este 6-ig, és este 6-tól éjfélig, s minden negyednap időjárását feljegyezte német nyelven. Például:

„dies 1. a 12. noct. ad 6. matut. sehr kalt, himmel klar, stille

a 6. mat. ad 12. merid. kalt, himel[!] klar, stille

a 12. merid. ad 6. vesp. halb kalt, halb klar

a 6. ad 12. noct. unfläbige kalt, trüb, windig”⁶⁰⁵

Bár Buchholtz erről nem beszél, a megfigyelést biztosan az a népi elképzelés motiválta, hogy e tizenkét nap, vagy a karácsonytól vízkereszt előestéjéig tartó időszak (szintén tizenkét nap) időjárása megmutatja a következő év hónapjainak időjárását (szó van erről a Kheberitsch Ádámnak írt *Directoriumban* is⁶⁰⁶). A napok négy részre osztásával talán a hetek időjárását kívánta előre látni, s úgy tűnik, biztosra akart menni, hiszen megismételte a megfigyelést karácsony után is: 1715. január 5-i feljegyzése szerint befejezte a karácsony óta tartó időszak időjárásának leírását.⁶⁰⁷ Adatok itt sajnos nem szerepelnek, így nem derül ki, mi lett az eredmény, s az sem, Buchholtz vajon a következő év időjárására volt kíváncsi, vagy a módszer megbízhatóságát kívánta ellenőrizni. 1719. december 13-án azt írja, hogy az előző napon elkezdte a levegő hőmérsékletének megfigyelését a „calendarium rusticum”-nak megfelelően,⁶⁰⁸ ismétlésről viszont ez alkalommal nem beszél.

⁶⁰² Pl. *Diar.* I, 875, 1046, 1068, 1087; II, 193, 201, 221, 282, 316, 335, 1017, 1020.

⁶⁰³ *Diar.* I, 860; II, 448.

⁶⁰⁴ *Diar.* II, 173.

⁶⁰⁵ *Diar.* I, 812–813.

⁶⁰⁶ KHEBERITSCH, *Directorium*, 73.

⁶⁰⁷ *Diar.* I, 818.

⁶⁰⁸ *Diar.* I, 1227.

A nagypalugyai, majd késmárki rektor nemcsak a magas tudományok iránt érdeklődött, hanem egyúttal ezermester is volt. Gyakran találunk említést a naplóban különféle órák készítéséről, javításáról, tisztításáról – ezt bizonyára Greifswaldban tanulta, ahol Jeremias Papke előadásain ilyesmikről is szó esett.⁶⁰⁹ Horologium horizontale és verticale, napóra és ütni tudó időmérő szerkezet egyaránt kikerül a keze alól. Van, hogy kőből faragja. Csinál órát magának, az idősebb és ifjabb Kheberitschnek, Zmesskálnak, az iskolának, és még többeknek. 1728. december 17-én hordozható órát vásárol.⁶¹⁰

Másféle szerkezeteket is készít, például „Machina Thee”-t Kheberitsch számára.⁶¹¹ 1733 szeptemberében egy fém piramison dolgozik, sajnos nem árulja el, mi célból.⁶¹² Kisfiának, Pálnak „machinula”-t, bizonyára valamilyen játékot szerkeszt.⁶¹³

1726–1727-ben többször említi a laterna magicát. Ez az eszköz, a bűvös lámpás a modern diavetítő őse. Felfedezőjeként többeket is számon tart a szakirodalom, legismertebb ábrázolása Athanasius Kircher jezsuita szerzetes *Ars magna lucis et umbrae* (Róma, 1646) című művében található. A könyvet Buchholtz is olvasta, de évekkel a vetítések után.⁶¹⁴ Magyarországon a laterna magica a Rákóczi-szabadságharc idején jelenik meg: Simándi István (1675–1710) professzor hozta az első Hollandiából a sárospataki református kollégiumba más fizikai eszközökkel együtt. Az első vetítések egyikén a hagyomány szerint maga Rákóczi is megjelent.⁶¹⁵ Hogy Buchholtz hogyan tett szert rá, nem derül ki a naplóból, mindenesetre szívesen mutatja meg vendégeinek, vacsora után nemegyszer mulatják nézegetésével az időt. Nemcsak barátai, Petancziék, Szakmáryék, Luzsinszkyék kíváncsiak rá, hanem sokan mások, még kamalduli páterek is meglátogatják, hogy láthassák.⁶¹⁶

Ördögök, boszorkányok, babonák

Buchholtz tudományos képzettsége és tevékenysége mellett szemmel láthatóan érdeklődött olyan témák iránt is, amelyek ma már teljességgel tudománytalannak számítanak, az ő korában azonban még erősen megosztották a „szakmai közvéleményt”. Ilyen például a fentebb már említett sárkánykérdés mellett a boszorkányok, vámpírok, lidércek léte és

⁶⁰⁹ Pl. *Diar.* I, 424.

⁶¹⁰ Pl. *Diar.* I, 614, 758, 861, 959, 1385, 1386; II, 117, 479, 658, 899.

⁶¹¹ *Diar.* II, 149, 170.

⁶¹² *Diar.* II, 1071.

⁶¹³ *Diar.* II, 1284.

⁶¹⁴ *Diar.* II, 848.

⁶¹⁵ Bővebben: KOLTA, *A vándorló laternistáktól az Urániáig*; BÍRÓ, *A dia, mint szemléltetőeszköz ...*

cselekedetei, vagy a sátán megjelenése. (Fischer Dániel például az ördög és a boszorkányok ártó hatalmáról írta disszertációját a wittenbergi egyetemen, bennük jelölve meg számos betegség okát.⁶¹⁷) Buchholtz naplójában csak néhány ilyen esetet említ röviden, a boroszlói Sammlungban azonban hosszasan is beszámol hasonlókról. Könyveket olvas a démonológiáról, mágiáról, vámpírokról.⁶¹⁸

A babonákban, különféle hiedelmekben, úgy tűnik, nem hisz, szolgálóját is megszidja babonás cselekedetek miatt; de azért érdekesnek tartja őket, mint például egy Poprád melletti kővel kapcsolatosakat.⁶¹⁹ A Csemiczky Benedek csúrfájában megjelent furcsa dolgot némelyek repülő sárkánynak vagy „Lidércz”-nek vélik, maga Buchholtz a realistábbakkal együtt tűznek látja.⁶²⁰ Azt viszont kételyeinek megfogalmazása nélkül említi 1716. június 23-án, hogy Bodefalván a sátán éjszaka kiráncigált valakit az ablakon, de mivel az illető Istenhez fohászkodott, a falun kívül végül elengedte. Az eset kapcsán további ördögös históriákat is említ.⁶²¹

Ilyesmiről Buchholtz otthon is hallhatott: apja családi krónikájában több ízben említi az ördög megjelenését. 1675. január 11-én id. Buchholtz Györgyöt hite miatt a lublói vár tornyába zárták, s ekkor az ördög az egyik lengyel őrt felvitte a lépcsőn az ezredeshez, körbevonsozta a kastély középső részén, s félholtan fekvé otthagya. 1693. január 22-én este hét órakor az idősebb Buchholtzot mint lelkészt Casper Schwalmen házába hívták, ahol egy nyugtalan szellem már nyolc napja éjjel-nappal egyházi és világi személyek jelenlétében cserepekkel dobálózott a kemence mögött. Amint belépett a szobába, Buchholtz azonnal imádkozni kezdett, majd Johann Weißöhrli kántorral elénekelték jó néhány ideillő vallásos éneket. Ezt követően Buchholtz prédikált, végül imádsággal és énekkel fejezték be az ördögűzést. Aznap éjjel a háziak nyugodtan alhattak, reggel azonban újra kezdődött a gonosz garázdálkodása. Este Buchholtz és a kántor, meg a feleségeik visszamentek a házba, s amint beléptek, a kántorné lábára egy vastuskó hullott. Megismételték az előző esti imádságot az ördög hatalma ellen, s az többé nem mutatkozott. Mindezeket száz tanú is igazolhatja.⁶²² De megjelenik az ördög fekete kutya alakjában is, és számos egyéb fantasztikus eseményről is

⁶¹⁶ Pl. *Diar.* II, 466, 467, 470, 472, 474, 480, 481, 486, 553.

⁶¹⁷ FISCHER, *Tentamen* ...

⁶¹⁸ *Diar.* I, 590; II, 11, 1047. – A következő művekről lehet szó: Jean BODIN, *De magorum daemonomania*, Francofurti, 1603 [más kiadások is]; Henning GROSSE, *Magica, daß ist: Wunderbahrliche Historien von Gespenstern und mancherley Erscheinungen der Geister*, Eißleben, 1600; Johann Christian STOCK, *Dissertatio physica [...] Von denen so genannten Vampyres oder Menschen-Säugern*, Jenae, 1732.

⁶¹⁹ *Diar.* I, 1117; II, 623.

⁶²⁰ *Diar.* I, 1092–1093.

⁶²¹ *Diar.* I, 946–947.

⁶²² BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht* ..., 163, 240–241. – A két esetet említi: WEBER, *A boszorkányságról* ...

beszámol az idősebb Buchholtz krónikájában: levegőben lovaglásról, halottak visszatéréséről, szellemekről és kísértetekről, égi jelekről. Nagyapja vére minden évben felbugyogott a földön, ahová holtteste esett, míg gyilkosát el nem fogták és ki nem végezték.⁶²³ 1700. január 12-én délután egy és három óra között két, vörös német ruhát viselő párbajozó alakját látták megjelenni a várhegyen, a segédekkel együtt összesen heten voltak, egyikük a hóna alatt szalmaköteget tartott. Először vadászoknak vélték őket, ám hamarosan eltűntek, s hatalmas vihar kerekedett, esővel kevert hó szakadt estig. A jelenés értelme 1709. december 12-én vált világossá: arról a helyről lőtték Késmárkot a németek, ahol a párbajozókat látták, sok épületet felgyújtottak és leromboltak, rengeteg vér folyt.⁶²⁴

Hasonlóképpen valamiféle jövőbeli esemény előjelének véli az ifjabb Buchholtz, amikor 1727. június 25-én tüzet lát. „Phaenomenon” – jegyzi fel naplójába 1730. március 6-án, s a margón is megjelöli egy „NB”-vel, részleteket azonban nem árul el a jelenségről. 1733 májusában vámpírokról szóló könyvet olvas; 1734 júliusában az ördögtől való megszállottságról tart órát az iskolában.⁶²⁵

A boroszlói Sammlungban is közöl néhány „érdekes” esetet. Az 1724. júniusi számban egy asszonyról ír, aki tüdőbaja következtében csontsovánnyá fogyott, és elterjedt róla, hogy éjszakánként zaklatja, fojtogatja a falubelieket. Amikor meghalt, teste nem merevedett meg, és többen állították, hogy látták éjszaka mászkálni, ezért a holttestet végül elégették. Buchholtz igyekezett kideríteni az igazságot: kikérdezte a falubelieket, s kiderült, hogy valójában senki nem látott semmit, csupán a terjengő híreket hallották. Tudós szerzőnk hozzáteszi még, hogy tüdőbetegek esetében nem ritka a hullamerevség elmaradása.⁶²⁶ Valószínűleg Buchholtz küldte a beszámolót egy hasonló esetről is, amely név nélkül, csupán „Von Käsmarck” megjegyzéssel jelent meg az 1726. áprilisi számban. Itt is elégették egy asszony holttestét, aki éjszakánként visszajárt sírjából a falusiakat zaklatni, ám Buchholtz most nem szól hozzá az esethez.⁶²⁷ Az 1726. júniusi számban boszorkánypróbáról tudósít: több faluban is boszorkányok mesterkedésének tulajdonították az aszályt, emiatt az összes asszonyt vízpróbának vetették alá – tudnivaló ugyanis, hogy a boszorkányok fennmaradnak a víz tetején. A próba következtében egy várandós asszony elvetélt, egy másik rémületében vagy szégyenében elájult, egy viszont először nem akart elmerülni, már azt hitték, ő az,

⁶²³ BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht* ..., 13–15.

⁶²⁴ *Uo.*, 265–267.

⁶²⁵ *Diar.* II, 516, 776, 1047, 1134.

⁶²⁶ *Von einem nach dem Tode verbrannten Weibe*, Sammlung, 1724. Junius, 635. – Buchholtz ezen írása kapcsán hosszasan értekezik a vámpírokról és lidércekről Wespriemi István. (WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 110–113.)

⁶²⁷ *Todten-Verbrennung*, Sammlung, 1726. Aprilis, 508.

amikor végül mégis elsüllyedt. A beszámoló végén a szerző az ördög játékaról és az emberek értelmét elhomályosító sötétségről beszél.⁶²⁸ Buchholtz ezen tudósítására utal vissza egy hosszabb, név nélküli írás a magyarországi boszorkány-vízpróbákról a *Nachrichten* 1728. júliusi számában.⁶²⁹ A késmárki rektor ezeken kívül beszámol még különleges tűz-jelenségekről, beteljesült álomról és be nem teljesült jóslatról, rettenetesen nehéz csontsovány halottról és más, hasonlóan különleges, „hátborzongató” eseményekről.

⁶²⁸ *Vom Hexen-Bade, die Wettermacherinnen zu entdecken, so die bisherige Dürre sollen verursacht haben*, Sammlung, 1726. Junius, 706–707.

⁶²⁹ *Von der in Ungarn wieder angestellten Wasser-Probe, oder sogenannten Hexen-Bade, womit man die Wettermacherinnen entdecken will*, Miscellanea ... *Nachrichten*, 1728. Julius, 1219–1221.

5. Levelezés

Ifj. Buchholtz György naplójába mindig feljegyezte, hogy kinek írt vagy kitől kapott levelet. Nem volt ezzel egyedül: a korabeli diáriumokban gyakoriak a levelezéssel kapcsolatos bejegyzések.⁶³⁰ 1712 és 1732 között külön is jelölte a leveleket a margón: függőleges vonalakkal az elküldötteket, vízszintesekkel az érkezteket. Minden hónapban, illetve évben összesítette ezek számát, 1723 és 1724 januárjában pedig az összes addigit is. Néhányszor elsámolta magát a havi adatok összeadása során, az 1723-as összesítésben pedig rosszul tüntette fel az 1718-ban írt levelek számát (250-nel számolt 253 helyett). Buchholtz feljegyzései szerint így 1712 és 1732 között 14 137 (vagy 14 134) levelet írt, és 6558-at kapott. Nem jelölt azonban minden, a szövegben szereplő levelet a margón, és tudunk a naplóban nem említettekről is. Több százra tehető továbbá azoknak a leveleknek a száma, amelyeket 1712 előtt, illetve 1733 és 1737 között írt. 1711. július 31-i bejegyzése szerint összesámolta: az elmúlt másfél évben 150 levelet írt 40 személynek.⁶³¹

Egy, a tiszolci evangélikus levéltárban található, Buchholtz kézírásával készült kimutatás kétféle csoportosításban is felsorolja levelezőpartnereit: betűrendben és lakhely alapján. A jegyzék későbbi kéztől származó címe szerint 1736-ból származik.⁶³² Rég halott személyek (például az idősebb Buchholtz György, Bohus György, Kheberitsch János Kristóf, Lányi Pál és Lányi Dániel), valamint a napló elején emlegetett greifswaldi ismerősök is szerepelnek benne, úgy tűnik tehát, hogy Buchholtz 1736-ban nem csupán az évi, hanem – a napló vagy az általa őrzött levelek alapján – összes addigi levelezőtársának nevét gyűjtötte össze. A betűrendes listában körülbelül négyszáz, utána pedig még mintegy hetven személy szerepel. A jegyzék részletes feldolgozása meghaladja e dolgozat kereteit, a benne szereplők azonosítása és Buchholtz kapcsolatrendszerének feltérképezése a későbbiekben azonban fontos adalékokkal szolgálhat a társadalom- és művelődéstörténet számára. Kérdés, hogy mi lehetett a szándéka, miért csoportosította a neveket még települések szerint is. Pusztán precíz, rendszerező, grafomán mivolta a magyarázat, vagy esetleg kiadásukra is gondolt? Noha a 17. század óta csak néha szerkesztettek tudósok epistolariumot, a 18. századi latin nyelvi reformtörekvések során – humanista hagyományt követve – Buchholtz ismerősei közül többen, például Bél Mátyás és Czirbesz Jónás András törekedtek leveleskönyvek

⁶³⁰ HOLL, *A magyar levélműfaj történetéből*, 511.

⁶³¹ *Diar.* I, 468.

⁶³² „Anno 1736. Clar. Georgii Buchholtz Correspondentes.” Tiszolc, 62. kötet.

összeállítására és kiadására.⁶³³ A naplóban nincs nyoma, hogy Buchholtz meg kívánta volna jelentetni levelezését, s mivel hagyatéka nem maradt egyben, annak alapján sem állapítható meg, hogy volt-e ilyesfajta szándéka. Azt sem tudjuk, hogy a hozzá írt leveleket csoportosította-e valamilyen módon, illetve, hogy az általa elküldöttekről készített-e és őrzött-e másolatot.

A napló többnyire csak a levelek megírásának, elküldésének vagy érkezésének tényét rögzíti, tartalmukról ritkán árul el részleteket, így jobbára csak azokról rendelkezünk bővebb ismeretekkel, amelyeknek kézírata ránk maradt.

Buchholtz hatalmas levelezése jelenleg feldolgozatlan és kiadatlan, csupán néhány levél szövege jelent meg eddig nyomtatásban.⁶³⁴ Ugyanakkor a „Magyarországi tudósok levelezése” sorozat távlati tervei között szerepel egy Buchholtz-kötet elkészítése. Egyelőre a levelek felkutatása folyik. Mai ismereteink szerint legnagyobb számban a tiszolci evangélikus levéltárban találhatók főként hozzá írott episztolák, de néhány általa elküldött is ide került. Eddigi vizsgálódásaim során körülbelül négyszázötven levelet találtam a gyűjteményben (ezekről fénymásolat vagy digitális felvétel is készült), de ennél eredetileg többet őriztek itt. A levéltár gépiratos inventáriumában a 85. számú kötet „Fragmenta correspond. Bucholtziana” címmel szerepel, ezt azonban nem találtam (más kötetek is hiányoztak). Ugyancsak nem találtam a Marcel Lalkovič által rövid időre kölcsönvett, a barlangleírások kapcsán már említett leveleket. Ezek, ha vissza is kerültek Tiszolcra, a levéltári anyagba nem osztották vissza őket. Mivel főként Buchholtzhoz írott levelek találhatók a gyűjteményben, feltételezhető, hogy a hagyatékából kerülhettek ide, itt azonban területi alapon csoportosították az iratokat, így a levelek is különböző kötetekbe kerültek, nagyrészt megírásuk helye alapján. A köteteken belül viszont többnyire időrendben következnek egymás után, nem pedig szerzők szerint csoportosítva.

Nagyobb számban találhatók még Buchholtznak küldött levelek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (harminckilenc darab),⁶³⁵ valamint általa írottak

⁶³³ SZELESTEI N., *A Magyarországi tudósok levelezése sorozatról*, 5–7; TARNAI, *Tudóslevelezések ...*, 122.

⁶³⁴ Egy Buchholtz által írt és egy általa kapott levél szövege olvasható a Bél Mátyás összegyűjtött leveleit tartalmazó kötetben (*Bél Mátyás levelezése*, 50–53, 367.); egy Bélről Buchholtzhoz írt a Szelestei N. László 60. születésnapjára készült emlékkönyvben (BOGÁR, GUITMAN, *Bél Mátyás levele ...*, 41–42.); egy Buchholtz által Johann Philipp Breynének küldött levél szövege pedig a „Magyarországi tudósok levelezése” sorozat készítésében részt vevők 2004 őszi piliscsabai műhelybeszélgetésének anyagát tartalmazó tanulmánykötetben (BOGÁR, „*Draconum ossa*”, 21–23.). Matthaëides két Buchholtzhoz írott levelének fénymérete megtalálható a szlovák *Gymnasiologia*-kiadásban (REZIK, MATTHAEIDES, *Gymnaziológia*, 12–18.).

⁶³⁵ Jelzet: Ms 1059/1–39; ugyanez mikrofilmen: A. 6062/II.

Berlinben, a Hallei Magyar Könyvtár állományában (negyvenhárom darab)⁶³⁶ és Turócszentmártonban, a szlovák nemzeti könyvtár Lautsek-gyűjteményében (huszonkét darab).⁶³⁷ Ezeken kívül egy-egy levél található még a pozsonyi állami központi levéltárban,⁶³⁸ a gothai Forschungsbibliothekban,⁶³⁹ valamint a budapesti Evangélikus Országos Levéltárban⁶⁴⁰ és a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-gyűjteményének könyvtárában.⁶⁴¹

A legtöbb fennmaradt levél latin nyelvű, de magyar, német és szlovák is akad köztük, sőt többnyelvűek is előfordulnak. Ilyen például a Viczay Péter által 1713. február 27-én küldött latin levél, amelyhez magyar utóirat kapcsolódik (benne felesége üdvözlését tolmácsolja),⁶⁴² vagy Szend Jónás 1728. november 25-i magyar nyelvű írása szlovák utóirattal.⁶⁴³ Lányi Pál 1712. május 24-én Pozsonyból küldött levelében⁶⁴⁴ a német, magyar és latin nyelvet váltogatja, többször egy mondaton belül is; de latin–magyar, latin–szlovák levelek is akadnak. A Buchholtz által írottak egy kivételével, amely a készmárki iskola inspektoraihoz és patrónusaihoz szól a fizetés ügyében németül,⁶⁴⁵ mind latin nyelvűek.

Buchholtz levelezőtársai között rokonokat, barátokat, ismerősöket, patrónusokat, hajdani tanárokat és iskolatársakat, volt diákokat, kollégákat, lelkészeket, tanítókat, más értelmiségieket, külföldi tudósokat egyaránt találunk. Ha utazásai során megismerkedett valakivel, vagy őt kereste fel otthonában egy-egy számára érdekes, nevezetesebb személy, a későbbiekben írásban tartották a kapcsolatot. Nemegyszer tájékoztatta diákjai szüleit, amikor gyermekük rossz fát tett a tűzre, az iskolából távozott diákok pedig, főként akik tanítani kezdtek vagy peregrináltak, rendszeresen beszámoltak további sorsukról. Levelezett más vallásúakkal és nőkkel is. Érdekes, hogy a vele egy településen élőkkel is gyakran ilyen módon kommunikált. Nevesebb levelezőpartnerei például Bél Mátyás, Matthaides Sámuel, Lányi Pál, Szirmay Tamás, Krmann Dániel, Regis Márton, Moller Károly Ottó, Fischer Dániel, Bohus György, Sartorius János, Brewer János, Johann Kanold, Csécsi János.

⁶³⁶ PÁLFY, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, 128, 132–135, 138, 141, 147, 149, 151–152, 155. – A Hallei Magyar Könyvtár kéziratanyagát jelenleg a berlini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetének könyvtárában őrzik.

⁶³⁷ Jelzet: 108 A 3; C 1069 Epistol. Tom. V., VI., VIII.

⁶³⁸ Pozsony, Rod Zay, rkp. č. 50.

⁶³⁹ Chart. B. 785. nr. 81.

⁶⁴⁰ EOL, AGE V. 59., 144. (másolat)

⁶⁴¹ Epistolarium, I/IV.4., ff. 16v–17. (másolat)

⁶⁴² Tiszolc, 66. kötet

⁶⁴³ MTAK Kézirattár, Ms 1059/17; Mikrofilm: A. 6062/II.

⁶⁴⁴ Tiszolc, 37. kötet

⁶⁴⁵ Tiszolc, 78. kötet

Greifswaldi, wittenbergi professzorokkal, német, osztrák, angol, erdélyi – kolozsvári, szebeni – és debreceni értelmiségiekkel is kapcsolatot tartott.

A levelekben a mindennapi élet történései közt a felek beszámolnak egymásnak saját és rokonaik, közös ismerőseik egészségi állapotáról, a velük történekről, születésekről, esküvőkről, halálesetekről; meghívókat (olykor nyomtatottat) küldenek családi eseményekre. Gyakoriak az időjárással, természeti eseményekkel kapcsolatos megjegyzések. Sűrűn előfordul az iskola: egyes tanárok és diákok viselkedése, a tananyag, színelőadások és egyéb közösségi programok. Szülők ajánlják fiaikat az iskolába, falusi gyülekezetek kérnek tanítót Buchholtz diákjai közül, vagy kikérik a véleményét a kiszemelt rektorjelöltre. Állandó téma az evangélikus felekezet és tagjainak élete, sorsa; Krmann Dániellel kapcsolatban például – fogsága idején – azt is mindig megemlítik, ha nincs róla újabb hírük. Történelmi, politikai események is előfordulnak a levelekben, továbbá Magyarország vezető tisztségviselői mellett külföldi uralkodókról szóló hírek. Gyakran esik szó könyvekről, beszámolnak egymásnak olvasmányaikról, kérnek, küldenek vagy megköszönnek a nyomtatványok mellett kézíratos szövegeket is. Leggyakrabban a Bibliáról, énekes- és imakönyvekről van szó. Elküldik egymásnak verseiket, nemegyszer elkérik a másik valamilyen alkalommal (esküvőn, temetésen stb.) elhangzott szerzeményének szövegét. A dátum időnként kronosztichonként elrejtve szerepel. Az irodalmi vonatkozású küldemények mellett enni- és innivaló, kőzetek, ásványok, csontok, régiségek, érmek is előfordulnak, valamint pénz, a megvásárolt és elküldött dolgok ára. Pruny Mátyás 1724. október 5-én Trencsénből a késmárki templom tervrajzát kéri, mivel engedélyt kaptak saját templomuk újjáépítésére.⁶⁴⁶

Szó esik tudományos tevékenységről is: a Rezik-féle *Gymnasiologia* kiegészítéséről, a Bél Mátyás számára készítendő vármegyeleírásokról, illetve azok megjelent részeiről, a Fischer Dániel által szervezett társaságról, a külföldi folyóiratokban megjelenő írásokról. A magyarországi tudományos élet megszervezetlensége miatt, tudós társaságok és folyóiratok hiányában az értelmiség tagjai levelezés útján érintkeztek egymással és a külfölddel, így terjesztettek és szereztek be könyveket, információkat, váltak tagjává a *respublica litterariának*.⁶⁴⁷ Buchholtz levelezésének csak egy részét jelentik a „tudóslevelek”, más ismert

⁶⁴⁶ Tiszolc, 52. kötet

⁶⁴⁷ A tudóslevelezésekről például: TARNAI, *Tudóslevelezések ...*; SZELESTEI N., *Irodalom- és tudományszervezési törekvések ...*; *Magyarországi tudósok levelezése ...* Tudóslevelezés-kiadások például: a „Magyarországi tudósok levelezése” sorozatban Benkő József, Horvát István és Ferenczy János, Bél Mátyás, Kollár Ádám Ferenc, valamint Karl Gottlieb Windisch levelezése; az „Adattár XVI–XVIII. század szellemi mozgalmaink történetéhez” sorozat *Peregrinuslevelek ...* és *Tudóslevelek ...* kötete, Dobai Székely Sámuelhez írt levelek (*Debreceni értelmiségiek levelei ...*).

„tudóslevelezések”, például Bél Mátyásé vagy Kollár Ádám Ferencé viszont szinte kizárólag ilyen típusú episztolákat tartalmaznak. Valószínűleg az ő levelezésük is olyan sokszínű lehetett, mint Buchholtzé, ám csak a „tudós” részét őrizték meg, rendezték össze, így ez maradt az utókorra.

A Bél Mátyás és Buchholtz közti levelezés ránk maradt néhány darabja mindenesetre a tudóslevelek körébe tartozik. A napló kettejük rendszeres írásbeli beszélgetéséről tanúskodik, Szelestei N. László összesítése szerint Bél negyvenkét, Buchholtz hatvanhét levelére tesz utalást a szöveg.⁶⁴⁸ Tudunk azonban a naplóban nem említett levelekről is, ilyen például a *Bél Mátyás levelezése* című kötetben szereplő két levél közül az 1719. február 14-én Buchholtz által írott, amelyben a szerző a készülő vármegyeleírás munkálatairól, segítőiről és az ellenzőkről tájékoztatja Bélét. Beszámol a deménfalvi barlangokban talált leletekről, a szilicei jégbarlangban tett látogatásáról és más kirándulásairól, valamint Lissovini Sámuel és Textoris János megbüntetéséről. A másik levélben Bél 1736. március 11-én a *Notitia* második, valamint nyomdában lévő harmadik kötetének terjesztéséről és az *Adparatus* hamarosan megjelenő harmadik részéről ír.⁶⁴⁹ Ez utóbbit Buchholtz a napló tanúsága szerint március 18-án kapja meg.⁶⁵⁰ Három Bél által Pozsonyból küldött levelet őriz a tiszolci evangélikus levéltár,⁶⁵¹ amelyek közül – tudomásom szerint – eddig csak egynek a szövege jelent meg nyomtatásban.⁶⁵² Az 1727. október 28-i nem szerepel Buchholtz feljegyzéseiben (a másik kettő igen), ebben Bél az idősebb Buchholtz Kárpátok-leírásáról, Fischer Dánielről ír, illetve kiadatlan kéziratok, oklevelek megszerzéséhez kéri az ifjabb Buchholtz segítségét. 1734. augusztus 23-án a *Notitia* első kötetének készítéséről, nyomdai munkálatairól, 1735. június 5-én („Non. Juni.”) a megjelenéséről, a császár előtti bemutatásáról,⁶⁵³ illetve a következő kötet nyomtatásáról számol be.

Bél Mátyás neve és tevékenysége egyébként Buchholtz másokkal folytatott levelezésében is többször felbukkan: Kubányi György,⁶⁵⁴ Bohuradt Márton,⁶⁵⁵ Bahil György,⁶⁵⁶ Michaelides Sámuel⁶⁵⁷ többször is említik őt.

⁶⁴⁸ BÉL Mátyás levelezése, 7.

⁶⁴⁹ *Uo.*, 50–53, 367.

⁶⁵⁰ *Diar.* II, 1254.

⁶⁵¹ A levelek jelzet nélküliek, 2005-ben kötetből kiemelve feküdtek az egyik szekrényben, 2007 nyarán viszont nem találtam őket a gyűjteményben. – A három levél szövege a dolgozat függelékében olvasható.

⁶⁵² BOGÁR, GUITMAN, *Bél Mátyás levele ...*

⁶⁵³ BÉL 1735. május 8-án Laxenburgban a császár előtt mondott beszédének szövege: BÉL Mátyás levelezése, 557–558.

⁶⁵⁴ Tiszolc, 32. és 37. kötet

⁶⁵⁵ Tiszolc, 34. kötet

⁶⁵⁶ Tiszolc, 78. kötet

Hivatalos leveleket is kap Buchholtz, amelyekben például állást kínálnak neki (Nagypalugyán, Késmárkon, Besztercebányán); ezeket általában barátai puhatolózó episztolái előzik meg. Ő maga is többször fordul felettes szervekhez: az evangélikus vagy városi előjárókhoz. Bizonyos tekintetben a hivatalos levelek közé sorolhatók a különféle igazolások, testimoniumok, menlevelek, passusok.

Olykor mások nevében ír levelet Buchholtz. Főként írástudatlan vagy kevésbé csiszolt stílusú személyek hivatalos ügyeiben segít,⁶⁵⁸ de patrónusai (Lányi Pál, Kheberitsch János Kristóf) vagy a gyülekezet korrespondanciájának intézésében is közreműködik.

A leveleket nemcsak postával (amelynek köszönhetően olykor két év késéssel érkeznek meg, mint például Lányi Jánosé 1716-ban⁶⁵⁹), hanem gyakrabban ismerősökkel, barátokkal, kereskedőkkel küldik. A hazatérők, illetve a külföldre indulók hozzák-viszik a peregrinusok leveleit. A címzettet nemegyszer másoknak szánt levelek továbbítására is kéri. Amikor Buchholtz Jakab Debrecenbe utazik, fivére, kihasználva az alkalmat, számos arrafelé lakó ismerősének ír.

A levelet általában nem külön borítékban küldik, hanem az összehajtogatott papír külső oldalán tüntetik fel a címzett nevét, titulását, lakóhelyét, a korabeli divatnak megfelelően gyakran franciául.⁶⁶⁰

Ügyelnek a levél formájára, stílusára, bár nem valószínű, hogy – miként a humanisták tették⁶⁶¹ – eleve az esetleges későbbi publikálás tudatában vagy szándékával írták volna őket. Gyakoriak a különböző formulák, a szöveg elején és végén a fohászok. A címzettet tisztelettel, udvariasan szólítják meg; sűrűn előfordul a „Claritas Vestra” kifejezés. A TV, TVVS, TIBI stb. egyes szám második személyű személyes névmást többnyire nagybetűkkel írják. A szerző neve a levél elején, a megszólításhoz kapcsolódóan (pl. „Viro Clarissimo atque Doctissimo Domino Georgio Buchholtzio S. P. D. [salutem plurimam dicit] Thomas Pataky”⁶⁶²), vagy a végén, egy búcsúformula után, aláírásként (pl. „maneo Claritatis Vestrae

⁶⁵⁷ Tiszolc, 78. kötet

⁶⁵⁸ Fennmaradt például egy Faix Mihály leibitzi földműves nevében Theodor Lubomirsky herceghez írt kérelem piszkozata Buchholtz kézírásában. (Tiszolc, 4. kötet)

⁶⁵⁹ *Diar.* I, 966.

⁶⁶⁰ Vö. HOLL, *A magyar levélműfaj történetéből*, 557.

⁶⁶¹ MOHOLI-ERNUSZT, *A humanista levél*, 23.

⁶⁶² Pataky Tamás ifj. Buchholtz Györgynek, Prószék, 1730. május 16. (17. Cal. Maii) (Tiszolc, 66. kötet)

Humillimus Cliens Georgius Kubanyi”⁶⁶³) szerepel. A dátum hasonlóképpen a levél elején és a végén is elhelyezkedhet.

A *respublica litteraria* keretein belül szokásos dicsőítő, hízelkedő formákból⁶⁶⁴ ezekben a levelekben – a megszólításokon kívül – csak keveset találunk, s a műzsák emlegetése, antik nevek használata sem gyakori. Akadnak azért kivételek: Michalowicz Pál prandorfi lelkész 1723. szeptember 17-én kelt levelének, amelyben fiát ajánlja Buchholtz iskolájába, minden mondatában dicsérő jelzők kíséretében szólítja meg a címzettet, s a késmárki műzsákról beszél:

„Musas Kesmarkienses ille obsequiosissimo saluavit animo, his praecipue de causis: ut Dei notitiam, Timorem *et* Viam salutis imbibat, Grammaticorum laboriosus canones excutiat, Rhetoricorum flosculis abundet, Theologorum abdita perspiciat, perspiciendo omnes Phanaticos cognoscat et vitet, amplissimaque lingae Germanicae idioma sibi notum reddat.”⁶⁶⁵

S[artorius] János 1724. december 8-án „Arabia Petreá”-ból keltezi és „Aganipodes”-nek címzi levelét.⁶⁶⁶

Buchholtz tollából nagyon kevés levelet ismerünk, de ezek a fentiekhez hasonló jellegzetességeket mutatnak. Szerzőnk nem ragaszkodott egyetlen formai megoldáshoz, többfajta levélkezdő és -záro formulát alkalmaz. A megszólításban halmozza a megtisztelő jelzőket, de a címzett neve nem mindig szerepel. A levél elején gyakori valamilyen fohász, ez olykor csak egy „JESUM!”, máskor valamivel hosszabb. A levél szövegét nem tagolja, még a három oldalnyi hosszúságúakat sem. Előfordul, hogy őrszót használ a lap alján. A befejezésben többnyire a címzett jóindulatába ajánlja magát, s marad elkötelezett – Mikes Kelemen és a régiek kifejezésével: köteles – szolgája („servus obligatissimus”, „servus obstrictissimus”, „servus devinctissimus” stb.). A címzést többnyire franciául írja. Néhány levélrészlet illusztrációképpen:

⁶⁶³ Kubányi György ifj. Buchholtz Györgynek, Osgyán, 1723. február 4. (Tiszolc, 175. kötet)

⁶⁶⁴ Vö. például MOHOLI-ERNUSZT, *A humanista levél*, 25; STEGEMAN, *How to set up a scholarly correspondence* ..., 237–241.

⁶⁶⁵ Tiszolc, 34. kötet

⁶⁶⁶ MTAK Kézirattár, Ms 1059/13; Mikrofilm: A. 6062/II.

Buchholtz György Réber Pálnak, Nagypalugya, 1721. április 22. (Tiszolc, 34. kötet)

megszólítás:

Fluvin. Rudo (Griff. Dettffoz. Vnd
Dn. Paul. Reberis. Eudipista
J. P. Buchholtz.

befejezés:

stus est. Delectissimus vni nominis nro se-
ludo die vltima. Reliqua et vltima. Hu-
mili prope. Vale. Reg. P. 22. April
1721.

Buchholtz György Bartholomaeides Sámuelnek, Késmárk, 1736. augusztus 3. (Tiszolc, 68. kötet)

megszólítás:

VIR DEI 1736. aug.
Plur. R. Dettffoz. Vnd
Dn. Frater & Frater m. l.
vltima.
JESUM! Gratulas Plur. R. Dettffoz.

6. Olvasás

A napló ifj. Buchholtz György könyvek iránti érdeklődéséről, már-már rajongásáról, olvasásszeretetéről tanúskodik. Mindig feljegyzi, hogy mit olvasott aznap, milyen könyvet vásárolt (és mennyiért), mit kapott vagy adott kölcsön, esetleg látott valahol. Véleményét azonban ezúttal sem árulja el: sosem beszél arról, hogy tetszett-e neki az éppen olvasott mű. Többnyire szerző és cím szerint említi a könyveket, de előfordul, hogy a kiadás helyét, idejét, sőt olykor a kiadó nevét is leírja. Máskor viszont csupán a megvásárolt könyvek számát jegyzi fel. Legtöbbször fiatal korában, főként peregrinációi alatt olvas, később a tanári teendők és a család mellett kevesebb ideje jut rá, a könyvek azonban mindvégig rendszeres szereplői maradnak naplójegyzeteinek. A diáriumban egyébként az olvasmányokkal kapcsolatos bejegyzéseket valaki utólag aláhúzta, nem dönthető el azonban, hogy maga Buchholtz vagy egy későbbi olvasó/kutató tett-e így.

Valamennyi Buchholtz által említett, megvásárolt, olvasott mű felsorolására és ismertetésére itt most nincs mód, csak a téma vázlatos áttekintésére. Retorikai, természet- és orvostudományi, történelmi könyveiről a megfelelő fejezetekben volt már szó, az ott elmondottakat nem ismétlem meg.

Olvasmányai között főként német és latin nyelvű művek szerepelnek, ritkábban magyar címekkel is találkozhatunk, de héber, görög, cseh, szlovák is előfordul. Mindenféle témájú könyvet olvas, korábban kiadottakat és egészen frissen megjelenteket egyaránt. A könyvekhez különféle úton-módon jut hozzá: személyesen vásárolja, könyvkereskedőktől – főleg a boroszlóiaktól és lőcseiektől: Banchiana, Blessing, Steinhübel neve szerepel a legtöbbször – rendeli meg katalógusok alapján, ajándékba vagy kölcsönbe kapja, egy részüket pedig valószínűleg apjától öröklí. Nemegyszer külföldön tanuló magyar diákok, kinti ismerősök küldik neki a köteteket.

Valószínűleg a könyvek beszerzésével függ össze, hogy egymás után gyakran több azonos szerzőjű vagy témájú művet olvas. Az is előfordul, hogy párhuzamosan több könyvvel foglalkozik egyszerre. A megszerzett köteteket többnyire azonnal elolvassa, de megesik, hogy csak évek múltán veszi kézbe, és az is, hogy egy elkezdett művet jóval később fejez be.

Napi olvasmánya a Biblia, erről azonban általában csak akkor ír, ha a végére ért, és kezdi újra előlről. Nem derül ki egyértelműen, hogy milyen nyelven olvassa (valószínűleg latinul vagy németül), utal viszont különböző nyelvű – latin, német, görög, héber, cseh,

szlovák – változatokra, valamint különféle fordításokra – például Bézáéra, Lutherére –, amelyeket megvásárol, végigböngész, barátainak vagy ismerőseinek küld. A protestáns Szentírásban nem szereplő, általuk apokrifnek tartott deuterokanonikus részeket is elolvassa, 1709 októberében például Judit, Tóbiás, a Bölcsesség, Sirák fia és Báruk könyvét, később Eszterét is.⁶⁶⁷ Nemcsak a Biblia szövegét tanulmányozza, hanem hozzá írott segédkönyveket, kommentárokat is. (Az egyes bibliai könyveket, azok meghatározott helyeit magyarázó szerzőkről, illetve műveikről – a konkrét lapszám feltüntetésével – külön jegyzéket készít.⁶⁶⁸)

A Biblia mellett gyakran olvas teológiai, vallásos tárgyú műveket, főként evangélikus szerzők írásait. Nem ragaszkodik egyetlen irányzathoz, Luther, Melanchthon, Christian Thomasius, Aegidius Hunnius, Johann Balthasar Schupp, Reinhard Heinrich Roll, Johann Friedrich König, Veit Ludwig von Seckendorff, a pietisták és David Pareus művei, az ágostai hitvallás és a formula concordiae egyaránt előfordul könyvei, olvasmányai között.

A tudományosabb írások mellett gyakran említ elmélkedéseket, prédikációkat, ima- és énekeskönyveket, például Christian Scriver meditációit, a Tranoscius-féle énekeskönyvet, Johann Arndt *Paradies-Gärtlein*-jét, vagy a Kempis Tamásnak tulajdonított *Imitatio Christi*.⁶⁶⁹

Elolvassa más vallásokhoz, felekezetekhez tartozó szerzők írásait is. Különösen gyakoriak ezek közül a jezsuiták által írt, róluk szóló vagy velük vitatkozó művek. Jeremias Drexel cím szerint meg nem nevezett könyvét, Carolus Musart örökkévalóságról szóló írását – ebből jegyzeteket is készít –, Loyolai Szent Ignác életrajzát,⁶⁷⁰ Georg Scherer 1585-ban Ingolstadtban megjelent prédikációit és *Scala coeli*⁶⁷¹ című művét említi többek között; a másik oldalon egyebek mellett Pierre Jarrige jezsuita-ellenes pamfletje (a szerző egykor maga is jezsuita volt, majd református hitre tért), Henri de Saint-Ignace (kármelita szerzetes) *Artes Jesuiticae* című műve, Johann Leonhard Weidner *Elixir Jesuiticum*a szerepel.⁶⁷² Számos vitairatot olvas a katolikus, református és más tanok ellen (Peter Zornnak az evangélikus és református viták történetéről írt könyvében a nyomtatásban esett hibákat is kijavítja

⁶⁶⁷ *Diar.* I, 79, 446.

⁶⁶⁸ Tiszolc, 9. kötet

⁶⁶⁹ *Diar.* I, 251–252; II, 683, 977, 1230.

⁶⁷⁰ *Diar.* I, 57a, 62, 64, 1117.

⁶⁷¹ *Diar.* II, 413–414. – A következő művekről lehet szó: *Zwo Christliche Predigen: Erste: Mayenpredig, auff den ersten Tag May, am Fest der heiligen Aposteln Philippi und Jacobi. Andere: Schnit oder Erndtpredig, uber das Evangelium Marci 8. von siben Broten. Beyde Zu Wien in Oesterreich gehalten, Durch Georgium Scherer, Societatis Iesu Theologum ...*, Ingolstadt, 1585; *Scala Iacob: Die Himmels Leitter*, Wien, 1595.

⁶⁷² *Diar.* I, 86, 574, 896.

közben⁶⁷³), ugyanakkor róluk szóló vagy képviselőik által írt műveket is, például Heinrich Leuchter *Alcoranus mahometicus*át.⁶⁷⁴

A humanista szerzők közül többször említi Erasmus⁶⁷⁵ és Justus Lipsius⁶⁷⁶ műveit (ezekből is készít jegyzeteket), de Aldo Manuzio és Zsámboky János egy-egy munkája⁶⁷⁷ is szerepel olvasmányai közt. A filozófusok közül Johann Franz Buddaeus kerül elő legtöbbször, az ő írásából ismeri meg Spinozát, de olvassa Arisztotelész etikáját is (latinul).⁶⁷⁸

Érdeklődik a földrajz, a távoli tájak iránt, nemegyszer vásárol térképeket, olvas útleírásokat például Rómáról, Kínáról, Japánról, Kanadáról, Brazíliáról, Egyiptomról, a Közel-Keletről.⁶⁷⁹ Hasonlóképpen érdekli a történelem, régi időktől kezdve saját korának eseményeiig egyaránt. Olvasmányai közt a nagy összefoglalások (Clarmundus, Sleidanus, Hübner) mellett egyes résztemákról szóló művek (Greifswald története, antik szerzők – Sallustius, Plutarkhosz – szövegei, Ausztria, Magyarország, Lengyelország és más országok története, segédtudományok) is megtalálhatók.⁶⁸⁰ A történelmi eseményekről szóló írásokon túl szép számmal olvas történetfilozófiai, politikai, jogi műveket, például Antonio de Guevara *Horologium principium*át, Balthasar Cellarius és Jules Mazarin *Politica*ját, Henricus[!] Morus *Utopia*ját.⁶⁸¹

Nemcsak gyűjti, hanem végig is olvassa a különféle szótárakat, lexikonokat, grammatikákat. Többfajta latin, görög és héber nyelvtant, nyelvtanulást segítő könyvet említ, többek között Heinrich Opitz, Jacob Weller, Johann Knoll, Andreas Corvinus, Johann Rhenius műveit.⁶⁸² Szerepel a naplóban Szenci Molnár Albert és Calepinus szótára is.⁶⁸³ Megvásárolja egyebek közt Johann Hübner *Reales Staats- und Zeitungs-Lexicon*ját és *Curieuses Natur- Kunst- Gewerck- und Handlungs-Lexicon*ját, Benjamin Hederich *Reales Schul-Lexicon*ját, Johann Heinrich Zedler *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*ját.⁶⁸⁴

⁶⁷³ *Diar.* I, 374–375. – *Die schon längst-verlangte Historia, Derer zwischen denen Lutherischen und Reformirten Theologis gehaltenen Colloqviorum ...*, Hamburg, 1705.

⁶⁷⁴ *Diar.* II, 61.

⁶⁷⁵ *Institutio principis Christiani; Querela pacis; Enchiridion militis Christiani; De civilitate morum puerilium; Proverbiales Graecorum versus; Adagia.* – *Diar.* I, 65, 67, 70, 73, 75, 176, 222.

⁶⁷⁶ *De constantia; Flores totius philosophiae; Monita et exempla politica.* – *Diar.* I, 175, 190, 245, 1049.

⁶⁷⁷ *Diar.* I, 125, 148.

⁶⁷⁸ *Diar.* I, 176; II, 63.

⁶⁷⁹ *Diar.* I, 555; II, 33, 1285, 1286.

⁶⁸⁰ *Pl. Diar.* I, 105, 125, 148, 164, 176, 567, 575, 1342; II, 605.

⁶⁸¹ *Diar.* I, 164, 279, 386, 428, 498, 885.

⁶⁸² *Pl. Diar.* I, 65, 106, 123, 125, 132, 135, 176, 220.

⁶⁸³ *Diar.* I, 51, 318.

⁶⁸⁴ *Diar.* I, 1227; II, 1003.

Számos szépirodalmi művet olvas: antik, reneszánsz és kortárs szerzők írásait, magyart és idegen nyelvűt, verset és prózát, komolyat és vidámat egyaránt. Az ókorból Juvenalist, Horatiust, Ovidiust, Hésziodoszt, Senecát, Vergiliust⁶⁸⁵ említi többek között, a reneszánsz idejéből Petrarcat, Alciatit, az angol John Owen epigrammáit, ⁶⁸⁶ kortársai közül Molière komédiáit.⁶⁸⁷ Többször olvas vidám német történeteket, köztük szerelmi témájúakat, ezek címét azonban nem jegyzi fel.⁶⁸⁸

Daniel Defoe *Robinson Crusoe*-ját 1723. november 5-én kezdi olvasni – vagyis jóval korábban, mint Dobai Székely Sámuel, akit egy 1737-es kalendárium-bejegyzése alapján a szakirodalom a mű első ismert magyar olvasójaként tart számon.⁶⁸⁹ November 7-én befejezi az első részt, 8-án kezdi a másodikat, másnapra ezzel is végez. Német címmel említi („das leben u. begebenheiten Robinson Crusoe”), az 1720-as hamburgi kiadásról lehet szó. November 10-től 13-ig a harmadik részt olvassa, 14-től a negyediket, és a „Robinson Crusoe rectus Petri Mesange”, illetve a „Petri Mesange seu Robinson Crusoe” megnevezéseket használja rájuk.⁶⁹⁰ Ezek minden bizonnyal Simon Tyssot de Patot *Des Robinson Crusoe dritter und vierter Theil, oder Lustige und seltsame Lebens-Beschreibung Peter von Mesange* (Leyden, 1721) művét jelentik. November 18-án ezt olvashatjuk a naplóban: „Legere coepi Betrachtungen des Robinson Crusoe et gesicht von der Welt Engel. Amsterdam 1721.”, 21-én pedig a második rész olvasásának befejezését jegyzi fel Buchholtz.⁶⁹¹ Ez a kiadás a Defoe által írt harmadik részt, egy Robinson Crusoe-val kapcsolatos esszégyűjteményt tartalmaz.⁶⁹² A mű, úgy látszik, tetszik Buchholtznak: különféle változatai többször előkerülnek még a naplóban: 1730. január 23-án a „Spanische Robinson” harmadik részét kezdi olvasni, 26-án ezt „geschichte von Gil Blas”-ként említi. Bizonyára Alain René Le Sage *Der spanische Robinson oder Sonderbahre Geschichte des Gil Blas von Santillana* című művének 1726-os hamburgi kiadásáról van szó. Február 11-én egy bizonyos Bachmannak elküldi a *Robinson*-t, valószínűleg a (német nyelvű) spanyol változatot. 1736. április 18-án Gustav Landcrin *Schweedsche Robinsonjának* 1726-os nürnbergi kiadását kezdi olvasni.⁶⁹³

⁶⁸⁵ *Diar.* I, 98, 102, 148, 217, 244, 793, 1133, 1343.

⁶⁸⁶ *Diar.* I, 61, 129, 132, 148.

⁶⁸⁷ *Diar.* II, 154–167.

⁶⁸⁸ Pl. *Diar.* I, 225, 237.

⁶⁸⁹ FALLENBÜCHL, Dobai Székely Sámuel ...

⁶⁹⁰ *Diar.* II, 167–169.

⁶⁹¹ *Diar.* II, 170–171.

⁶⁹² *Kindlers Neues Literatur Lexikon*, IV, 482–483.

⁶⁹³ *Diar.* II, 765, 769, 1260.

Rendszeresen olvas külföldi – hamburgi, kölni, bécsi, lipcsei, boroszlói – német, illetve latin nyelvű folyóiratokat, ezeket általában csak novellae-nek, relationesnek nevezi, de néhányat rendszeresen cím szerint említ (például: Die Europäische Fama, Schwedische Fama, Die Gelehrte Fama). Kedveli a különféle kalendáriumokat, a lőcsei mellett a bécsit, boroszlóit, nagyszombatit is igyekszik beszerezni. Gyakran említ könyvkatalógusokat – újonnan megjelent, könyvvásárokon és aukciókon szereplő művek jegyzékét egyaránt – Hamburgból, Lipcséből, Frankfurtból. Ezeket általában a boroszlói könyvkereskedők küldik meg neki. Rengeteg disszertációt, egyetemi disputációkhoz kapcsolódó tézisfüzetet olvas.

A magyar nyelvű, magyar szerzőjű, vagy valamilyen szempontból Magyarországhoz kötődő művek aránya Buchholtz olvasmányai közt meglehetősen csekély. Közülük elsőként Szenci Molnár Albert szótárát említi, amelyet Danckában kap kölcsön társaitól, Lányi Dánieltől és Kray Sándortól.⁶⁹⁴ Néhány héttel később egy Magyarország-térképet vásárol,⁶⁹⁵ és később sem mulasztja el megemlíteni, ha valahol hazájának térképével találkozik. Greifswaldban többször olvas Rákóczi-ról, illetve a szabadságharcról – e műveket és más, Magyarország történetével kapcsolatos olvasmányait a napló történelmi vonatkozásairól szóló fejezetben már említettem. Ugyancsak Greifswaldban olvassa Jessenius (Jeszenszky) Dániel verses útleírását, melyben a turóci származású szerző Magyarországról Szászországba való utazását örökíti meg. A könyvet barátjától, Ferdinand Georg Narcissustól kapja kölcsön.⁶⁹⁶

Greifswaldból hazafelé, Boroszlóban vásárolja meg Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae*-ját, s még útközben elkezd olvasni.⁶⁹⁷ Később is említ irodalomtörténeti tárgyú műveket, például Árvai Mihály és Johann Georg Lippisch írásait.⁶⁹⁸ Greifswaldi diáktársától, barátjától, Viczay Pétertől megkapja az általa összeállított magyar közmondásgyűjteményt.⁶⁹⁹ A magyar nyelvű szépirodalom köréből Forró Pál *Curtiusának*⁷⁰⁰ és a *Fortunatus-históriának* olvasását jegyzi fel. Az utóbbinak egy 16. századi verses és egy 17. századi prózai változatát ismerjük, a szűkszavú naplóbejegyzés alapján nem dönthető el, melyik volt a kezében. Az 1651-ben megjelent prózai fordítás (vagy valamelyik későbbi kiadása) mellett szólhat, hogy Buchholtz meg szokta említeni, ha az olvasott mű verses, itt

⁶⁹⁴ *Diar.* I, 51.

⁶⁹⁵ *Diar.* I, 88.

⁶⁹⁶ *Diar.* I, 414. – Daniel JESSENIUS a Jessen, *Hungarico-Austrico-Moravo-Bohemico Saxonico ... Itinerarium, quo casus, qui, dum ex Montanis Hungariae, Saxosa Germaniae salutaret, evenere ...*, Wittenberg, 1701.

⁶⁹⁷ *Diar.* I, 500, 506–510.

⁶⁹⁸ *Diar.* II, 1235, 1258. – Michael ÁRVAI, *Res literaria Hungariae*, Kassa, 1735; Johann Georg LIPPISCH, *Thorunium hungarorum litteris deditorem matrem, oratione peculiari ...*, Jenae, 1735.

⁶⁹⁹ *Diar.* I, 793. – Petrus KIS-VITZAY, *Selectiora adagia latino-hungarica*, Bártfa, 1713.

azonban nem teszi.⁷⁰¹ Szó esik egy eperjesi iskoladrámáról is, Peter Eisenberg 1651-ben előadott darabjának szövegkiadásáról.⁷⁰²

1731. július 21-én a boroszlói könyvkereskedőtől, Blessingtől „Cantionalia Hungaricá”-t kap, valószínűleg nem csak egyet, mert a következő időszakban ő maga is küld belőle többeknek.⁷⁰³ A magyar nyelvű evangélikus énekeskönyv talán az M. Sartorius János-féle *Magyar lelki óra* lehet, amely Wittenbergben jelent meg 1730-ban. Kérdés azonban, hogy Buchholtz vajon miért nem írja ki a mű címét, amikor Sartoriust a kötet megjelenése után „Órás”-ként emlegeti. Az is furcsa, hogy a következő években megjelenő evangélikus énekeskönyvek⁷⁰⁴ nem szerepelnek a naplóban Buchholtz olvasmányai közt.

Többször említ magyarországi evangélikusokkal kapcsolatos műveket. Okolicsányi Pál egyháztörténeti könyvéből jegyzeteket is készít. Lányi György és Klesch Kristóf munkáit is ismeri.⁷⁰⁵ (Alább ismertetendő könyvjegyzékében Hodik János és Pázmány Péter vitája is szerepel.⁷⁰⁶)

Katolikus szerzők műveit is olvassa, például Barna János romhányi plébános, Erdődy Gábor Antal egri püspök, vagy az evangélikusból katolikussá lett Bácsmegyei István Pál egy-egy művét.⁷⁰⁷ Szerepelnek olvasmányai közt magyarországi jezsuiták írásai is: Szentiványi Márton, Timon Sámuel, Daróczi György munkái.⁷⁰⁸ Jóban van a podolini piaristákkal, lehet,

⁷⁰⁰ *Diar.* I, 870. – HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Qvintvs Cvrtivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairól irattatott historiaia*, Debrecen, 1619.

⁷⁰¹ *Diar.* I, 1142. – Az *Fortunatusról való szép historia*, Kolozsvár, 1580 k. vagy Az *Fortunatusrol irattott igen szép nyajas beszédü könyvetske*, Lőcse, 1651, 1689; Bécs, 1703. – TÜSKÉS, A magyar Fortunatus-változatok.

⁷⁰² *Diar.* I, 1276. – Ein zwiefacher Poetischer Act; vnd Geistliches Spiel: Von den Dreyen Gaben Der Weysen aus Morgenlande. Der Erste; zum schuldigen Opffer, und Ehren-preysz, dem lieben Jesulein: Der Andere; Zum Geschenck, und Newen-Jahres Wuntsch, den dreyen Steⁿden der Königlichen Frey-Stadt Epperies, In Ober-Vngern Daselbst gehalten, und vorgestellet, Von Acht kleinen. Jungfröwlein, (und zween Knaben). Im Jahre Christi. 1651, Bártfa, 1652.

⁷⁰³ *Diar.* II, 908, 991.

⁷⁰⁴ L. CSEPREGI, A dunántúli pietisták „jénai” műhelye, 74.

⁷⁰⁵ *Diar.* I, 536, 581, 1204. – Paulus OKOLICSÁNYI, *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria*, Frankfurt am Mayn, 1710; Georgius LANI, *Kurtze und wahrhafftige historische Erzählung der grausamen und fast unerhörten papistischen Gefängniß ...* [Lipcse], 1676 és köv. kiadások; Christophorus KLESCH, *Succincta papisticae in XIII. Scepusiacis Hungariae oppidis anno sot. 1674 institutae deformationis enarratio ...*, Jenae, 1679.

⁷⁰⁶ Johannes HODIK, *In nomine Domini Zebaoth! Amen. Statera Dissertationis Cujusdam Papisticae, Quam Illustrissimus Petrus Sanctae Romanae Ecclesiae Presbyter Cardinalis Pazmanny &c. invulgari auravit*, Bártfa, 1632.

⁷⁰⁷ *Diar.* I, 1278; II, 14, 1109. – BARNA János de Lázi, A' *Kristus Jesus iskolája, melyben a keresztyén jó, erkölcsökről ... az iffiusag tanittatik*, Nagyszombat, 1714; Gabriel ERDŐDY, *Opusculum theologicum, in quo quaeritur, an [et] qualiter possit princeps, magistratus, Dominus catholicus, in ditione sua retinere haereticos; vel contra, poenis eos, aut exilio, ad fidem catholicam amplectendam, cogere?*, Nagyszombat, 1721 [szerzője egyes feltételezések szerint Timon Sámuel]; Stephanus Paulus BACHMEGYEI, *Otia Bachmegyeiana, documenta veritatis fidei romanocatholicae, forma colloquii familiaris inter Lutheranum et Catholicum exhibentia*, Nagyszombat, 1733.

⁷⁰⁸ *Diar.* I, 1018; II, 46, 1209, 1299. – Martinus SZENTIVÁNYI, *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum Miscellanea. ... Decadis Secundae Pars Secunda. Continens multiformes Ephemerides et Diversarum Rerum curiosas Observationes ...*, Nagyszombat, 1696; Martinus SZENTIVÁNYI, *Lutheranicum nunquam et nusquam ...*,

hogy tőlük kapja meg egy iskolájukban elhangzott, Lubomirsky herceget dicsőítő mű szövegét.⁷⁰⁹ Egy bizonyos Kopp könyvét terjeszti, személyesen is találkoznak, kottákat cserélnek egymással, „libellum ariarum”-ot emleget vele kapcsolatban Buchholtz.⁷¹⁰

Az olvasás mellett a naplóban gyakran előkerülnek a könyvekkel való foglalatosskodás egyéb formái: rendezésük, tisztításuk, kötetésük, jegyzékbe foglalásuk, könyvespolc készítése stb. Többször olvashatjuk, hogy Buchholtz mások, például Kheberitsch János Kristóf könyveit katalogizálja, vagy hagyatékok rendezésében, összeírásában segít.⁷¹¹

Saját könyveit is nyilvántartja, nemegyszer említi a naplóban, hogy a katalóguson dolgozik.⁷¹² A tiszolci evangélikus levéltárban egy „Catalogi Librorum Bucholtzianorum ord. 1794” feliratú köteggben több – részben töredékes, és egymással keveredő – jegyzék fennmaradt ifjabb Buchholtz György könyveiről, és megtalálható itt édesapja, idősebb Buchholtz György könyveinek listája is.⁷¹³ A jegyzékek teljes körű feldolgozása egy önálló disszertációt, monográfiát kívánna, így e fejezetben csak vázlatos ismertetésekre, egymással és a napló adataival való rövid összevetésekre vállalkozom.

Ifj. Buchholtz György kézírásában többféle összeírás is ránk maradt. A legteljesebb szerzői betűrendben tartalmazza a könyveket, az azonos betűvel kezdődő nevű szerzők azonban már nincsenek ábécé-sorrendbe állítva. Ebben a listában a szerző nevét és a mű címét tüntette fel Buchholtz, valamint minden tétel után egy számot. Utóbbiakról nem derül ki egyértelműen, mire vonatkoznak, talán egy másik nyilvántartásra. A jegyzékben számos, a naplóban nem említett szerző és mű is szerepel. A teljesség igénye nélkül néhány név: Szent Ágoston, Johann Heinrich Bisterfeld, Böjtös István, Bocatius János, Bubenka Jónás, Balassa Bálint, Edmundus Campianus, Dudith András, Paulus Eber, Filiczki János, Fridelius János, Hajnóczy Dániel, Kálvin János, Bartholomaeus Keckermann, Gottfried Leibnitz, Matthaeides Sámuel, Otrókócsi Fóris Ferenc, Perliczi János Dániel, Pilarik István, Petrus Ramus, Simonides János, Sartorius János, Stöckel Lénárd, Tessedik Pál. A naplóban említetténél jóval több antik szerző, egyházatya, teológus, filozófus szerepel a listán.

Nagyszombat, 1702; Samuel TIMON, *Tibisci Hungariae fluvii notio ...*, Kassa, 1735; Georgius DARÓCZI, *Ortus et progressus collegii academici societatis Jesu Claudiopolitani. Ab anno 1579 ...*, Kolozsvár, 1736.

⁷⁰⁹ *Diar.* II, 1014: „Legi et perlegi Panegyricum Lubomirsky a Collegio Piarum Scholarum Podolino dictum. Cracov. 1732.” – A művet nem sikerült azonosítanom.

⁷¹⁰ *Diar.* II, 1004, 1006, 1007, 1102. – Minden bizonnyal a selmecbányai KOPP Antal Ernőről és *Melodeyen einiger alten und neuen Lieder* című művéről van szó, amely Ulmban jelent meg 1717-ben.

⁷¹¹ *Pl. Diar.* I, 857; II, 254, 256, 666, 741, 1020, 1290.

⁷¹² *Pl. Diar.* II, 306, 868, 870, 985, 990, 1150, 1287, 1305, 1313, 1316.

⁷¹³ Tiszolc, 9. kötet

Ugyancsak Buchholtz kézírásában maradt fenn egy másik jegyzék töredéke. Ebben 536-tól 574-ig megszámozva sorolja fel nyolcadrét méretű könyveit, minden tételnél megadva a szerzőt, a címet, a kiadás helyét és idejét. Egy harmadik lista harmincnégy folio, két negyedré, öt nyolcadrét és egy tizenkettedré formátumú, különféle témájú könyvet ír le. Itt található a fentebb már említett jegyzék a bibliai könyvek egyes helyeit magyarázó írásokról.

Egy papírlap megőrizte Buchholtz könyveinek számára és értékére vonatkozó számításait. Eszerint 1732. június 23-án 1055 kötete volt, ezek összesen 1616 forint 30 garast értek, a katalógus pedig 39¼ árkus papírost foglalt el. A következő években is készített összesítéseket, ezek alapján jól nyomon követhető könyvtárának gyarapodása:

1733. január 5.

In fol.	67	188.30
in 4to	338		667.56
in 8.	458		629.58
in 12.	240		232.57
Mappae	30.		

Nr.	1103	1748.01
-----	------	---------

1734. november 5.

In fol.	83	304.70
in 4.	382	786.48
in 8.	530	627.17
in 12.	266	258.37
Mappae	36	

Nr.	1261	2012.72
-----	------	---------

1736. december 4.

In folio	100	374.00
in 4.	403	821.78
in 8.	555	653.09
in 12.	280	266.73
Mappae	1	36

Nr.	1339	2151.60
-----	------	---------

[1733.] február 24.

in fol.	67	188.30
in 4.	345	686.16
in 8.	478	661.26
in 12.	243	236.17
Mappae	30.	

Nr.	1133	1801.89
-----	------	---------

1736. szeptember 3.

In folio	80	311.30
in 4to	393	808.22
in 8.	547	645.99
in 12.	276	264.23
Mappae	36	

Nr.	1282	2065.74
-----	------	---------

1737. február 1.

In fol.	103	391.80
in 4.	441	855.62
in 8.	569	684.82
in 12.	280	266.72
Mappae	1	36

Nr.	1394	2232.96
-----	------	---------

1400 körüli tételszámával Buchholtz könyvtára magyarországi viszonylatban igen jelentős gyűjteménynek számít. Összehasonlításképpen: a Lőcséről, Besztercebányáról, Körmöcbányáról, Selmecebányáról fennmaradt 18. századi könyvjegyzékek egyike sem tartalmazza még a felét sem ennek a mennyiségnek.⁷¹⁴ Bél Mátyás 1711-es könyvjegyzékében 201, az 1748/1749-ből származóban pedig 606 tétel szerepel.⁷¹⁵

Más kezek írásával, bizonyára Buchholtz halála után készített jegyzékek is maradtak fenn Tiszolcon. Közülük az egyik ládákban lévő könyvek összeírása. Nem igazán alapos, gyakran csak a szerzőt vagy csak a címet tünteti fel, a kettőt együtt ritkábban, a kiadás helyét és idejét pedig egyáltalán nem. Minden tételnél megadja viszont a könyv méretét. Az első láda 180, a második 146, a harmadik 210, a negyedik pedig 133 kötetet tartalmaz, összesen tehát 669-et. Egy másik, töredékes jegyzék 21-től 77-ig, illetve 8-tól 54-ig számozott könyveket sorol, a szerző, a cím és a kiadás évszáma mellett feltüntetve az egyes kötetek árát is. Egy újabb listán szerzői betűrendben szerepelnek művek, A-tól R-ig 218 darab sorszámozva, azután S-től V-ig számozás nélkül.

Ugyancsak itt található az idősebb Buchholtz György könyvjegyzéke, aki – a címlap szerint – saját kezűleg készítette azt 1696-ban, 1710-ben pedig javította, kiegészítette. Ebben a listában formátum szerint csoportosítva szerepel közel 300 könyv, sorszámozva, szerző és cím, valamint az ár feltüntetésével. A felsorolt művek jelentős hányada az ifjabb Buchholtz György betűrendes jegyzékében is szerepel, kézenfekvő lenne tehát arra gondolni, hogy apja halála után ő örökölte könyveit. Felmerül azonban néhány kérdés. Mi történt azokkal a kötetekkel, amelyeket nem találunk az ifjabb György jegyzékében? Talán a másik fiúhoz, Jakabhoz kerültek? (Az ő könyveinek jegyzéke nem ismert.) Ha igen, vajon milyen szempontok alapján történt az osztozkodás, és miért nem egyenlően? A napló szerint az ifjabb György több olyan könyvet is vásárolt, amelyek szerepelnek apja listáján – saját példányt szeretett volna ezekből? Később jegyzékében viszont nem tünteti fel, hogy kettő is lenne egyes művekből a birtokában.

Buchholtz György könyvtára nem maradt egyben – valószínűleg ezt is fia adta el többi gyűjteményével együtt⁷¹⁶ –, későbbi sorsa nem ismert. Possessor-bejegyzések alapján különböző könyvtárakban azonosítható néhány példány. A Szegedi Egyetemi Könyvtárban például a katalógus⁷¹⁷ szerint az idősebb és ifjabb Buchholtz Györgynek összesen tíz kötetét

⁷¹⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak, II; A bányavárosok olvasmányai ...*

⁷¹⁵ BÉL Mátyás *kéziratai ...*, 85–126.

⁷¹⁶ Vö. WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, 92–93.

⁷¹⁷ <http://corvina.bibl.u-szeged.hu/opac>

őrzik, ebből kettő volt biztosan a fiúé, egyben pedig mindkettőjük neve szerepel. Ugyanakkor valamennyi megtalálható az ifjabb Buchholtz által készített betűrendes könyvjegyzékben – ez a tény megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy apja könyvei – egy részük legalábbis – hozzá kerültek.

7. Vallás

Ifj. Buchholtz György naplójából egy mélyen hívő ember képe rajzolódik ki. A diáriumban tükröződő vallásosságának számos aspektusa érdemel figyelmet: lelkészi tevékenysége, részvétele a felföldi evangélikusság életében, kapcsolata a pietizmussal és a másvallásúakkal, a hit személyes és közösségi megélésének mozzanatai otthon, a templomban és az iskolában, imádságai, érdeklődése a lutheranizmus történeti emlékei iránt.

Apai felmenői generációkra visszamenően evangélikus lelkészek, ő maga is teológiát tanulni megy Greifswaldba. Már útközben, amíg a hajón vesztegelnek, prédikál társainak.⁷¹⁸ Vasárnaponként gyakran több templomba is elmegy. Tanulmányai végén Gebhardi professzortól kapott testimoniuma szerint szerénység, kegyesség, szorgalom, a világi hívságoktól való idegenség jellemzi.⁷¹⁹ Hazatérése után hamarosan lelkészi jellegű feladatokat is ellát: 1711. november 30-án először prédikál templomban (előtte napokig készül rá), s ezt követően, noha nem rendszeresen, de többször hívják prédikálni Késmárkra, Poprádra, Berzétére. Később Nagypalugyán is tart néhány beszédet.⁷²⁰ 1715 őszén Sartorius késmárki lelkész halála után Bohus György és Lányi Dániel mellett Buchholtz is az utódjelöltek között van, próbapredikálása azonban közepesen sikerül, s végül Lányi Dániel kapja meg a tisztséget.⁷²¹

Rendszeres lelkészi tevékenységet majd csak később folytat, Késmárkon, ahová „pro Rectoratu et Diaconatu Slavico” kap meghívást 1723. február 27-én.⁷²² Itt eleinte többször előfordul, hogy mások prédikálnak helyette, főként a nyelvi nehézségek miatt; ő maga május 6-án beszél először: „Laus Deo, prima vice Slavice concionatus sum.”⁷²³ A következő hetekben még hálát ad Istennek, hogy „feliciter” történt a szlovák predikáció,⁷²⁴ azután „belejön”. Néha kisegít a német templomban, még a ruzsbachi fürdőben is magyarázza az evangéliumot, őhelyette pedig nemegyszer nagyobb diákjai prédikálnak, gyakorlatban is kipróbálván a retorikából tanultakat. Olykor említi, hogy betegeket látogat, közreműködik

⁷¹⁸ *Diar.* I, 60, 62, 87.

⁷¹⁹ Tiszolc, 53. kötet: „Dn. Georgius Buchholtzius Scepusio-Hungarus, quamdiu apud nos commoratus est, quod fere biennium est, ita vixit, ut sua modestia, pietate ac in studiis assiduitate omnium in se amorem facile concitaret. Namque a vanitatibus, quibus vulgus studiosorum addictum esse solet, plane alienus, sua egit impense, idque unice operam dedit [...]”.

⁷²⁰ *Diar.* I, 516, 523, 534, 982.

⁷²¹ *Diar.* I, 869, 872.

⁷²² *Diar.* II, 108.

⁷²³ *Diar.* II, 125.

⁷²⁴ *Diar.* II, 127, 130.

temetéseken,⁷²⁵ a lelkeszi munka egyéb területeiről azonban nem beszél, és ordinációról sem szól a naplóban.⁷²⁶

Az iskolában a napot imádsággal, bibliaolvasással kezdik; a hittan- és egyháztörténet-órák mellett rendszeresen a teológiai tárgyú disputációk, többek között Luther meghívásáról és a reformáció jogosságáról, a purgatórium ellen, pokolról, poligámiáról, ördögűzésről, szerzetesi fogadalmakról. Húsvét előtt Buchholtz minden évben Krisztus szenvedésének, karácsonykor születésének történetét magyarázza a diákoknak, akik a nagyheti passióéneklésben is részt vesznek. Az ünnepek előtt közösen járulnak Úrvacsorához, bár Késmárkon egyik részük a német, a másik a szlovák templomban teszi ezt. Az iskolai életnek számos vallási ünnephez kapcsolódó szokás is szerves része, bár Buchholtz néha – nem indokolja, miért – megtiltja diákjainak a balázs-, illetve gergelyjárást, gyakran pedig a táncot. Utóbbi megszegéséért nemegyszer meg is bünteti őket.⁷²⁷ Ünnepekhez kapcsolódóan gyakran oszt ki vallásos szövegű verseket a diákoknak.

Néhányszor a késmárki gyülekezet, illetve a lőcsei egyházkerület életéből is említ eseményeket: különféle tanácskozásokat, templomépítési, -szépítési, -javítási munkákat, Schwartz János superintendens temetését, új tisztségviselők megválasztását, egyházon belüli vitás ügyeket.⁷²⁸ 1729. március 4-én a patrónusok püspökválasztásra gyűlnek össze, „cui electioni contradicimus”⁷²⁹ – nem derül ki azonban, hogy kik tiltakoznak Buchholtzcal a választás ellen, és mi a kifogásuk az új elöljáróval szemben. A késmárki gyülekezet többször is vele íratja leveleit, őt küldi követként hivatalos ügyekben Lőcsére.⁷³⁰

Az evangélikusokat ért külső támadásoknak nem sok nyomát találjuk a naplóban. Néhányszor utal Buchholtz apja száműzetésére, iskolai ellenőrzésekre, bizonyos személyek elleni „inquisitió”-ra, utóbbiak azonban általában nem felekezeti indíttatásúak.⁷³¹ Nem említi név szerint a Carolina Resolútiót sem (hajdani diákja, Fábri Gergely 1731-ben az egész rendelkezést bemásolja naplójába⁷³²), csupán két rövid megjegyzést tesz 1734-ben, amelyek valószínűleg ezzel kapcsolatosak: augusztus 20-án levelet kap Pozsonyból az iskola dolgában, szeptember 3-án pedig megérkezik a királyi tanács végzése arról, hogy az iskolát megerősíti jelen állapotában. „Laus Deo” – kommentálja Buchholtz a hírt.⁷³³

⁷²⁵ Pl. *Diar.* I, 870; II, 605, 661, 853, 1167.

⁷²⁶ Csepregi Zoltán tájékoztatása szerint az ordinációs anyakönyvekben sem szerepel.

⁷²⁷ Pl. *Diar.* I, 1115, 1167; II, 186, 192, 1243, 1318.

⁷²⁸ Pl. *Diar.* I, 541, 987, 1080, 1099; II, 495, 666.

⁷²⁹ *Diar.* II, 678.

⁷³⁰ Pl. *Diar.* II, 694, 719, 733, 914.

⁷³¹ Pl. *Diar.* I, 602, 756, 1337; II, 282.

⁷³² PAYR, *Fábri Gergely naplója*, 131.

⁷³³ *Diar.* II, 1142, 1143.

Előfordul, hogy diákjai csínytevései miatt vagy más okból vitába keveredik a készmárki pálosokkal vagy a katolikus oldal valamely más képviselőjével,⁷³⁴ komolyabb ellentétekről azonban nem olvashatunk; általában nyitott más felekezetek tagjai felé, érdeklődik szokásaik és különösen művészeti alkotásaik iránt. Utazásai során felkeresi a katolikus és református templomokat éppúgy, mint a zsinagógákat. Jóban van a Vörös kolostor kamalduli szerzeteseivel és a podolini piaristákkal, többször felkeresik egymást; előbbieket még laterna magicát nézni is eljönnek hozzá, és feljegyzi, amikor utóbbiak szolgája belefullad az árvízbe. Feleségével gyakran látogatják meg Ábrahámfalván Görgei Márton páttert, és nemegyszer említi, hogy katolikus papok vagy református lelkészek járnak nála, vagy éppen ő vacsorázik náluk.⁷³⁵ Egyszer részt vesz egy zsidó gyermek körülmetélésén, máskor egy Isaac nevű zsidó meghívja „Bacchanalia sua celebrans”.⁷³⁶ Érdeklődik más egyházak, felekezetek élete és tanítása iránt, számos ilyen témájú könyvet olvas (például a keleti egyházak hitvallásáról, a pápaság, a konklávék, a jezsuiták történetéről, magyarországi katolikus műveket). Természetesen a vitairatokat sem kerüli el, és ha szükséges, hite védelmére kel, alapvetően azonban nem hitvitázó típus. Protestantizmusa nem jelent Habsburg-ellenességet: az iskolában és a templomban imádkoznak a császárárt, a könyvek és könyvtárak dicséretéről szóló darabjában pedig Isten áldását kéri a királynőre és férjére.⁷³⁷

Naplójában sokszor említi ünnepeket, és ezek között a szentek emléknapjai, Mária-ünnepek és Mindenszentek is előfordulnak, csakúgy, mint a diákok számára írt csíziójában. Beszél róráról és Szentségimádásról is. A szepességi evangélikusok vallásgyakorlatában sokáig megmaradtak katolikus szokások; az 1707-es rózsahegyzi zsinat még számos szent ünnepének megtartásáról rendelkezett.⁷³⁸ Buchholtz a csillagok állására is figyel: kislánya születésekor lejegyzí az újszülött horoszkópját, csíziójában egyes hónapok kapcsán a csillagjegyeket is megemlíti.⁷³⁹

Élénken érdeklődik mindenféle egyháztörténeti emlék és egyházművészeti alkotás (templomok, egyéb épületek, könyvek, kéziratok, tárgyi emlékek), valamint Luther személye iránt. Mindig feljegyzí, ha a reformátorral kapcsolatos bármilyen dolgot lát vagy hall, mint

⁷³⁴ Pl. *Diar.* II, 356–358.

⁷³⁵ Pl. *Diar.* I, 544, 1110; II, 478, 486, 606, 607, 626, 699, 857, 909, 1200.

⁷³⁶ *Diar.* I, 1260, 1349.

⁷³⁷ *Diar.* I, 1108; VARGA, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*, 193.

⁷³⁸ WEBER, *A protestáns elv lassú haladása ...*, 481.

⁷³⁹ *Diar.* I, 905, 798–800.

például Greifswaldban általa írt leveleket vagy Márton-napon Mayer professzor róla szóló prédikációját.⁷⁴⁰ Még egy kronosztichonos disztichont is ír el nem égett képéről:

„Efflges IntaCta Manet tVa sanCte LVthere
Vrget VVLCanVs; neC noCet ArterIae 1634.”⁷⁴¹

Wittenbergben beszámol a vártemplom kapujáról és Luther személyes tárgyairól. Később az iskolában részletesen tanítja életét, munkásságát.

Bensőséges, személyes vallásosságának a már említetteken kívül is számtalan jelét adja naplójában. Rendszeresen olvassa a *Bibliát*, elmélkedik, imádkozik. A hónapokat és éveket többnyire imádsággal kezdi és zárja (a korszak naplóirodalmában számos példát találhatunk erre, így tesz többek között Károlyi Sándor, Czegei Vass György és László, Keczer Ambrus és Cserei Mihály is⁷⁴²), de máskor is gyakran ad hálát, könyörög, fohászkodik röviden. Sűrűn előfordul a „Laus Deo”, betegségben a „Domine Jesu juva” kifejezés. Elhunyt családtagjait Isten kegyelmébe ajánlja.

Imádságainak stílusa nem különösebben egyedi, a jól ismert gondolatokat, kifejezéseket használja. 1718. január 1-jén például ezt írja:

„Tibi sit laus Christe Redemptor, qui *praesentem* etiam annum me *cum* meis *salvum* attingere sinis: largire ut praesens sit corpori *et* animae prosper, remitte *praeteriti* veteris delicta, et si placuit, hoc me anno liberet ex hoc corpore mortis docendum ad aeviterna caelestis gloriae gaudia. Amen!”⁷⁴³

Az évet pedig így zárja le:

„Laus tibi Christe pro totius anni beneficiis. Amen.”⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ Pl. *Diar.* I, 92, 238, 447.

⁷⁴¹ *Diar.* I, 400.

⁷⁴² KÁROLYI Sándor *önéletrása és naplójegyzetei*; CZEGEI VASS György és VASS László *naplói 1659–1739*; KECZER Ambrus *naplója*; TÓTH, Műfaj vs. íráshasználat? ...

⁷⁴³ *Diar.* I, 1104.

⁷⁴⁴ *Diar.* I, 1160.

18. század eleji evangélikus rektorról, lelkésről szólván megkerülhetetlen a pietizmus⁷⁴⁵ kérdése. A 17. század végén a németországi evangélikus egyházban keletkezett irányzat gyorsan eljutott Magyarországra, az 1707-es rózsashegyi zsinat egyik fő törekvése már ennek elítélése, a tévtanok elfojtása volt. Buchholtz Györgyöt általában nem említi a szakirodalom a magyar pietisták között, bár Johann Lipták a késmárki líceum múltjáról szóló cikkében a pietista realizmus képviselőjének nevezi.⁷⁴⁶

Buchholtz naplójában nem sokat ír erről az irányzatról, magát a pietizmus szót csak néhányszor írja le, feljegyzései pedig többnyire nem tartalmazzak állásfoglalást a kérdésben. Greifswaldi éveiben megemlíti Horn professzor egy előadását, „ubi de pietistis egit Metaphysicam hostibus (Joh. Wilh. Zieroldo Stargard. Joh. Henr. Majo, Joachimo Langio, Arnodo Christiano Thomasio)”.⁷⁴⁷ Saalbach egy óráján Toppertzernek, „qui jam pietistica spirat”, Gallyhoz írott levelét olvassa, majd unalmában versikéket ír, egyet a pietistákról is.⁷⁴⁸

A greifswaldi egyetemen alapvetően pietizmus-ellenes szellemiség uralkodott, az új irányzat csak az élő vallásosságban és az újfajta szemináriumi gyakorlatban jelentkezett. A Buchholtz által is hallgatott tanárok közül Gebhardit, Pritiust és Jakob Heinrich Balthasart sorolja a szakirodalom a pietisták közé.⁷⁴⁹ Velük szemben Mayer és Papke az orthodoxiát képviselte.⁷⁵⁰

Közülük Gebhardihoz fűzi a legszorosabb kapcsolat Buchholtzt: nemcsak nyilvános előadásait, hanem „in Collegio privato” is hallgatja, lányát zenére tanítja, vele néhányszor együtt sétál, máskor hazakíséri, később Gebhardi fiait is oktatni kezdi, felesége meghívja vacsorára. 1711 augusztusában-szeptemberében gyakran náluk ebédel, s amikor Buchholtz új szállást keres, Gebhardi kéri, hogy lakjon náluk, majd le akarja beszélni hazatérési tervéről. Buchholtz naplójában még 1725-ben is szerepel, hogy levelet kapott a professzortól.⁷⁵¹ A pietizmus többi képviselőjét, Johann Georg Pritiust és Jakob Heinrich Balthasart óráikon kívül csak ritkán említi: Pritiusnak néhány művét megvásárolja, s főként Újszövetség-kiadását

⁷⁴⁵ Összefoglalások a pietizmusról magyar nyelven: PAYR, *Magyar pietisták ...*; PAYR, *A pietismus paedagogikája ...*; SZENT-IVÁNYI, *A pietizmus Magyarországon*; CSEPREGI, *Magyar pietizmus ...*; WALLMANN, *A pietizmus*; FONT, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*.

⁷⁴⁶ LIPTÁK, *Aus der Vergangenheit des evangelischen Lyzeums in Käsmarck*, 42.

⁷⁴⁷ *Diar.* I, 231.

⁷⁴⁸ „Impia qu[.] pietas tenuit pietista docendus, Antiphrasi dictus, qua[.] sine luce lucens: Ut pannosa cohors sine panno vestibus expers, Dicitur, inde itidem: qui impius, ille pius.” (*Diar.* I, 328.)

⁷⁴⁹ SCHRÖDER, *Zur politischen Geschichte ...*, 69.

⁷⁵⁰ A két fél összeütközéseiről: LOTHER, *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald*.

olvassa, Balthasarnak pedig ünnepélyes beiktatásáról ír, ez alkalomra tőle is rendeltek köszöntő verset.⁷⁵²

A másik oldal képviselői közül Johann Friedrich Mayer neve talán még Gebhardiénál is gyakrabban szerepel a naplóban: előadásait hallgatja, rengeteg könyvét olvassa, tanulmányi ügyeit intézi a segítségével Buchholtz. Jeremias Papke természettudományi előadásait különös érdeklődéssel hallgatja, nemegyszer részletesen lejegyz, olykor lerajzolja naplójába a látottakat-hallottakat, disputációjának is Papke a „témavezetője”, később köszöntő verset is kér Buchholtztól. Egyikükkel kapcsolatban sem említi azonban a pietizmus kérdését, nem utal a két oldal ellenségeskedésére sem (csupán azt jegyz meg egyszer, hogy Gebhardi disputációja miatt Mayer óráján kevesen voltak, amit az nem vett jó néven⁷⁵³).

Megvásárol és elolvas pietista és pietizmus-ellenes könyveket is. Greifswaldból hazafelé Boroszlóban például megveszi Philipp Jacob Spener *Pia desiderii*jét, de csak jóval később, 1721 augusztusában kezdi el olvasni.⁷⁵⁴

Második peregrinációja során Buchholtz mindössze egyetlen alkalommal, Jénában említi a pietizmust: „In lecto sine cessatione de Pietistis disseruimus.”⁷⁵⁵ Néhány nappal később Wittenbergben megjegyz, hogy Lányi Dánieltől Spener és Francke írásait tartalmazó kis könyvecskét kapott.⁷⁵⁶ Furcsa, hogy Halléban, a pietizmus fellegvárában egy szót sem ejt a kérdésről. Feljegyz ugyan, hogy milyen előadásokon vesz részt – természetesen itt is mindkét oldal képviselőit meghallgatja, a pietista August Hermann Franckét, Joachim Justus Breithauptot, Paul Antont, Johann Heinrich Michaelist és Joachim Langét éppúgy, mint a velük és a pietizmussal ekkor már szemben álló Christian Thomasiust –, hovatartozásukat, netán saját véleményét azonban nem említi. Franckével személyesen találkozik, testimoniumot kap tőle, de ez esetben is csak a tények szűkszavú leírására szorítkozik.⁷⁵⁷ Igaz, hogy Buchholtz naplójára ez általában jellemző: gondolatait, véleményét, személyes érzéseit a legritkább esetben rögzíti.

Éppen ilyen keveset tudunk Lányi Pál álláspontjáról is, pedig érdekes lenne tudni, hogy miért éppen Halléba küldte fiát tanulni. Kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy a pietizmus iránti rokonszenve indította erre, az 1707-es rózsahegyzi zsinati szereplése (a tiszántúli és inneni konzisztórium világi tagjai közé őt is beválasztották) azonban nem

⁷⁵¹ *Diar.* II, 322.

⁷⁵² *Diar.* I, 351, 357.

⁷⁵³ *Diar.* I, 100.

⁷⁵⁴ *Diar.* I, 499, 1385.

⁷⁵⁵ *Diar.* I, 655.

⁷⁵⁶ *Diar.* I, 669.

⁷⁵⁷ *Diar.* I, 671–672.

bizonyítja ezt, igaz, az ellenkezőjét sem. Az idősebb Buchholtz György naplójában viszont, aki szintén részt vett a zsinaton, a következőket olvashatjuk: „NB. In synodo hac impius Novus Pietismus condemnatus est!”⁷⁵⁸

Buchholtz Magyarországra való visszatérése után sincs túl sok utalás a naplóban a pietizmusra. Mindkét oldal írásai közül elolvas néhányat, 1721. augusztus 27-én pedig azt jegyzi fel, hogy Besztercebányán Burius több más ritkaság mellett egy Spener-levelet mutatott neki.⁷⁵⁹ Az egyetlen egyértelműnek tűnő állásfoglalása a kérdésben, amikor 1730. szeptember 30-án anti-pietista téziseket ad a diákoknak.⁷⁶⁰ Árulkodó lehet, hogy peregrináló diákjainak többsége az orthodox Wittenbergbe megy tanulni.

Elolvas néhány chiliazmus- és Petersen-ellenes művet. 1723 szeptemberében a chiliazmusról vitatkozik Schwartz superintendenssel („qui millenarium terminative asseruit”), másnap disputációt tart az iskolában „adversus Annum Millenarium”, és folytatja a vitát a püspökkel az inspektorok jelenlétében.⁷⁶¹

A magyar pietizmus érdemeinek tulajdonított tevékenységekből – a gyermeknevelés felkarolása, a nép és gyülekezetek hű gondozása, a tudományok művelése termékeny irodalmi munkássággal, a nemzeti szellem ápolása – Buchholtz is kiveszi a részét, s a pietizmus elvei közt fontos helyet betöltő felekezeti türelmet, beteglátogatást, rendszeres Bibliaolvasást⁷⁶² is gyakorolja, ez azonban kevés ahhoz, hogy a pietisták közé soroljuk. A nagypalugyai, illetve késmárki iskolában tanított tárgyak közt találunk ugyan olyanokat, amelyek vélhetőleg hallei hatásra szerepelnek a szokásosnál jóval nagyobb súllyal vagy jelennek meg a tananyagban (pl. különféle reáltárgyak: fizika, ásványtan, földrajz, sőt katonai építészet⁷⁶³), ám a késmárki líceumban már Buchholtz elődje, Bohus György is fontos szerepet tulajdonított a természettudományos és földrajzi-történeti vizsgálódásoknak, a gyakorlati foglalkozásoknak, s Bél ösztönzésére reformokat is bevezetett⁷⁶⁴ – Buchholtz pedig valószínűleg őket követi módszereivel, nem pedig közvetlenül Franckét. A világiasság elítélése sem egyértelmű nála: néha megtiltja a táncot diákjainak, máskor megengedi; ő maga is táncra perdül, énekel, játszik, mulat, fürdőbe megy nemegyszer.

⁷⁵⁸ BUCHHOLTZ, d. Ä, *Historischer Geschlechtsbericht* ..., 293.

⁷⁵⁹ *Diar.* I, 1391.

⁷⁶⁰ *Diar.* II, 830.

⁷⁶¹ *Diar.* II, 155–156.

⁷⁶² PAYR, *Magyar pietisták* ..., 128; CSEPREGI, *Magyar pietizmus* ..., 13.

⁷⁶³ VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 215–216.

Naplójából és fennmaradt leveleiből tudjuk, hogy levelezést folytat a kor neves pietista és pietizmus-ellenes személyiségeivel is, előbbieik közül Bél Mátyással, Kephalides Sámuellel, Simonides Jánossal, Bohnrad Györggyel, Toppertzer Péter Pállal, Kubányi Györggyel. Bél Mátyással való kapcsolatáról már volt szó, a naplóbejegyzésekben és ránk maradt egymással váltott leveleikben egyébként nem esik szó a pietizmusról. Érdekes viszont megemlíteni, hogy Buchholtz többször is küld diákokat Bél pozsonyi iskolájába.

Buchholtz naplójában jó néhányszor említi a szakirodalom egy része által pietistának tartott Sartorius János nevét. Sartorius Jánosból több is élt ebben az időben a Felföldön és Nyugat-Magyarországon (egyikük Buchholtz tanítványa volt), összekeveredett életrajzi adataikat Szelestei N. László próbálta szétválasztani.⁷⁶⁵ Buchholtz naplójában a Sartorius név több esetben is egymagában, keresztnév nélkül szerepel, így nem biztos, hogy mindig valamelyik Jánosról van szó. Rögtön az első említés értelmezése is gondot okoz: 1720. június 29-én Buchholtz feljegyzi, hogy felkereste őt a Wittenbergbe készülő „Joh. Sartoris hung. Szabo. Germ. Schneiderus”,⁷⁶⁶ akinek albumába is írt. Az *Új magyar irodalmi lexikon*ban szereplő, az első kiadásban még négy, a másodikban már csak három⁷⁶⁷ Sartorius János közül azonban egy sem kezdte wittenbergi tanulmányait 1720-ban, az egyetlen Szabónak is nevezett pedig egyáltalán nem tanult ott.

A következő említések 1724–1725-ből valók, és Sartorius János nagypalugyai rektorságával kapcsolatosak. Buchholtz 1724. február 2-án Krmann Dánielnek írott levelében Sartoriust ajánlja Nagypalugyára tanítónak,⁷⁶⁸ november 13-i naplóbejegyzése szerint pedig ajánlására meg is kapta az állást. 1725. április 29-én viszont már arról számol be, hogy erőszakossága és hanyagsága miatt a patrónusok el akarták mozdítani állásából Sartoriust, az ő közbenjárására azonban mégis maradhat aratásig. Előtte 9–10-én Sartorius Buchholtznál járt, bizonyára segítséget kérni jött. Május 26-án levelet kap tőle Nagypalugyáról (a tartalmát sajnos nem közli), szeptember 2-án a patrónusok ismét gyűlést tartanak miatta. Október 12-én még Nagypalugyára ír Sartoriusnak, november 2-i feljegyzésében azonban már a nagypalugyai „Ex Rector” látogatásáról ír.⁷⁶⁹

⁷⁶⁴ Vö. BÉL Mátyás levelezése, 87–88: Bél Mátyás Bohus Györgynek (1721. március 22.): „Ludum vestrum litterarium reformatum iri, lubens audio.”

⁷⁶⁵ SZELESTEI N., *Sartoris János ...*; SZELESTEI N., *Egy fanatikus lelkész ...*

⁷⁶⁶ *Diar.* I, 1274.

⁷⁶⁷ *Új magyar irodalmi lexikon*, III, 1994, 1774–1775; 2000², 1913.

⁷⁶⁸ Lelőhelye: Pozsony, Rod Zay, rkp. č. 50, 458–460.

⁷⁶⁹ *Diar.* II, 264, 306, 310, 316, 343, 352, 358.

1732–33-ban többször is kap levelet M. Sartorius „Orás” Jánostól, hol Wittenbergből, hol Lipcséből, hol Jénából.⁷⁷⁰ (Az „Orás” jelző a Sartorius által Wittenbergben 1730–1733 között kiadott *Magyar lelki óra* című négykötetes ének- és imádsággyűjteményére utal, az elnevezést nem csak Buchholtz, a kortársak is használták.) 1737 februárjában is többször előkerül a Sartorius név, 8-án például közbenjárására Buchholtz visszaveszi az iskolába a két nappal korábban táncolás miatt kizárt három fiút.⁷⁷¹

A különböző Sartorius Jánosok életrajzi adatai alapján úgy tűnik, Buchholtz naplójának említései ugyanarra a személyre vonatkoznak, az *Új magyar irodalmi lexikon* második kiadásában M. Sartorius Jánosként szereplőre. Az egyetlen ellentmondásosnak tűnő adat, hogy életrajza és a matrikula szerint M. Sartorius 1719-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, Buchholtz pedig 1720-ban Wittenbergbe készülőként említi. Hazalátogatott volna egy év után? Nevének Szabó, illetve Schneider változata többször nem fordul elő a diáriumban. Pontosítandó Sartorius nagypalugyai rektorságának ideje: a lexikonban szereplő „1724-ben fél évig” helyett a napló alapján 1724 novemberétől közel egy évig tanított a lipcsei településen. A többi naplóbéli említés megerősíti a lexikon első kiadásában szereplő két Sartorius János (Sartorius János és M. Sartorius János) „összevonásának” jogosságát: a későbbi wittenbergi tartózkodás – leveleinek datálása szerint lipcsei, jénai „kirándulásokkal” –, a *Magyar lelki óra* kiadása, az 1736-os vagy 1737-es hazatérés összhangban vannak Buchholtz adataival.

Buchholtz és a pietizmus viszonyát illetően talán ilyesfajta fogalmazással járunk a legközelebb a valósághoz: a készmárki lelkész nyitott, érdeklődő emberként megismerkedett a kegyességi mozgalom tanításával, de mint általában, ez esetben is az arany középutat követte. Átvette, alkalmazta a gyakorlati életet jobbra tevő elemeit, de túlzásokba nem esett, s került a komoly vitákhoz, összeccsapásokhoz vezető elméleti állásfoglalást.

⁷⁷⁰ *Diar.* II, 975, 983, 1019, 1077.

⁷⁷¹ *Diar.* II, 1318.

8. Mindennapi élet

A mindennapi életről viszonylag keveset ír Buchholtz, elszórt utalásai azonban számos adalékkal szolgálnak a 18. század eleji felföldi evangélikusság, főleg az értelmiség életmódjára, étkezési szokásaira, egészségügyi problémáira, családi és közösségi életére, szórakozására vonatkozóan.

Reggelit, ebédet, vacsorát gyakran emleget, de hogy konkrétan mit evett, azt jobbára csak peregrinációi idején jegyzi fel. Utazásai során mindig megemlíti, ha teát vagy kávéit ivott. Ebben az időben Magyarországon még mindkét ital meglehetősen ritka (csakúgy, mint a sör, mely szintén igen gyakran szerepel a naplóban), ráadásul mindkettőnek gyógyító hatást is tulajdonítottak. Csodagyógyszernek számított a pálinka is (aqua vitae-nek nevezték), így már érthető, hogy miért patikában vásárolták. Buchholtz is ezzel mosogatta-borogatta a sok gyaloglástól fájdó lábait, de persze innivalóként sem vetette meg. Az említett alkoholtartalmú italok mellett gyakori a bor, a „crematum”, de többször isznak vodkát is. Az ebédrel kapcsolatban inkább csak a társakat és a helyszínt említi, a reggeliről és vacsoráról többnyire pontosabb tájékoztatást nyújt. Eszerint leggyakrabban vajaskenyér vagy sajt kerül az asztalra. A hús, kolbász esti étékként különleges.

A későbbiekben a csokoládéivás számít majd kivételes eseménynek, többnyire csak vendégségben kerül rá sor. Nagypalugyán többször említi, hogy pálinkát vagy sört főznek – apósa, felesége vagy ő maga. A zöldségfélét bizonyára ők maguk termelik, kerti munkákról (melyeknek jó részét apósa végzi) nemegyszer esik szó a naplóban, ökrei is vannak a földműveléshez. Egyszer két kövér birkát vesz, hogy füstölt húst csináljanak belőlük, gyakran jár halászni barátokkal, diákokkal, és rákászásról, gombászásról is többször említést tesz.⁷⁷²

Utóbbinak néha egészségügyi következményei is vannak, de szerencsére soha nem súlyosak. Gyakran beszél Buchholtz saját és családtagjai egyéb betegségeiről: a felnőtteket többnyire megfázás, fej-, szem-, fog-, torok-, lábfájás, fekély, különféle sérülések sújtják, felesége az első szülés után hónapokig betegeskedik, a gyerekekre a himlő különösen veszélyes. Buchholtz otthon tartott gyógyszereiről s a gyakori gyógymódként alkalmazott érvágásról, purgációról esett már szó. Feleségével (együtt vagy külön-külön), barátaival sokat járnak a közeli vagy távolabbi gyógyvizekhez, a leibnitzi és ruzsbachi fürdőbe, néha

⁷⁷² Pl. *Diar.* I, 50, 561, 703, 774, 778, 839, 1048, 1068, 1119, 1140, 1152, 1241, 1287, 1374; II, 426.

Stubnyára, és savanyúvízforrásokat is felkeresnek. Olykor diákjait is elviszi, a cél ez esetben inkább a szórakozás, máskor viszont a gyógyulás vagy mindkettő.⁷⁷³

A boroszlói Sammlungban rendszeres beszámolók olvashatók a késmárki betegségekről, ezeket részben Fischer Dániel, részben Buchholtz írja. Naplójában inkább csak a családját, környezetét érintő betegségekről tesz említést. Nagyobb járványokról, pestisről csak a napló elején olvashatunk, a háborús időszakokban és területeken pusztítanak. Buchholtznak emiatt kell elhagynia Danckát, emiatt jut be nehezen peregrinációi során egyes városokba. Pestisben vesztí életét 1710-ben Buchholtz nővére és sógora is, erről apja leveléből értesül.

Bár szerzőnk családjával kapcsolatban – csakúgy, mint más témák esetében – meglehetősen szűkszavú, rövid utalásaiból a 18. század eleji felföldi családi élet szokásainak számos mozzanata felvillan. Nagypalugyára kerülése után a falu jelesebb családaitól sorra kapja a meghívásokat, néhány hónap elteltével későbbi apósát már csak Bernhardusként emlegeti (a szokásos Dominus Plathy forma helyett), újabb néhány hónap múlva pedig névnapjára ajándékot (szlovák nyelvű *Újszövetséget* és öt almát) küld leányának. Ekkor említi őt először, az ismeretség azonban már közelebbi lehet, viszonzásképpen ugyanis egy keszkenőt kap. Karácsony előtt mint leendő apósáról beszél Plathy Bernátról, Erzsébettel és édesanyjával is beszélget a leendő házasságról, az anya neki ígéri a lányt, az apával azonban hosszasan kell alkudoznia. December 29-én és azután „mea Elisabetha”-ként szerepel a leány a naplóban, apjával végül 31-én sikerül megállapodni.⁷⁷⁴

Január 2-án Buchholtz levelet ír apjának a közelgő esküvőről, aki válaszában áldását adja a frigyre, 3-án „confidenter esse coepi cum mea Elisabetha”.⁷⁷⁵ 6-án megtörténik a hivatalos lánykérés, a szerződés kötést lakoma követi.⁷⁷⁶ 10-étől elkezd küldözgetni a

⁷⁷³ Pl. *Diar.* I, 561, 1288; II, 131, 385, 411, 605, 985, 1329.

⁷⁷⁴ *Diar.* I, 816: „[...] a Domino Bernhardo, finalem mihi ferente resolutionem affirmativam, quod sponsalia pro die Dominico futura sint, hac cum conditione, ut deter[...]nem certam summam sponsae, si citius e vita migrarem itemque ut renunciarem quartalatio, eo quod haereditas sexum saltem masculinum concernat.”

⁷⁷⁵ *Diar.* I, 818.

⁷⁷⁶ *Diar.* I, 818: „Ibam cum Dominis Reverendis Sponsam Elisabetham Plathy Virginem petitem, quam etiam aquisivi, datis reversalibus ratione Quartalitii non inquirendi, doteque rfl. 200. porrecta in obligatione si quo pacto obirem, ut ex bonis meis totidem exscri[...] dicetur. Stipulatis manibus negotium perfectum annulum cambio necdum habito, quae Ceremonia ad Actum Nuptialem referenda. Coena erat lauta.” – A tiszolci evangélikus levéltárban fennmaradt a reverzális szövege (valószínűleg piszkozat vagy másolat, mert aláírás nem szerepel rajta): „Praesentibus recognosco, quod occasione contracti cum Generosi ac Nobilissimi Domini Bernhardi Plathi Filia Elizabetha matrimonii, quandoquidem haereditaria bona, in quibus post fata mea jure succedere posset, non habeam, catenus ipsi de mobilibus vel quibusvis aliis bonis meis 200. id est bis centum Imperiales, inscribo; in cujus rei rati habitionem praesentes eidem extradare volui litteras. Actum Nagy Palugyae die 6 Januarij Anno 1715.” (Tiszolc, 1. kötet)

meghívókat, bár az időpont még kérdéses. Bohus Györgyöt például a következőképpen invitálja:

„Ex Palude
Pridie Idus Jan.
GB Clariss. Dn. GB.
salutem plurimam dicit.
Calidum spondae meae frigus estuare animum fecit,
ut gelidis fovendis minoris Abisag inquirerem.
Nec quaerere fefellit conatum!
Inveni!
Generosi Domini Gerhardi Plathy Inclytae Familiae Directoris
Ecclesiaeque Articularis Inspectoris
Rachelitida Filia est
Elisabetha
quia ante Leam Sophiam.
Hanc ergo venite, videte pro die 29. praesentem
mihi^{que} vincere relinquite!
Adsit pariter dilectissima Thori socia
cum lepidissima Filiola.
Praesentia mihi erit grata, optata, sperata
quam praestolabor, exosculabor.
Vos ego canas vini obsecro, ministretis securum trahis iter,
quo sine cruce truce, sine coeno obsceno
sine pennis advolare, sine pedibus venire
queant, valeant, possint,
Amici!
Vos interim vovete:
ELIsabetha PLathI VIVat beneDICta MarItO!”⁷⁷⁷

25-én az esküvőn felolvasandó tréfás téziseket kezd írni, ezeket később Bártfán ki is nyomtattatja. Először százötven, aztán kétszáz tézistről beszél. Tiszolcon két kéziratos példány is fennmaradt a műből: az autográf csonka, csak százhuszonnégyig tart, címében a százötvenes szám szerepel; a másik nem Buchholtz kézírása, és kétszáz tézist tartalmaz. A címlap szerint a házassági disputáció résztvevői „Clarissimus Nobilissimusque Dominus Georgius Buchholtz in superiore Cathedra Praeses, Generosaque Virgo Elisabetha Plathy, in inferiori subsellio Respondens”, maga a mű pedig kérdéseket tartalmaz a grammatika,

poétika, retorika, oratoria, logika, fizika, metafizika, etika, politika, jog, história, kronológia, geográfia, geometria, órakészítés, asztronómia, építészet, aritmetika, muzsika, optika, orvostudomány, botanika, anatómia, genealógia, chiromantia és ökonómia köréből. (Valamennyi témakör csak a bővebb változatban szerepel.)⁷⁷⁸ Buchholtz, úgy látszik, kibővítette a nyomdába adás előtt az esküvőre írt százötven tézist, így lett belőlük kétszáz.

Magáról a január 29-én tartott esküvőről azért a szokásosnál többet elárul. A templomban előző nap megtörtént az első kihirdetés, az esküvő napján a második és harmadik. Eljött apja és Jakab, Bohus és Stephanides a feleségével. A zenészeket és a vendégeket ebéddel fogadják, majd a lakodalmas házhoz vonulnak. A menyasszony kikérője Lissovini tiszteletes, kiadója Textoris. Este a templomba mennek gyűrűt cserélni, majd zene következik. A vacsorán felolvassák a téziseket és Bohus versét, aztán a menyasszonyt ünnepélyesen elvezetik a nászszobába, Alexandernél (bizonyára Plathy Sándorról, Erzsébet testvéréről van szó⁷⁷⁹) pedig tánc kezdődik. Másnap reggel a menyasszony mellől felkelve a vendégek után nézni siet Buchholtz. A parókián még táncolnak. Apósánál reggeliznek, majd az ifjú asszonyt elvezetik bemutatni; ebédet Lehoczky asszonynál, vacsorát apósánál esznek, ezután pedig ismét táncra kerül sor Plathy Sándornál. Zaskaliczkytól verset kapnak ajándékba. A harmadik napon Buchholtz apjával és Bohussal apósánál reggelizik, az ebédet ő adja a szülőknek, Lehoczky asszonynak, feleségének és húgának, valamint a násznagyoknak, estig traktálva őket borral; közben táncolnak az auditoriumban, az új szobában, majd a parókián is. Az éjszakát apósa házában tölti. A következő nap a parókián reggeliznek, utána Buchholtz kifizeti a zenészeket, távoznak a vendégek is, apja, Bohus és Stephanides, ő pedig az iskolába megy tanítani. A következő hetekben általában Plathyéknál vacsorázik, néha az éjszakát is ott tölti, legtöbbször azonban otthon alszik egyedül. Felesége csak február 19-én költözik hozzá az iskolába, ezt táncsal ünneplik meg este, másnap pedig elégedetten írja Buchholtz: „Egregie a mea sum curatus.”⁷⁸⁰

Ettől kezdve a mea, uxor, conjux neveken emlegeti, de nem túl gyakran: többnyire csak akkor, ha felesége beteg, sört főz vagy veszekednek, esetleg névnapja van, együtt mennek vendégségbe vagy fürdőre. Gyermekai születésekor azonban a „conjux mea dilecta”, „uxor mea charissima” megnevezés jár ki neki. Szülés előtt az asszony mindig visszamegy a szülői házba (Késmárkról is elutazik Nagypalugyára), ott hozza világra a gyerekeket, és csak

⁷⁷⁷ Tiszolc, 19. kötet

⁷⁷⁸ 150 *Theses Miscellaneas ex Quodlibetica depromptas*, Tiszolc, 18. kötet; 200as *Theses Miscellaneas, ex Quodlibetica depromptas*, Tiszolc, 227. kötet. – Utóbbi változata megtalálható az Evangélikus Országos Levéltárban: AGE V. 61, 18–27.

⁷⁷⁹ SZLUHA, *Liptó vármegye nemes családjai*, 523.

körülbelül egy hónap múlva tér haza. Többször visszamegy édesanyjához a gyerekekkel azok komolyabb betegségei alkalmával is.

Gyermekeiről Buchholtz szintén nem beszél sokat, szinte csak születésüket, betegségeiket, születés- és névnapjukat, illetve halálukat említi. Négy gyermeke nagy korkülönbséggel született (1716, 1724, 1731, 1734), ennek okáról nem ír. Közülük csak Pál érte meg a felnőttkort; Erzsébet Zsófia három, Bernát György hét, az ő halála után ismét Bernátnak keresztelt fiúcska két éves korában halt meg, utóbbi kettő himlőben. A gyerekeket általában *infans*, *filiola*, *filiolus* néven emlegeti, esetleg hozzáteszi a keresztnévüket; súlyos betegségükben, halálukkor azonban ők is megkapják a *nostra/mea dulcissima*, *noster*, *charissimus*, *dulcissimus*, *suavissimus* jelzőket. Ilyenkor az egyébként száraz szöveg líraivá válik: „Mane hora 5. soluta est vinculis hujus corporis *dulcissima* mea *filiola* Elisabetha Sophia”; „*Suavissimus* meus Georgius Bernardus Filius editis speciminibus pietatis inter suspiria et preces ad superos emigravit hora 5. vespertina. Deo gratias! O moeror! aetatis annorum 7. mens. 5. dierum 11.”; „*Filiolus* meus *dulcissimus* Bernhardus hora XI. in variolis placide obdormivit.”⁷⁸¹

A mai olvasó számára megdöbbenő, hogy a gyermekek halálának leírását követően egy-egy „Ó, fájdalom”-féle felkiáltás és rövid fohász után Buchholtz gazdasági ügyletekről, vásárról, levelekről, könyvekről beszél, s még aznap vagy a következő napon folytatja tovább a tanítást az iskolában. Hasonlóan szenvtelen 1736. július 13-án Regis Mártonnak írt levele, amelyben mellékesen megemlíti, hogy eltemette kétéves kisfiát, Bernátot, egyébként más újság nincs.⁷⁸² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem foglalkoztatja tovább a tragédia: rengeteg levelet ír, amelyben értesíti rokonait, barátait, ismerőseit a gyermek haláláról, napokig készíti, díszíti a koporsót, részletesen beszámol a temetésről is. Kislánya koporsóját apósa házában őrzik a temetés napjáig, oda mennek a gyászolók, elhangzik két ének és egy beszéd, majd átvonulnak a templomba, ahová négy diák viszi a koporsót. Ott zenekísérettel elhangzik a „Cibavit me” kezdetű ének, Lissovini lelkész prédikál Báruk könyvének 4. fejezete alapján, majd eltemetik a kislányt az oltár mögé. Buchholtz hosszasan sorolja azok nevét, akik a köznépen kívül eljöttek. Nagy tort nem tartanak, a lelkész, a rokonok és a koporsóvivők hivatalosak vacsorára apósához. Az idősebbik Bernátnak a koporsófeliratát is feljegyzik: az egyik oldalon a kisfiú neve, a másikon az életkora (7 és fél éves) olvasható. Őt a szomszédban ravatalozzák fel, a temetésen Fischer lelkész prédikál Jónás könyvéből

⁷⁸⁰ *Diar.* I, 819–829.

⁷⁸¹ *Diar.* I, 1175; II, 966, 1267.

⁷⁸² Turócszentmárton, C 1069, VI, 32–35.

(Buchholtz németül jegyzi le a beszéd vázlatát), Legler szlovákul búcsúztatja el a gyermeket. Utána Buchholtz vendégül látja az eljött lelkészeket. Néhány héttel később megemlíti, hogy sírkövet csináltat a kisfiúnak. A fiatalabb Bernát esetében még szüksézből: Sartorius lelkész prédikál a temetésen, aki aztán feleségével és Mösz tiszteletessel náluk vacsorázik.⁷⁸³ A gyermekhalandóság egyébként igen nagy, Buchholtz számos csecsemő vagy kisgyerek haláláról számol be a rokoni, baráti családokban. Sok gyermek és felnőtt temetésén részt vesz, rengeteg epitáfiumot, búcsúztató verset, olykor beszédet ír, részletesen azonban ezekről – néhány kivétellel, mint például apjáé, apósáé – nem számol be.

Az idősebb Buchholtz György betegségeiről többször szó esik a naplóban. 1709-ben halálhírére keltik, 1715-ben pedig olyan súlyosan megbetegszik, hogy végrendeletet készít, s fiai egyezséget kötnek második feleségével az örökségről. Buchholtzt 1724. május 10-én apja betegségéről értesítik, még aznap gyalogosan Kakaslomnicra siet, ahol apja megáldja őt. Másnap „Triste accipi nuncium obitus Domini Parentis charissimi”. A következő napokban Jakabbal intézik a temetés ügyeit, készítik és díszítik a koporsót, Buchholtz számos levelet ír, elkészíti apja életrajzát. A 14-i temetés ünnepélyesen zajlik, nagyon sokan jönnek el Késmárkról, ahol kihirdették a templomban, és a diákok révén is sokakhoz eljutott a hír. Buchholtz leírja a koporsó kinézetét, feliratait, díszítését, az elhangzott énekek kezdősort (németül) és a beszéd rövid tartalmát. Pater Antonius Gläser prédikál az elhunyt hosszú életéről, Mózes haláláról és a kettejük közt vonható párhuzamról, az apák dicsőségére váló fiakról, dicsérve az ifjabb Buchholtz György erudícióját is. Olvashatunk a naplóban a megjelentekről, a vacsoráról, és részletesen a temetés költségeiről. Furcsa, hogy az idősebb Buchholtz második feleségéről viszont ez alkalommal egyáltalán nem esik szó.⁷⁸⁴

A társasági élet vidámabb formái is gyakran előfordulnak a naplóban. Sűrűn, hetente többször említi Buchholtz, hogy vendégek jönnek hozzájuk, vagy ők mennek látogatóba, ebédre, vacsorára. Doctor Chytraeus egy ilyen vacsorán jó bor és zene mellett testvérévé fogadja. Megünneplik a születés- és névnapokat, Buchholtz számos köszöntő verset, levelet ír ilyen alkalmakra, őt magát pedig nemegyszer muzsikával lepik meg barátai, tanítványai György-nap előestéjén. Máskor is előfordul, hogy barátaival közös zenéléssel töltik szabadidejüket, vagy játékkal (főleg tekézzel, de többször említ egy pyramides nevűt is), laterna magica nézegetésével. Szívesen tesznek hosszabb-rövidebb kirándulásokat a környéken. Farsang idején nemegyszer szerepel a naplóban a Bacchanalia kifejezés, de

⁷⁸³ *Diar.* I, 1175–1178; II, 966–967, 976, 1268.

⁷⁸⁴ *Diar.* II, 215–218.

részleteket erről nem olvashatunk. Úgy tűnik, Buchholtz eléggé szigorúan vélekedik az ilyen jellegű mulatságokról, diákjainak többször megtiltja, hogy részt vegyenek bennük, vagy egyáltalán csak táncoljanak.

Néha említi, hogy rajzol vagy fest, őt magát is több piktor lefesti, hol egyedül, hol fiával. (A képeknek sajnos nem sikerült a nyomára bukkannom.) Nyaranta hosszabb utazásokat tesz, főleg az ország északi, északkeleti vidékein, felfedezi az adott környéket, megtekinti, leírja, néha lerajzolja a látnivalókat, közben barátokat, ismerősöket látogat, és újakat szerez.

Néhányszor kézi- és kétékezi munkáról, gazdálkodásról, építkezésről is szót ejt. Egyetemi éveiben előfordul, hogy nemcsak a szabó, hanem ő maga is javítja, foltozza megkopott, kilyukadt ruháit. Többször készít polcot, szekrényt könyveinek. Kerti munkákat, kaszálást, aratást is említ. Fürdőkamrát, csúrt, istállót épít(tet). Házát bővíti, restaurálja, később egy másikat vesz, amit aztán felújít(tat). Anyagi helyzetéről nem beszél, de az ifjúkori nélkülözést követően (néha nem telik vacsorára, de könyveket olyankor is vásárol) lassanként valószínűleg jobbra fordul sorsa, az 1730-as években már pénzt is kölcsönöz ismerőseinek.⁷⁸⁵

⁷⁸⁵ Pl. *Diar.* I, 141, 537, 960, 1119, 1199, 1274; II, 897, 898, 1308, 1336.

V. Nyelvhasználat és hungarus-tudat

„Négynyelvű hungarus”⁷⁸⁶ volt, latinul, magyarul, németül és szlovákul egyaránt jól beszélt, írt és verselt ifj. Buchholtz György. Életének különböző szakaszaiban a környezettől függően más-más nyelv volt az elsődleges számára: gyermekkorában és peregrinációi idején a német; Vilmányban és a rozsnyói iskolában, Lányi Pál házában, majd Nagypalugyán a magyar; később Késmárkon ismét a német, valamint a szlovák. Verseit is ennek megfelelően írta németül, magyarul vagy szlovákul, illetve latinul. Ez utóbbi nyelv tartózkodási helyétől függetlenül végigkísérte életét: latinul írta tudományos értekezéseit, latinul vezette naplóját, és főként ezen a nyelven levelezett rengeteg emberrel. E négy „fő” nyelv mellett azonban görögül, héberül, lengyelül és valószínűleg csehül is tudott, Greifswaldban sok más könyv mellett olasz szótárt, olasz és francia grammatikát, valamint latin–francia–holland–angol nyelvű Márk-evangéliumot vásárolt,⁷⁸⁷ Késmárkon pedig szír nyelvtant, francia kifejezéseket és orosz ábécét is tanított.⁷⁸⁸

Voltaképpen beleszületett a soknyelvűségbe: a család férfitagjai körében több generációra visszamenően általános volt négy-öt nyelv ismerete. Az idősebb Buchholtz György családkronikájának tanúsága szerint az ő anyai nagyapja latinul, németül, szlovákul és magyarul tudott; édesapja pedig német anyanyelve mellett az iskolában elsajátította a latint és a magyart, a környezetében élőkől a szlovákot, vándorútja során pedig lengyelül is megtanult.⁷⁸⁹ Ifj. Buchholtz György apja a szlovákok lelkesze volt, aki irodalmi és tudományos műveit németül és latinul írta, de német nyelvű családtörténetében magyar szavak is szép számmal előfordulnak, és szlovák írásai is fennmaradtak. Buchholtz öccsének, Jakabnak viszont csak német nyelvű szövegeit ismerjük.

Anyanyelvként Buchholtz minden bizonnyal a németet sajátította el, s számos művet írt ezen a nyelven. A napló első részében, greifswaldi éveiből azonban csupán egyetlen német verse szerepel, egy 1711. január 2-án feljegyzett, megrendelésre írt köszöntő. A nyolcsoros vers akrosztichonja „SIE LEBEN”, a végéhez csatolt kronosztichon az 1711-es évszámot rejti.⁷⁹⁰ Ezen kívül csupán egy egysoros kronosztichont találunk peregrinációja idején a

⁷⁸⁶ VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 216.

⁷⁸⁷ *Diar.* I, 275.

⁷⁸⁸ *Pl. Diar.* II, 379, 412, 424, 535, 842.

⁷⁸⁹ BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht ...*, 17, 32.

⁷⁹⁰ *Diar.* I, 373.

naplóban németül, többször is beszél azonban német verseinek kinyomtatásáról. Nem említi ugyan, de bizonyára e nyelvet használja a mindennapi érintkezésben is.

Hazatérése után Lányi Pál házában, Rozsnyón, magyar környezetben is gyakran előkerül a német: az úrnőt névnapján hosszú, két lapnyi német nyelvű költeménnyel köszönti, német könyvekből olvas fel neki, és diákja is akad, akit németre tanít. Később Nagypalugyán is ír német köszöntőket, némelyik nyomtatásban is megjelenik. A napló szerint fordít is költeményt latinról németre – megrendelésre. Tanárként azonban kevés német nyelvű szöveget alkot, főként latinul születnek a diákok számára írt dialógusai, színdarabjai, egyetlen kivétellel: 1730-ban németül szerez darabot a bibliai József történetéről. Ennek csak a címét, valamint az előadásra való felkészülés és a bemutató körülményeit ismerjük Buchholtz naplójából.⁷⁹¹ Összességében viszonylag ritkán szerepelnek a naplóban német szövegek, s a kinyomtatott versekből is csupán néhány maradt ránk. A boroszlói évkönyvekben viszont számos németül írt cikke jelent meg. Az Evangélikus Országos Levéltárban megtalálható néhány német nyelvű, illetve vegyes latin–német alkotása, ezek főleg esküvőkre írt köszöntők.⁷⁹² A könyvek, könyvtárak megbecsüléséről szóló, azok patrónusait dicsőítő darabjában egyenrangúként szerepel a latin és a német nyelv, mindkettőt használja prózában és versben is Buchholtz, sőt Hunyadi Mátyás Európa-szerte híres budai könyvtáráról szólván magyarul idézi az ismert mondást: „Meg holt Mátyás Király, oda van az igasság.”⁷⁹³

A németajkú családban született Buchholtzt 1700 szeptemberében „cseregyerekként” Vilmányba küldték magyar szóra Medgyessy István lelkészhez, Késmárcra pedig annak fia, Sámuel került németet tanulni.⁷⁹⁴ Magyar nyelvtudását később Rozsnyón, Missovicz Mihály iskolájában tökéletesítette. Nagypalugyán írt, fentebb tárgyalt költeményein kívül más magyar nyelvű irodalmi művéről nem tudunk Buchholtznak, naplójába azonban feljegyezte, hogy vasárnaponként néha prédikált ezen a nyelven.⁷⁹⁵ Kérdés, hogy az egyébként szlovákok lakta vidéken Nagypalugya artikuláris hely voltán kívül vajon mi indokolhatta még a magyar nyelv ilyen hangsúlyos jelenlétét. Elképzelhető, hogy szerepe volt ebben a falu földesurainak, a magyarként számon tartott Plathy családnak is, Plathy Erzsébet ugyanakkor szláv nyelvű Újszövetséget kap ajándékba névnapjára udvarlójától.⁷⁹⁶

⁷⁹¹ *Diar.* II, 787–807. – Vö. VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 223.

⁷⁹² EOL, AGE I. e. 11c, 184–191, 282–289.

⁷⁹³ EOL, AGE I. e. 11c, 170–183. – Vö. VARGA, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*, 192–194.

⁷⁹⁴ BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht ...*, 268.

⁷⁹⁵ Pl. *Diar.* I, 982.

⁷⁹⁶ *Diar.* I, 791.

Noha magyar nyelvű szöveget keveset ismerünk Buchholtztól, magyar szavak és kifejezések – főként az elején – szép számmal előfordulnak a naplóban. Érdekes, hogy a latinul nem ismert, vagy más okból használni nem kívánt szavakat nem németül, hanem magyarul fűzi bele Buchholtz a latin mondatokba. Ez a naplóírás, azaz a peregrináció kezdetét megelőző magyar nyelvi környezetben való több éves tartózkodás hatása lehet? Az első hónapokban, vagyis a diárium első hatvan lapján ilyen példákat találhatunk: „Vitrum Hungaricum gustamus költseggemmel”, „ad Dn. Willo pergo (tanczolt)”, „pálenkát iván ibam in Gymnasium”, „mézes kenyeret sumo”, „Durante coena finit cachini, Lanyi meg fingotta magát”, „Herbathe afflue bibimus, inde palenkára mentünk”, „pilisme égetbort olajjal [...] reduces egy italt habuimus”, „dohanyam fumigans”, „Musici [...] hobois ac Harfa fidibusque ludentes”.⁷⁹⁷ Greifswaldban is előfordul néhány magyar kifejezés: az új rektor, Gebhardi beiktatásakor felvonulnak a diákok, „praesertim Hungarica natio ketten ketten” (ráadásul „sed post na lond moja”).⁷⁹⁸ Máskor „Cum hospite sereztünk”, „Ex tábla a Disputatio Titulusokat le szakadtam”, „ad Sextium csömörinatum ibam”, „Programmatis titulum a pecséttel együtt acquisivi”, „Pipam Typothetam Gebaner donavi”; a hazaúton „solventes terni unum Marias”.⁷⁹⁹ A későbbiekben már csak elvétve akadnak – a versszövegektől, nevektől, könyvcímektől eltekintve – magyar szavak a naplóban: „in Almas et Körtvélyesiensis Vineis fui” (1712), „ex conchis csiga dictis” (1713), „Fecere mihi hajnal” (1715), „Dominus L. nimis garázda” (1715); „de Nummis fél pénz disceptationes” (1716).⁸⁰⁰

Késmárkra kerülve Buchholtz nem csupán az evangélikus gimnázium igazgatója, hanem – apjához hasonlóan – a városban élő szlovákok lelkésze is lesz. 1723. május 6-án feljegyzi, hogy először prédikál szlovákul.⁸⁰¹ E nyelvben eleinte nem érzi magát tökéletesen otthon, nem bánja, ha mások (például nagyobb diákok) tartják a prédikációt helyette. Naplójában csupán elvétve találunk néhány szlovák szót, szlovák nyelvű versek pedig egyáltalán nem szerepelnek benne. Többször utal ugyanakkor arra, hogy nyomtatásra küldött vagy a templomban szétszított ilyen, valószínűleg vallásos tárgyú szövegeket.⁸⁰² Előfordul, hogy német és latin verseit jóváhagyják és dicsérik, a szlovák szövegeket viszont nem.⁸⁰³

⁷⁹⁷ *Diar.* I, 21, 31, 47, 48, 49, 50, 55, 58.

⁷⁹⁸ *Diar.* I, 97.

⁷⁹⁹ *Diar.* I, 117, 279, 311, 369, 393, 497.

⁸⁰⁰ *Diar.* I, 569, 676, 825, 848, 988.

⁸⁰¹ *Diar.* II, 125.

⁸⁰² VARGA, *Buchholtz György ... és az iskolai színjátszás*, 216.

⁸⁰³ 1719. december 4.: „Ego cum Dominis Reverendis pro revisione Carminum perrexi eques Nagyolaszinum, ubi meum et latinum et germanicum laborem laudatum, typis concluderunt mandandum; Slavicum non.” *Diar.* I, 1225.

Nemegyszer írja, hogy szláv (cseh vagy szlovák) nyelvű könyveket vásárol magának vagy az iskolának, a diákoknak, vagy küld rokonainak, ismerőseinek. Fennmaradtak szlovákul hozzá írt levelek is.

Egész életében végigkísérte a latin nyelv. Ezen a nyelven vezette naplóját, noha apja németül készítette feljegyzéseit – néhol latin részeket is találunk benne –, az ő halála után pedig fia, Jakab is németül folytatta a családi krónikát.⁸⁰⁴ Vajon az ifjabb György miért nem ehhez a hagyományhoz kapcsolódott? Talán az iskolai retorikaoktatás hatására vagy a latin nyelv tudós volta miatt választotta diáriuma nyelvéül a latint. Ezen a nyelven írta tudományos értekezéseinek zömét is. Legtöbb verse, köszöntője, dialógusa, diákjai számára írt, előadásra szánt műve szintén latin nyelvű. Főként latinul bonyolította hatalmas levelezését is.

Bár Buchholtz általában körülményektől, helyszíntől, alkalomtól, műfajtól függően használta az egyes nyelveket, nemegyszer ezek keverésével is találkozunk nála. Latin nyelvű naplójában a már említett magyar és német verseken kívül többször előfordulnak görög, héber, szlovák, német, magyar, lengyel szavak – ezeket általában „szakkifejezésként” használja. Késmárkon latin–német–magyar gyakorlatok is szerepelnek a tananyagban, sajnos nem derül ki a naplóból, hogy milyen jellegűek. Nemegyszer előfordul, hogy irodalmi műveiben használ egyszerre több nyelvet, olykor egy mondaton belül is, mint például a fentebb említett latin–német vegyes nyelvű szövegekben. Egy kéziratban fennmaradt dialógusában (*Hungarus in desperatione spe plenus coram obviante se vicino Polono Patriae sortem exponit*), melyről szintén esett már szó, és amelynek csaknem minden sorában az 1709-es évszámot rejtő kronosztichon található, Hungarus és Polonus beszélget az aktuális politikai helyzetről, magyar és lengyel mondatokkal, kifejezésekkel tarkítva a latin párbeszédet.

„Hungarus: Isten hozta kegyelmedet!

Polonus: Sługa Mś Panie.

Hungarus: Edes Paitásom. mond meg honnan jössz? és hova mégy?

Polonus: Nie rozumiem po Wiegiersku, bom ja Polak jest.

Hungarus: Quae Nova vestra in Polonia?

Polonus: Quae Nova? Jucunda Mości Panie!”

⁸⁰⁴ Kiadása: BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht ...*

A magyar–lengyel kezdet után latinul folytatódik a párbeszéd, a két szereplő azonban a későbbiekben is gyakran kiált fel anyanyelvén. „Oh én édes Hazám Vitéz Magyar ország!” – sóhajt fel egyszer Balassi szavaival Hungarus.⁸⁰⁵ Bár a mű pontos keletkezési idejét nem ismerjük, elképzelhető, hogy Buchholtz 1708–1709-es lengyelországi tartózkodásával magyarázható a téma, a lengyel szavak, kifejezések.

A nyelvek keveredése figyelhető meg a naplóban a névalakok használatában is. Mivel az alapszöveg latin, legtöbbször a személyneveket is latinos formájukban használja, mint például Johannes Lanyi, Andreas Platthy stb. Jó néhányszor javítja is saját magát, erre egy példa a sok közül: a „Szontag Paulus” névben a Szontag fölé egy kettős, a Paulus fölé egy egyes számjegyet írt be utólag, utalva a „helyes” sorrendre.⁸⁰⁶ Ugyanaz a név azonban előfordulhat latinos és magyaros alakban is: Török Miklos Nicolausként is szerepel.⁸⁰⁷ Néha a sorrend latinos, a névalak azonban magyar, mint például Ferencz Deak esetében.⁸⁰⁸ Cifrább eset, amikor egy kifejezésen belül a fiú latin keresztnévvel, az apa teljesen magyar vezeté- és keresztnévvel szerepel: per filium Paulum Domini Kis György.⁸⁰⁹ A vezetékevek olykor ékezettel, máskor anélkül szerepelnek, és ez többnyire független a keresztnév alakjától: Meszaros Janos és Martinus Thót egyaránt előfordul.⁸¹⁰ A német neveket gót betűkkel írja Buchholtz. Többször a ragadványneveket is megemlíti: Tischler Marton sive Méz Márton (a Tischler németes betűalakokkal írva);⁸¹¹ és szláv írásjelekkel is találkozhatunk: Casparus Buchwald sive Gaži.⁸¹²

Helynevek esetében sem teljesen egyértelmű a kép. A külön latin névvel rendelkező településeket általában latinul említi (pl. Tyrnavia, Neosolium stb.), de a magyarul megnevezettekhez is latin esetvégződések csatol: Miskolczium, Nagypalugyensis, Berzetini, Pelsöczinum, Colosvarino, sőt Krasznahorkam és Krasznahorcae. A peregrinációi során útba ejtett szlovák, lengyel, német települések – amennyiben nincs latin elnevezésük – eredeti nevükön szerepelnek, bár olykor sajátos helyesírással.

⁸⁰⁵ EOL, AGE I. e. 11c, 274–281. A dialógus tartalmát ismerteti: SZELESTEI N., *Buchholtz György dialógusai*, 137.

⁸⁰⁶ *Diar.* I, 724.

⁸⁰⁷ *Diar.* I, 595, 735.

⁸⁰⁸ *Diar.* I, 736.

⁸⁰⁹ *Diar.* I, 740.

⁸¹⁰ *Diar.* I, 597, 708.

⁸¹¹ *Diar.* I, 596

⁸¹² *Diar.* I, 735.

A nyelvek keverése egyébként Buchholtz környezetében is megfigyelhető. Jó példa erre Lányi Pál már említett, 1712. május 24-én kelt levele,⁸¹³ amelyben a gömöri alispán a németet, magyart és latint váltogatja, nemegyszer egy mondaton belül is.

Buchholtzot nyelvhasználata alapján joggal vallhatja magáénak a magyar, a szlovák és a német irodalom- és tudománytörténet is. Hogy ő maga milyen nemzetiségűnek tartotta magát, nem tudjuk, de valószínűleg maga a kérdésfeltevés is helytelen. Akkoriban még nem különítették el magukat nemzetiségi alapon az ország lakói, a különböző népcsoportok a közös haza fiainak vallották magukat. A felföldi német származású evangélikus értelmiségi réteg is igen erős hungarus-tudattal rendelkezett. Buchholtz naplójában többször találkozhatunk a haza, Hungaria történelme iránti érdeklődéssel, sorsa iránti aggodással. Különösen jól látszik ez peregrinációi idején: mindig feljegyzi, ha magyarországiakkal vagy valaha ott járt személyekkel találkozik, velük vagy más érdeklődőkkel a hazáról, annak sorsáról beszélget. Egy Kayssmarck nevű településről szülővárosa jut eszébe, s „memor Kayssmarkiensis Patriae Cerevisiam bonam bibi”.⁸¹⁴ Késmárk egyébként is fontos számára: Greifswaldból való távozása előtt visszaviszi és kijavíttatja az egyetemről kapott testimoniumot, mert hibásan, Kirchmarckiaként írták bele a város nevét.⁸¹⁵ Gyakran említi, ha Magyarországról szóló hírt olvas valamelyik külföldi lapban, sőt azt is, ha egy számban nem talál ilyent: „Novellas legi [...] De Hungaria nihil erat”.⁸¹⁶ Rendszeresen feljegyzi az otthonról kapott híreket. Többször írja, hogy a „hungarusok” összegyűlnek, együtt töltik szabadidejüket, beszélgetnek, játszanak, söröznek.

Nemegyszer szóba kerül a magyar nyelv is: greifswaldi vendéglátójával hosszasan beszélget annak természetéről, egyedülállóságáról, úgy gondolják, talán csak a héberhez lehetne hasonlítani.⁸¹⁷ Nem tekinti azonban ezt a többi magyarországi nyelvnél előbbre valónak. Halléban vacsorára hívja magyarországi társait „ad linguas Hungaricorum bonum”.⁸¹⁸ Máskor „lingua [...] Sclavonica nostrae Hungariae”-ről beszél.⁸¹⁹

Magyarországon élve ritkán fordul elő a naplóban a Patria kifejezés, tudományos munkásságával azonban – Bél Mátyással, Fischer Dániellel és a többiekkel együtt – egyértelműen a haza javát kívánja szolgálni. Magyar, német, szlovák és latin nyelven tart

⁸¹³ Tiszolc, 37. kötet

⁸¹⁴ *Diar.* I, 45.

⁸¹⁵ *Diar.* I, 477.

⁸¹⁶ *Diar.* I, 271.

⁸¹⁷ *Diar.* I, 116–117.

⁸¹⁸ *Diar.* I, 653.

⁸¹⁹ *Diar.* I, 493.

kapcsolatot ezért nem csak evangélikus, de számos másvallású honfitársával is, akik anyanyelvüktől függetlenül hungarusokként élnek a közös hazában.

VI. Ifj. Buchholtz György naplójának műfaji sajátosságai

A közel harminc éven át vezetett diárium napi rendszerességű, egyes szám első személyben írt feljegyzéseket tartalmaz. Tematikailag ezek – amint láttuk – igen széles körűek, azonban szinte kizárólag külső események objektív leírásáról van szó. Ezen események leginkább a Buchholtzt körülvevő kisvilág történései az iskolában, a családban, a mindennapokban, a baráti és egyéb kapcsolatok terén, s a szerző pusztán rögzíti őket, de nem értelmezi, reflexióit nem közli. Érzései, érzelmei, gondolatai a legritkább esetben, általában egy-egy haláleset kapcsán vagy gyermekei születésekor jelennek csak meg. Egyszer a fiatalabb Bernátot megköszönti naplójában névnapján: „Vivat *noster* Bernh.”⁸²⁰ Családtagjain kívül Nordtermann János Jakab patikus és Lányi Dániel halála ragadtatja személyes érzelmeket kifejező jelzők használatára: előbbit „*pars cordis mei*”-nek, utóbbit „*Amicus Amicorum*”-nak nevezi a gyászír lejegyzésekor.⁸²¹ Nem fogalmazza meg véleményét sem személyekkel, sem történésekkel, sem olvasmányaival kapcsolatban. Rosszat nem mond senkiről, igaz, különösebben nem is dicsér senkit, saját magát sem. Olykor magát a naplórírást is megemlíti a diáriumban, például 1709. október 7-én: „*Acta scripsi Diei*”.⁸²² Mivel ennyire semleges, őszinteségét, hitelességét nincs okunk kétségbe vonni.

A Buchholtz-napló műfaji besorolása nemcsak azért nehéz, mert a naplótípusok rendszerezésének kérdése – amint a naplókról szóló fejezetben láthattuk – általában megoldatlan, hanem a fentebb említettek miatt is. Ha a hagyományos kategóriák felől közelítünk, tartalmi szempontból a külső, mindennapi eseményeket megörökítő krónikás naplók közé tartozik, ezen belül azonban tematikai sokszínűségéből adódóan nemigen lehet egy konkrét csoporthoz sorolni. Bár az utókor által adott címváltozatok többsége utal útinapló jellegére, ez csak a diárium egy-egy részére, a peregrinációk, illetve későbbi utazások leírására igaz. Rengeteg könyv szerepel benne, Buchholtz rögzíti olvasmányainak címét, de nem ismerteti, nem értékeli őket, így olvasónaplónak sem nevezhetjük. A korabeli tudományosságra vonatkozó számtalan adata ellenére nem tudományos vagy munkanapló, hiszen nem a kutatás folyamatáról számol be benne a szerző. Megismerhetjük belőle Buchholtz vallásosságának számos mozzanatát, és jó néhány imát is tartalmaz, mégsem

⁸²⁰ *Diar.* II, 1212.

⁸²¹ *Diar.* I, 1053; II, 676.

⁸²² *Diar.* I, 75. – Máskor is megemlíti a naplórírást, pl. *Diar.* I, 77, 121, 141, 215, 265, 284, 422. Valamennyi alkalommal „*acta diei*”-ről, „*acta dierum*”-ról beszél.

csupán vallási vagy lelki, lelkigyakorlatos napló. A belemásolt versszövegek és egyéb irodalmi vonatkozások még nem teszik írói vagy irodalmi naplóvá. Személyes naplónak tekinthető, amennyiben főleg a vele történt eseményekről és saját cselekedeteiről számol be, ugyanakkor szubjektívitásnak, személyességnek nyoma sincs a szövegben. Családi napló is lehetne, hiszen hatókörébe tartoznak a család és a barátok, igen kevés részletet árul el azonban életükről, sorsukról. Különösen szembetűnő ez, ha apja családi krónikájával⁸²³ vetjük össze feljegyzéseit.

Az idősebb Buchholtz György művének első felében a család történetét beszéli el a Sziléziából Magyarországra költöző Simon Buchholtzcal kezdve. Beszámol a dédapa életéről, gyermekei és unokái, köztük a maga sorsáról, míg el nem ér saját jelenéig. Saját élettörténete mellett feleségéét és gyermekeiét is ismerteti. Nem naplót ír, nem is életrajzokat, inkább történeteket mesél el. Sokkal szélesebb horizontot tár elénk, mint fia, számos történelmi, közéleti eseményt, vallási vitát mutat be, és sok a „csodás” elem is. A régebbi történetek elbeszélésében bőbeszédűbb, 1703-hoz (ebben az évben kezdte el művét) közeledve, majd ezt követően inkább évkönyv-jellegűvé válik írása, amelybe verseket, elszámolásokat is belevesz.

Visszatérve az ifjabb Buchholtz Györgyhez: naplóját sokszínűsége folytán nevezhetnénk omniáriumnak, ő azonban nem mindent írt bele ebbe a naplóba. Tudjuk, hogy külön vezetett időjárási kalendáriumot, külön papírokra jegyzetelte ki olvasmányait, s számos másfajta feljegyzést is készített. A diárium tehát sokféle naplótípus jellegzetességeit hordozza, ezeknek keveréke. Tóth Zsombor Cserei Mihály kalendáriumi bejegyzéseinek hasonló tarkasága kapcsán a műfaji hibriditás megállapítása helyett más megoldást javasol: az ilyen szövegek sokszínűsége azzal magyarázható, hogy az írásgyakorlat mindkét szintjéhez, a praktikushoz és a reprezentációshoz egyszerre közelítenek. Az előbbi célja az információátvitel, az emlékezetben tartás, ennél fogva főként adatokat tartalmaz; utóbbi feladata a társadalmi, kulturális, vallásos-felekezeti és történeti reprezentáció, ennek elemei például a versek, imák stb.⁸²⁴

Szerkezetileg a mű a mindennapi bejegyzések egymásutánjából áll. Ezek hossza változó, előfordul több oldalas és egy mondatnyi is. Általánosságban megfigyelhető, hogy eleinte részletesebben, később rövidebben ír Buchholtz. Ha semmi érdekes nem történt aznap, akkor is bejegyez legalább ennyit: „Nihil memoratu dignum.” vagy „Nihil memorabile.”⁸²⁵ A

⁸²³ BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht ...*

⁸²⁴ TÓTH, *Műfaj vs. íráshasználat? ...*, 374–378.

⁸²⁵ *Diar.* I, 48, 754.

hónapokat többnyire, az évet mindig új lapon kezdi. Többször előfordul, hogy a hónap utolsó napján vagy napjain írottakat összetömöríti, hogy odaférjenek még a lap végére, ne kelljen aztán néhány sor miatt majdnem egy egész lapot üresen hagynia. Az első években a dátum mellett gyakran a nap elnevezése (dies Domini, dies Solis, Feria I. Nativitatis stb.) is szerepel, 1712-től ez elmarad. A hónapokat általában rövid fohással (például „Laus Deo”-val) kezdi, nemegyszer így is fejezi be. Az év elején és végén hosszabb imákat ír.

Maga a napló különösebb ünnepélyesség nélkül kezdődik: Buchholtz a lap tetejére felírja a dátumot („Anno 1709. die 9. Maji hora pomeridiana 4.”⁸²⁶), majd in medias res elkezd mesélni a nap eseményeit. A befejezés nem szándékos lekerekítés, az utolsó, 1737. július 25-i bejegyzésben szokásos mondatok szerepelnek betegségről, iskoláról, levelekről. („25. Mane aegre domi mansi, post meridiem peroratio et Germanismus. Literae a Joh. Szakm. jun. Scripsi R. Reiß.”)⁸²⁷ Ezután idegen kéz ceruzaírásával a következő olvasható:

„Et postea in Augusto mortuus sum.

Vide Klein, Nachrichten über Lebens Umstanden d. [...] ubi asseritus, quod quia vocationem quam a Neosoliensibus acceptavit, iterum reddidit, ideo a DEO punitus fuerit. O Tempora!”⁸²⁸

17–18. századi folyamatosan vezetett magyar nyelvű naplókról jegyzi meg S. Sárdi Margit, hogy közöttük nem nagyon találni olyant, amelyet írója valamilyen zárszóval tudatosan befejezett volna; az viszont gyakori, hogy a naplóíró halála zárja le a művet oly módon, hogy utóda, esetleg a fia bejegyezi a szerző halálát a napló végére.⁸²⁹ E tekintetben Buchholtz diáriuma is kapcsolódik a hagyományhoz.

Az idősebb Buchholtz jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít műve elkezdésének és befejezésének, igaz, hogy a műfaj is más. Féloldalas mondattal indít a Szentháromság nevében, melyben megnevezi saját magát, az írás megkezdésének helyszínét és évét, majd pedig övéinek és utódaiknak ajánlja munkáját.⁸³⁰ A család történetét 1710 augusztusáig,

⁸²⁶ *Diar.* I, 1.

⁸²⁷ *Diar.* II, 1352.

⁸²⁸ *Diar.* II, 1352–1353.

⁸²⁹ S. SÁRDI, *Naplók és naplóíró nők ...*, 622.

⁸³⁰ „Im Nahmen des Drey-einigen wahren Gottes, des Vaters, Sohnes und Heiligen Geistes habe ich Georgius Buchholtz zu dieser Zeit, in der Königlichen freyen Stadt Keysermarkt in Ober-Hungarischen Kreyß Ziepf liegend, unwürdiger doch von Gott und Menschen berufener, der ungeänderten Augspurgischen Glaubens-Bekänntnis zugethaner, recht Ewangelischer Deutsch und Windischer Prediger, bey der Vor-Städterischen Heiligen Dreyfaltigkeits-Kirchen, mein Ehrliches Herkommen, und gantzen mühseeligen Lebens-Lauff, auch was merkwürdiges darbey Vorgefallen, im Jahr Christi 1703 Zu künstiger Nachricht denen lieben meinigen, und ihren Nachkommen, mit eigener Hand und Feder recht, eigentlich und wahrhaftig aufgezeichnet, zum Gedächtniß hinterlaßen wollen, und also nach und nach weiter mehres geschrieben.” (BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht ...*, 1.)

Mária leányának (és férjének) haláláig beszéli el. A szomorú eseményt igen részletesen írja le, majd az Isten akaratába való belenyugvással zárja. Ezt már csak egyetlen szó követi: „Tantum!”⁸³¹

A napló írásképe gondos, rendezett, csak néhol találhatók benne áthúzások, javítások, margóra írt kiegészítések, de sosem utólagos stilizálások. Ezek alapján úgy tűnik, Buchholtz nem mindig aznap este (vagy másnap – erre többször is utal, például: „Acta hesternae diei scripsi.”⁸³²) írta bele diáriumába a nap krónikáját. Előfordul, hogy folyamatos szöveg mellé utólag vannak odaírva a napok, máskor két nap felcserélve szerepel.⁸³³ Valószínűleg később írta le több nap történetét egyszerre, vagy másolta a szöveget, azért tévesztette el. 1710. január 21-én arról panaszkodik, hogy a stettini utazás során elvesztek a december 9. óta írt feljegyzései.⁸³⁴ A naplóban a december 9. és január 5. közötti időszak írásképe valóban eltér az előző és következő napok leírásának külalakjától, Buchholtz feltehetőleg utólag pótolta az elveszett lapokat. 1718. szeptemberében mintegy tíz napot Hosszúréten tölt Kheberitschéknél, ez idő alatt csupán egy-egy mondatot, de van, hogy mindössze egy szót jegyez fel egy napról.⁸³⁵ Valószínűleg nem vitte magával naplóját, s hazatérése után emlékezetből írta bele a legfontosabb eseményeket. Utazásai során talán jegyzeteket készít, s ezek alapján mutatja be később a látnivalókat, meséli el a történeteket.

Stilisztikailag a napló nem kiemelkedő alkotás. Nyelvezete viszonylag egyszerű, latinsága nem irodalmias. Buchholtz kerüli a hosszú körmondatokat, összetett igealakokat, inkább tömörségre törekszik. Sokszor nem is ír teljes mondatokat, nem ritka az állítmány hiánya. 1717. május 31-én például a következőket olvashatjuk: „Rhetoricae et Januae expositio. Accepi literas a Domino Paulo Kubinyi, cui respondi. Pluviae continuae, exundationesque maximae. Sollicitudo propter Kis.”⁸³⁶ Éppen emiatt a szaggatottság miatt, noha közvetlen, mégsem áll igazán közel az élőbeszédhez. A latin alapszövegbe nemegyszer más nyelvű szavakat, neveket, kifejezéseket illeszt – erről bővebben szoltam a Buchholtz

⁸³¹ „Jedoch können wir dem Willen Gottes nicht widerstreben, sondern uns demselben willig ergeben. Denn was Gott thut, das ist wohlgethan. Und sein Wille ist allezeit der beste. Demselben sollen wir uns ergeben im Leben u. im Sterben, wollen wir seyn unseres Gottes Erben! Tantum!” (BUCHHOLTZ, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht* ..., 357.)

⁸³² *Diar.* I, 141. – További utalások a „tegnapi” események lejegyzésére: pl. *Diar.* I, 121, 265, 422.

⁸³³ Pl. *Diar.* I, 541, 585, 979; II, 21, 32, 352, 450, 760, 894.

⁸³⁴ *Diar.* I, 119.

⁸³⁵ *Diar.* I, 1142.

⁸³⁶ *Diar.* I, 1064.

nyelvhasználatát tárgyaló fejezetben. A pontok és vesszők sokszor elmaradnak, más nyelvtani és helyesírási hibák azonban csak ritkán fordulnak elő.

Rövidítéseket, illetve néhány jelet is használ, ezek azonban nem értelmezhetők az esetleges kéretlen olvasók elleni védekezéséként. Rövidítéseket a szokásos abbreviaturák mellett főként személynevek (ismert szerzők, barátok, keresztnévek), műcímek, földrajzi nevek, tantárgynevek, mértékegységek, pénznemek írásában alkalmaz. Néhol kihagyásokkal, kipontozott vagy üresen hagyott helyekkel is találkozunk, ez leginkább utazásai során fordul elő, amikor a felsorolt települések közül néhánynak, vagy újonnan megismert személyeknek nem emlékszik a nevére. A jelek főleg pénzzel, anyagnevekkel kapcsolatosak. Kérdés, hogy a láthatóan utólag belekerült jelek, például a „kunkorok” az olvasott művek mellett a margón vagy az aláhúzások itt-ott, magától Buchholtztól származnak-e, vagy egy későbbi olvasótól. Ismerve Buchholtz különféle listáit levelezőpartnereiről, könyveiről stb., nem lehetetlen, hogy szerzőnk időnként újraolvasva naplóját „fel is dolgozta” azt. Elképzelhető, hogy a leveleket sem azonnal, hanem utólag jelölte meg, talán ezzel magyarázható, hogy a szövegben említettek száma nem mindig egyezik a lapszéleken található strigulákéval.

A jelenlegi két kötet eredetileg több kisebb egységből állhatott, melyek az íráskép alapján elkülöníthetők. Az egyes részek eltérő betűmérettel, sortávolsággal íródtak, egy ideig őrszót is találhatunk. Sajnos a papírt, az ívfüzeteket – mivel legutóbb Turócszentmártonban nem sikerült kézbevennem az eredeti kéziratot – nem tudtam megvizsgálni ilyen szempontból, helyenként a digitális felvételeken is látszott azonban, hogy hol kezdődik és végződik egy-egy rész. Nem sikerült kiderítenem azt sem, hogy a füzeteket mikor kötötték egybe, de a sorok végének, illetve elejének elolvasását néhol lehetetlenné tevő túl szoros kötés bizonyossá teszi, hogy utólag történt, feltehetőleg már Buchholtz halála után.

A hatalmas terjedelmű, közel harminc éven át egyetlen napot sem kihagyó feljegyzéssorozat mindenképpen elgondolkodtató: vajon mi készítette erre Buchholtzt? Grafomán mivolta nem elégséges magyarázat. A „Miért kezdi el írni?” kérdésre egyszerűnek tűnik a válasz: a peregrináció alatt szokás naplót vezetni, feljegyezni a látottakat és a napi eseményeket. Ezt javasolja utazási útmutatójában Frölich Dávid⁸³⁷ és, amint láttuk, maga Buchholtz is a Kheberitsch Ádámnak írott *Directorium*ban. Hogy miért folytatja a naplóírást élete végéig, már kevésbé egyértelműen megválaszolható. A naplóírásnak a szakirodalomban szereplő, a dolgozat elején említett indítékai közül egyesek megtalálhatók Buchholtz

⁸³⁷ „Készítsen magának naplót, kézikönyv formájában, amelyben beszámol arról, ami út közben naponta történt, amit látott, hallott. Kellemes lesz majd egykor a visszaemlékezés [...]”. (FRÖLICH, *Utazók könyvtára*, 81.)

diáriumában, mások nem. Az önvizsgálat, önigazolás szándéka nem fedezhető fel, tetteit nem elemzi, magát nem mentegeti, saját szerepét nem hangsúlyozza. Nincs nyoma annak, hogy „gyónás”-ként vagy „maga könnyebbülésére” írná feljegyzéseit; nem vallja meg bűneit, nem vádolja önmagát, és mások ellene irányuló gonoszságáról, őt ért igaztalan vádakról, támadásokról sem esik szó. A családi minta csak félig-meddig elfogadható indok: az apja, majd testvére által vezetett családkrónika tartalmilag és formailag is meglehetősen távol áll az ő naplójától. Csak részben tölti be a diárium a számadáskönyv szerepét: szép számmal találhatók ugyan gazdasági jellegű adatok benne, gyakran feljegyzi Buchholtz például a vásárolt könyvek és egyéb dolgok árát, szó esik kölcsönökről is, magukat a szerződésszövegeket azonban nem másolja be, anyagi helyzetének alakulását nem itt tartja számon. Fontosabbnak tűnik az emlékezés, az emlékezet számára történő megőrzés motívuma, és megfigyelhető a vallásosság megélése, kinyilvánítása is: gyakran jegyzi fel Buchholtz, hogy templomba megy, istentiszteleten vesz részt, prédikál, Bibliát vagy más vallásos művet olvas, imádkozik, olykor böjtöl, és imák, fohászok is szerepelnek a naplóban. Ezeket, úgy tűnik, nem külön írja meg, és aztán másolja be (mint például Bethlen Kata az *Önéletírásába*), hanem a naplóbejegyzésekkel együtt, a naplóíró tevékenység közben jönnek ajkára és tollára.

Különös, hogy akkor is ír, amikor nincs mondanivalója. Ezek a „semmi említésre méltó nem történt” típusú feljegyzések többféleképpen is értelmezhetőek.⁸³⁸ Buchholtzt egyrészt bizonyára a szokás, a megszokás vezérli, sőt „kényszeríti” arra, hogy minden napjáról írjon valamit. Ugyanakkor az sem elképzelhetetlen, hogy diáriumát, ha nem is irodalmi műként, de mégiscsak egyfajta műalkotásként tartja számon, amelynek teljességéhez, kidolgozottságához, „elocutio”-jához hozzátartozik, hogy hiánytalanul meglegyen benne valamennyi nap története.

Felmerülhet az a kérdés is: volt-e valamilyen szándéka a már megírt naplóval. Nem derül ki a szövegből, hogy utódainak vagy bárki másnak szánta, esetleg olvasásra odaadta volna feljegyzéseit. (Ő maga olvasta mások ilyen jellegű írásait, például – amint már említettem – Petrovicz Illés lestinaai rektor 1716. évi diáriumát, és talán Lányi Pál 1712-es országgyűlési naplóját is.⁸³⁹) Nem bizonyítható, hogy Buchholtz utólag forrásként használta volna naplóját. Lehetséges, hogy levelezőpartnereinek névsorát a diárium segítségével írta össze, a Sammlungban szereplő tátrai kirándulás leírását viszont, mint láttuk, biztosan nem ez

⁸³⁸ Tóth Zsombor II. Apafi Mihály hasonló megjegyzését annak bizonyítékeként értékeli, hogy az írásban emlékezés céljából rögzített események, adatok, információk köre behatárolt, nem preferenciális, hanem az írásszokás, illetve mentalitás által irányított. (TÓTH, *Műfaj vs. íráshasználat?* ..., 402–403.)

⁸³⁹ *Diar.* I, 574, 1030.

alapján készítette el. Nem mutatható ki olyasfajta összefüggés a napló és Buchholtz levelezése között, mint például Hodik János vagy Nagyfalvi Gergely esetében.⁸⁴⁰ Arra sem találtam utalást, hogy kiadását tervezte volna, vagy a jegyzeteket felhasználva, mint kortársai közül sokan mások, egy nagyobb önéletrajzi művet, emlékiratot kívánt volna megalkotni.

Mindezek után még egy szempontból kellene megvizsgálni a diáriumot: tekinthető-e irodalmi műnek, és ha igen, miben rejlik az irodalmisága? (Ha abból indulunk ki, hogy akkoriban irodalomnak számított minden, amit leírtak,⁸⁴¹ akkor a válasz egyértelmű.) S. Sárdi Margit szerint a naplók szépirodalmiságát nem a kompozíció, hanem a pillanat rögzítésének szépirói értékei adják: az érzelemkifejezés, fohások, leírások szépsége (lírai képességek), az események jó görgetése (epikus képességek), a jelenetezés, beszéltetés ügyessége (drámai képességek).⁸⁴² Buchholtz diáriumában mindezekre meglehetősen kevés példát találunk. Érzelmait csak ritkán, egy-egy rövid sóhajjal, felkiáltással fejezi ki; fohásza szépek ugyan, de sablonosak, nem egyéniek; terjedelmesebb leírásokkal pedig jobbára csak peregrinációi során találkozunk, de ezek inkább felsorolás-jellegűek. Hosszabb eseménysorokat nem beszél el, kerek történetek nem szerepelnek a naplóban, általában szűkszavúan, egy-két mondatban foglalja össze, amit feljegyzésre érdemesnek tart. Nincsenek jelenetek, nem rögzít párbeszédet sem. Úgy tűnik tehát, hogy nem szépít, nem formálja az eseményeket az irodalmiasság érdekében.

Ezzel függ össze egy másik szempont, amelyben a szakirodalom a naplók irodalmiságát látja: a fikcionalitás. Az emlékirás műfajainak szövegeit az alkotás és emlékezés pszichés törvényszerűségei együttesen hozzák létre, ennél fogva a szerzők akarva-akaratlanul átalakítják a valóságot.⁸⁴³ A fikcionalizálódásnak a dolgozat II. fejezetében felsorolt lehetséges okai közül néhány Buchholtz esetében is számításba vehető. A naplóban gyakorlatilag semmiféle kritika nem fogalmazódik meg senkivel szemben, ha egyes szereplők néha nem a legjobb fényben tűnnek is fel, az a velük történt vagy általuk cselekedett dolog érdekessége miatt van, nem pedig azért, hogy Buchholtz szörnyülködhessen vagy elítélhesse őket. Nem ír rosszat saját magáról sem, nem mentegetőzik, nem beszél bűnösségéről, nem védelmezi a saját igazát, és elfogultnak, részrehajlónak sem tűnik magával szemben. Nem tudjuk, hogy ez a „jóság” a szerző személyiségéből fakad, vallásos-erkölcsi normáiból, vagy netán attól való félelméből, hogy esetleg illetéktelenek kezébe jutnak feljegyzései. Ugyancsak

⁸⁴⁰ SZELESTEI N., *Napló misszilisekben ...*, 379.

⁸⁴¹ HARGITTAY, *A régi magyarországi irodalom jellege ...*, 78.

⁸⁴² S. SÁRDI, *Naplók és naplótíró nők ...*, 619.

⁸⁴³ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, II, 327.

nem nagyon esik szó politikai eseményekről, helyi és országos összeütközésekről, protestánsüldözésről – vajon nem volt ilyenekben része, nem érdekelte, vagy jobbnak látta nem írni róla? Szándékosan hallgat el dolgokat, eltorzítva ezáltal a valóságot, vagy csak nem tartja fontosnak lejegyezni őket? Mitől függ egyáltalán, hogy miről ír és miről nem: saját érdeklődésétől, vagy valamilyen mintát követ? Tudjuk, hogy az iskolában tartott órát a naplóírásról, de hogy ő maga tanult-e róla, és ha igen, mit, erre vonatkozóan nem találtam adatokat.

Buchholtz diáriumának irodalmi értékei között említhetők a benne szereplő versek, bár ezek mai szemmel nézve nem kiemelkedőek. Fontosabbnak tűnik a napló, ha az irodalomtörténet felől közelítünk: benne számos adatot találhatunk iskolai és iskolán kívüli műfajokra, az alkalmi költészet létmódjára (ki, mikor, miért, kinek, hogyan ír verset és milyet; az mikor, hol, hogyan hangzott el vagy jelent meg stb.), az iskolai színjátékok megírására és előadására, retorika- és poétikaoktatásra, levelezésre, olvasásra és könyvkultúrára, és nem utolsósorban magára a naplóírásra vonatkozóan.

VII. Befejezés

Ifjabb Buchholtz György naplója a 18. század elejéről szerezhető ismereteknek gazdag tárháza, a művelődés-, iskola-, egyház, tudomány-, irodalom- és életmódtörténet fontos forrása. Terjedelme következtében maradéktalan kiaknázása szinte lehetetlen, az e disszertáció által megkísérelt feldolgozás után is bőven kínál még lehetőségeket az egyes tudományterületek kutatói számára. Az anyag bősége és a dolgozat terjedelmi korlátai, az egyéb Buchholtz-iratok nagy száma, ugyanakkor feltáratlansága, a vizsgált korszakra és témára vonatkozó források és szakirodalom ellentmondásossága, részben pedig hiánya mind közrejátszik abban, hogy a kutatás nem tekinthető befejezettnek. Igyekeztem minél szélesebb áttekintést adni a naplóról, ezért az egyes résztémák feldolgozása során nem tudtam, de nem is volt szándékom a legapróbb részletekbe menő elemzést készíteni.

A napló vizsgálata azonban így is számos eredményt hozott. A benne rejlő adatok sok esetben módosítják a szakirodalom eddigi álláspontját, és rengeteg új információ került napvilágra például a peregrinációtörténettel, a nagypalugyai és kés Márki iskolával, az oktatással, a 18. század eleji hazai és külföldi tudományos élettel, művek létrejöttével, ismert és kevésbé ismert személyekkel, nem utolsósorban magával Buchholtz Györggyel kapcsolatban. Fontos tanulság az is, hogy kis egyházi könyv-, illetve levéltárak, mint például a tiszolci, mennyi értékes anyagot rejthetnek.

A többnyire szűkszavú napló adatainak kiegészítéséhez, értelmezéséhez segítséget nyújtottak Buchholtz fennmaradt levelei (a több tízezres nagyságrendű levelezésnek sajnos csak a töredéke) és más általa írt szövegek, versek, könyvjegyzékek, iskolai anyagok, a Kheberitsch-féle *Directorium*, külföldi folyóiratokba írt cikkek és egyéb írások, valamint más korabeli és későbbi források.

Buchholtz diáriuma a német szakirodalom szerint is elismert, Greifswald esetében páratlan forrása a korabeli egyetemi oktatás, egyetemi élet történetének. A Halléról, illetve Jénáról szóló részeket ismertették már németül, a Buchholtz greifswaldi tartózkodását elbeszélő több száz lap feldolgozását és kiadását azonban régóta csak tervezi az ottani levéltár. A napló elején Buchholtz még viszonylag bőbeszédű, így sokat megtudhatunk a 18. század eleji egyetemi oktatásról, a professzorokról, tantárgyakról, tananyagról, módszerekről, disputákról, a diákéletéről, a greifswaldi egyetemet magyar szempontból fontossá tevő ösztöndíj korai történetéről, a magyarországi peregrinusok helyzetéről, viszontagságairól, és

arról is, hogy hogyan tartja fenn magát, hogyan egészíti ki az ösztöndíjból, a patrónustól és nagy ritkán otthonról származó szerény jövedelmét egy szegény diák tanítással, írásbeli bémunkákkal, versírással. Ismert volt eddig is Buchholtz disszertációja, most fény derült keletkezésének pontos körülményeire.

Számos újdonságot tartalmaz a napló az evangélikus oktatással kapcsolatban is. A nagypalugyai iskoláról eddig nagyon keveset tudtunk, Buchholtz feljegyzéseiből kiderül, hogy sokféle tanulócsoportot sokféle ismeretre, magas szinten tanított. Fontos adalékok a korabeli retorikaoktatás történetéhez a diáriumba feljegyzett mintaszövegek, a kántálásokéhoz a köszöntőversek. Mivel az evangélikusoknál nem voltak egységes előírások az oktatás mikéntjére vonatkozóan, az egyes iskolákkal kapcsolatban előkerülő új adatok tovább szélesítik ismereteinket e téren. Igen lényeges ezért, hogy Buchholtz naplójából megtudjuk, a szokásos hittani és latin nyelvvel kapcsolatos tárgyakon kívül történelmet, földrajzot, a filozófia különböző ágait, fizikát, görögöt és hébert tanított, mindezekhez pedig a saját maga által készített összefoglalásokon túl többek között Dietericus, Bél Mátyás, Comenius, Hedericus, Curtius, Weiss, Heunischius könyveit használta. A késmárki gimnáziumról a fennmaradt iskolai törvényeknek köszönhetően viszonylag sokat tudtunk, de az ott előírtak gyakorlati alkalmazásának fontos forrása Buchholtz diáriuma. Új tantárgyak a Nagypalugyán is oktatottak mellett a számtan, mértan, építészet, a fizikán belül a betegségek, a nyelvek közül a német és a magyar, valamint a lengyel, a szír, a francia és az orosz alapjai. Tankönyvként Vossius, Dietericus, König, Lange, Weiss, Wolff, Schrader, Curas, Hübner munkáit említi, és az iskolai újságolvasás történetéhez is újabb adalékokat nyújt. Megismerhetők a diáriumból a tanév különféle eseményei, a vizsgák menete, kirándulások, büntetések. Különlegesen fontos forrása a napló az iskolai színjátszásra vonatkozó ismereteinknek – az e témára vonatkozó adatok egy része már ismert volt korábban is, a szöveg alaposabb vizsgálata azonban számos kiegészítést, pontosítást eredményezett.

Buchholtz Györgyöt kortársai neves költőnek tartották, diáriumába számos versét és azok keletkezési körülményeit is feljegyezte. Ezek közül néhány szöveg közlése és elemzése e dolgozatban a korabeli alkalmi költészetről való ismereteinket bővíti.

Ma Buchholtz nevével főként tudománytörténeti művekben találkozhatunk. A szakirodalom leginkább Bél Mátyás munkatársaként tartja őt számon; naplójából az is kiderül, mit jelent ez konkrétan, a vármegye- és barlangleírások készítése pontosan nyomon követhető. A feljegyzésekből megtudhatjuk, hogy Fischer Dániel 1730 körül nemcsak folyóiratot, hanem valószínűleg valamiféle tudós társaságot is kívánt alapítani; és azt is (levelekkel kiegészítve a napló adatait), hogy Buchholtz hogyan működött közre a Rezik–

Matthaeides-féle *Gymnasiologia* készítésében, milyen anyagot gyűjtött, és hogyan másolták diákjai Matthaeides kérésére az elkészült részeket. Kheberitsch János Kristóf fiához, Ádámhoz írt *Directorium*áról a diárium alapján már korábban bebizonyította Földesi Ferenc, hogy valójában Buchholtz a szerzője, az általa ismertetett adatokon kívül azonban még sok más is található a naplóban a műre vonatkozóan, és nem tanulságok nélküli a *Directorium* összevetése Buchholtz munkásságának más elemeivel. Számos adalékkal szolgál a napló Buchholtz nemzetközi tudományos kapcsolataihoz: megismerhetjük az általa személyesen vagy levelezés útján ismert személyeket, közreműködését a *Sammlung* és a *Nachrichten* című folyóiratokban, és kiderül, hogy egyike a Zedler-féle *Universal Lexicon* ismeretlen szerzőinek. Érdekesen árnyalja a korabeli tudományosságról alkotott képet, ahogyan a komoly témák, kísérletek, megfigyelések, leírások, részben máig érvényes megállapítások mellett a sárkányokban, boszorkányokban, lidércekben való hit, babonák és hiedelmek is megjelennek a diáriumban. Látható azért némi „fejlődés” is: Buchholtz többször kételkedik ezekben, mint nem, inkább érdekességként jegyez le effajta eseteket; apja világképének azonban néhány évtizeddel korábban (családi krónikája tanúsága szerint) még szerves részét képezik a különböző alakokban megjelenő, embereket zaklató, lelkesz által elűzendő ördögök, különféle jelenések, látomások.

Számtalan információval szolgál a napló nemcsak Buchholtz, hanem általában a korszak levelezési és olvasási, könyvgyűjtési szokásairól, életmódról és mentalitásról, közösségi eseményekről és a szórakozás különböző formáiról, betegségekről és gyógy módokról. A szerző esküvőjéről és lakodalmáról, családtagjai temetéséről szóló részletes beszámoló a néprajz számára is fontosak lehetnek.

A napló tartalmi és formai ismertetésén, elemzésén és a művelődéstörténeti szempontból fontos új eredmények bemutatásán túl arra a kérdésre is megpróbáltam választ keresni, hogy mennyiben felel meg Buchholtz diáriuma a műfaji elvárásoknak. A napi bejegyzések rendjét, formáját tekintve olyan, amilyennek egy naplónak a szakirodalom szerint „lennie kell”; a benne szereplő témák sem különlegesek, legfeljebb rendkívüli terjedelmének és adatgazdagságának köszönhetően emelkedik ki a többiek közül. A dolgozat elején található, a napló műfajáról szóló összefoglalásban felvetett szempontok többsége alapján vizsgálható Buchholtz diáriuma, a levonható következtetések azonban többnyire egészen mások, mint amilyenek ott szerepelnek. A problémát főképpen az jelenti, hogy a naplóelméletek szerzői szeretnék a forrásokat az általuk felállított néhány kategória szerint csoportosítani, ez viszont – részben az elméletek elégtelensége, részben a naplók sokfélesége, beskatulyázhatatlansága miatt – gyakorlatilag lehetetlen.

Buchholtz munkásságának számos eleme önállóan is megérdemelne egy disszertációt, monográfiát. Irodalmi műveinek és levelezésének összegyűjtése, kiadása, olvasmányainak, könyvjegyzékeinek feldolgozása tovább folytatandó nagy feladataimat jelentik, de kis résztémák is szép számmal kínálóznak még kidolgozásra. A napló teljes szövegének kritikai kiadása életre szóló feladat lenne, ám valószínűleg aránytalanul kis érdeklődésre tarthatna számot a befektetett munkához képest; az egyes személyekre vonatkozó, sok esetben ismeretlen adatok nagy száma miatt azonban talán érdemes volna egy névmutatót készíteni hozzá,⁸⁴⁴ amelynek alapján az érdeklődő kutatók könnyen megtalálhatnák a számukra fontos információkat.

⁸⁴⁴ Csepregi Zoltán és Käfer István javaslata.

VIII. Függelék

1. Ifj. Buchholtz György naplójának felépítése

(év, hónap, illetve kötet- és lapszám szerint)

1709		1710		1711		1712	
		I.	I. 104–124.	I.	I. 373–385.	I.	I. 529–534.
		II.	I. 125–151.	II.	I. 386–397.	II.	I. 534–537.
		III.	I. 151–171.	III.	I. 398–408.	III.	I. 537–542.
		IV.	I. 171–187.	IV.	I. 409–424.	IV.	I. 543–548.
V.	I. 1–16.	V.	I. 187–218.	V.	I. 425–436.	V.	I. 548–552.
VI.	I. 16–44.	VI.	I. 218–244.	VI.	I. 437–449.	VI.	I. 553–558.
VII.	I. 44–54.	VII.	I. 245–276.	VII.	I. 450–468.	VII.	I. 559–564.
VIII.	I. 54–59.	VIII.	I. 277–299.	VIII.	I. 469–482.	VIII.	I. 564–568.
IX.	I. 59–67.	IX.	I. 300–324.	IX.	I. 483–494.	IX.	I. 569–573.
X.	I. 67–89.	X.	I. 324–340.	X.	I. 495–508.	X.	I. 574–579.
XI.	I. 89–98.	XI.	I. 341–354.	XI.	I. 509–516.	XI.	I. 579–585.
XII.	I. 98–103.	XII.	I. 355–372.	XII.	I. 517–528.	XII.	I. 585–592.
1713		1714		1715		1716	
I.	I. 593–597.	I.	I. 721–729.	I.	I. 817–825.	I.	I. 897–905.
II.	I. 598–603.	II.	I. 729–734.	II.	I. 825–830.	II.	I. 905–913.
III.	I. 604–608.	III.	I. 734–738.	III.	I. 830–834.	III.	I. 914–920.
IV.	I. 609–613.	IV.	I. 739–746.	IV.	I. 835–841.	IV.	I. 921–929.
V.	I. 614–619.	V.	I. 746–753.	V.	I. 842–847.	V.	I. 930–940.
VI.	I. 620–625.	VI.	I. 754–758.	VI.	I. 848–853.	VI.	I. 941–952.
VII.	I. 626–638.	VII.	I. 758–766.	VII.	I. 853–858.	VII.	I. 953–961.
VIII.	I. 639–658.	VIII.	I. 766–772.	VIII.	I. 859–864.	VIII.	I. 962–972.
IX.	I. 659–679.	IX.	I. 773–778.	IX.	I. 865–870.	IX.	I. 973–979.
X.	I. 680–690.	X.	I. 779–785.	X.	I. 871–877.	X.	I. 980–932.
XI.	I. 691–701.	XI.	I. 786–795.	XI.	I. 878–886.	XI.	I. 933–1004.
XII.	I. 702–720.	XII.	I. 796–816.	XII.	I. 886–896.	XII.	I. 1004–1024.
1717		1718		1719		1720	
I.	I. 1025–1031.	I.	I. 1104–1109.	I.	I. 1161–1166.	I.	I. 1233–1239.
II.	I. 1032–1037.	II.	I. 1109–1113.	II.	I. 1167–1173.	II.	I. 1240–1245.
III.	I. 1037–1047.	III.	I. 1113–1118.	III.	I. 1173–1184.	III.	I. 1246–1251.
IV.	I. 1047–1051.	IV.	I. 1118–1122.	IV.	I. 1185–1190.	IV.	I. 1252–1259.
V.	I. 1052–1064.	V.	I. 1123–1127.	V.	I. 1190–1197.	V.	I. 1259–1266.
VI.	I. 1064–1069.	VI.	I. 1127–1131.	VI.	I. 1198–1200.	VI.	I. 1266–1275.
VII.	I. 1070–1078.	VII.	I. 1131–1135.	VII.	I. 1201–1204.	VII.	I. 1275–1284.
VIII.	I. 1078–1083.	VIII.	I. 1136–1141.	VIII.	I. 1205–1208.	VIII.	I. 1285–1291.
IX.	I. 1083–1088.	IX.	I. 1141–1144.	IX.	I. 1209–1212.	IX.	I. 1292–1298.
X.	I. 1088–1093.	X.	I. 1144–1147.	X.	I. 1213–1218.	X.	I. 1299–1306.
XI.	I. 1094–1098.	XI.	I. 1148–1154.	XI.	I. 1219–1224.	XI.	I. 1307–1318.
XII.	I. 1098–1104.	XII.	I. 1155–1160.	XII.	I. 1225–1232.	XII.	I. 1318–1328.

1721		1722		1723		1724	
I.	I. 1329–1338.	I.	II. 1–8.	I.	II. 96–102.	I.	II. 184–190.
II.	I. 1339–1345.	II.	II. 8–14.	II.	II. 103–108.	II.	II. 191–196b
III.	I. 1346–1353.	III.	II. 14–19b	III.	II. 109–117.	III.	II. 197–206.
IV.	I. 1354–1360.	IV.	II. 20–26.	IV.	II. 118–124.	IV.	II. 207–212.
V.	I. 1361–1367.	V.	II. 27–34.	V.	II. 125–130.	V.	II. 213–223.
VI.	I. 1368–1374.	VI.	II. 34–41.	VI.	II. 131–136.	VI.	II. 224–230.
VII.	I. 1375–1382.	VII.	II. 42–51.	VII.	II. 137–142.	VII.	II. 231–240.
VIII.	I. 1383–1392.	VIII.	II. 52–57.	VIII.	II. 143–150.	VIII.	II. 241–247.
IX.	I. 1393–1400.	IX.	II. 58–64.	IX.	II. 151–158.	IX.	II. 248–254.
X.	I. 1401–1409.	X.	II. 65–73.	X.	II. 159–166.	X.	II. 255–261.
XI.	I. 1410–1415.	XI.	II. 74–81.	XI.	II. 167–173.	XI.	II. 262–268.
XII.	I. 1415–1424.	XII.	II. 82–95.	XII.	II. 174–183.	XII.	II. 269–278.
1725		1726		1727		1728	
I.	II. 279–287.	I.	II. 375–383.	I.	II. 471–478.	I.	II. 567–574.
II.	II. 288–293.	II.	II. 384–390.	II.	II. 479–485.	II.	II. 575–582.
III.	II. 294–303.	III.	II. 391–398.	III.	II. 486–492.	III.	II. 583–591.
IV.	II. 304–310.	IV.	II. 399–406.	IV.	II. 493–502.	IV.	II. 592–598.
V.	II. 311–317.	V.	II. 407–413.	V.	II. 503–510.	V.	II. 599–605.
VI.	II. 318–324.	VI.	II. 414–421.	VI.	II. 511–518.	VI.	II. 606–613.
VII.	II. 325–333.	VII.	II. 422–430.	VII.	II. 519–526.	VII.	II. 614–622.
VIII.	II. 334–342.	VIII.	II. 431–438.	VIII.	II. 527–534.	VIII.	II. 623–630.
IX.	II. 343–349.	IX.	II. 439–447.	IX.	II. 535–542.	IX.	II. 631–638.
X.	II. 350–358.	X.	II. 448–455.	X.	II. 543–550.	X.	II. 639–646.
XI.	II. 359–365.	XI.	II. 456–462.	XI.	II. 551–558.	XI.	II. 647–654.
XII.	II. 366–374.	XII.	II. 463–470.	XII.	II. 559–566.	XII.	II. 655–662.
1729		1730		1731		1732	
I.	II. 663–670.	I.	II. 759–766.	I.	II. 855–862.	I.	II. 951–956.
II.	II. 671–677.	II.	II. 767–774.	II.	II. 862–870.	II.	II. 957–962.
III.	II. 678–686.	III.	II. 775–782.	III.	II. 871–878.	III.	II. 963–968.
IV.	II. 687–694.	IV.	II. 783–790.	IV.	II. 879–886.	IV.	II. 969–974.
V.	II. 695–702.	V.	II. 791–798.	V.	II. 887–894.	V.	II. 975–980.
VI.	II. 703–710.	VI.	II. 799–806.	VI.	II. 895–902.	VI.	II. 981–986.
VII.	II. 711–718.	VII.	II. 807–814.	VII.	II. 903–910.	VII.	II. 987–992.
VIII.	II. 719–726.	VIII.	II. 815–822.	VIII.	II. 911–920.	VIII.	II. 993–998.
IX.	II. 727–734.	IX.	II. 823–830.	IX.	II. 921–926.	IX.	II. 999–1004.
X.	II. 735–742.	X.	II. 831–838.	X.	II. 927–934.	X.	II. 1005–1010.
XI.	II. 743–750.	XI.	II. 839–846.	XI.	II. 935–942.	XI.	II. 1011–1016.
XII.	II. 751–758.	XII.	II. 847–854.	XII.	II. 943–950.	XII.	II. 1017–1022.

1733

- I. II. 1023–1028.
- II. II. 1029–1034.
- III. II. 1035–1040.
- IV. II. 1041–1046.
- V. II. 1047–1052.
- VI. II. 1053–1058.
- VII. II. 1059–1064.
- VIII. II. 1065–1070.
- IX. II. 1071–1076.
- X. II. 1077–1082.
- XI. II. 1083–1088.
- XII. II. 1089–1094.

1734

- I. II. 1095–1100.
- II. II. 1101–1106.
- III. II. 1107–1112.
- IV. II. 1113–1118.
- V. II. 1119–1124.
- VI. II. 1125–1130.
- VII. II. 1131–1136.
- VIII. II. 1137–1142.
- IX. II. 1143–1148.
- X. II. 1149–1154.
- XI. II. 1155–1160.
- XII. II. 1161–1166.

1735

- I. II. 1167–1172.
- II. II. 1173–1178.
- III. II. 1179–1184.
- IV. II. 1185–1190.
- V. II. 1191–1196.
- VI. II. 1197–1202.
- VII. II. 1203–1208.
- VIII. II. 1209–1214.
- IX. II. 1215–1220.
- X. II. 1221–1226.
- XI. II. 1227–1232.
- XII. II. 1233–1238.

1736

- I. II. 1239–1244.
- II. II. 1245–1250.
- III. II. 1251–1256.
- IV. II. 1257–1262.
- V. II. 1263–1268.
- VI. II. 1269–1274.
- VII. II. 1275–1280.
- VIII. II. 1281–1286.
- IX. II. 1287–1292.
- X. II. 1293–1298.
- XI. II. 1299–1304.
- XII. II. 1305–1310.

1737

- I. II. 1311–1316.
- II. II. 1317–1322.
- III. II. 1323–1328.
- IV. II. 1329–1334.
- V. II. 1335–1340.
- VI. II. 1341–1346.
- VII. II. 1347–1351.

2. Buchholtz magyar nyelvű verseinek szövege

1715. december 13. (*Diar.* I, 890.)

„Distribui item aliis minimis factos Hungaricos

O melly kedves kellemetes
Edes hírek hirdettettek
Angyaloktól az menyekbül
Hogy az Kristus kisdet Jesus
Születetett, vilagra lött.
Tiszta Szüztül, Mariatul
Váltságunkra, lelki jónkra
Azért mondgyunk, hálát adgyunk
Istenünknek, Megváltonknak Amen.”

1716. április 4. (*Diar.* I, 921–923.)

„Rhytmos exhibui Pueris iterato: [...]

Vagyon immar békességünk
Istenünkel csendességünk
Mert az dühös ellenségünk
Semmit se tehet ellenünk.

Bár vadollya szüntelenül
Isten előtt kegyetlenül
Halal, Pokol mostan réműl
Mert győzettetett ezentül.

Nincs ereje már halálnak
Ellenünk se a' Pokolnak
Se az étető vilagnak
Reszeseké Menyországnak

Löttünk Kristus nagy kinyával
Ertünk való halálával
Győzedelmes viadallal
S-fényes fel támadásával.

O melly boldog mostan sorsunk
Nem árt már testi halálunk

Mert ha végső inség rajtunk
Kristus az Menyégben útunk.

Azért szível örvendezzünk
Idvöztönket ditsirjünk
Alázatossággal kerjünk
Légyen kegyelmes Istenünk

Hogy több Husvétí örömünk
Lehessen *immar* minékünk
Erös Isten álly közöttünk
Mert csak benned bizik lelkünk

Item:

Örvendgyünk ma már hatalma
Az Pokolnak és halálnak
Nincs ellenünk mert minékünk
Fel tamada váltságunkra
Kristus Urunk Mi kiralyunk
Hogy ő benne Nékünk lenne
Békességünk Üdvességünk
Gyözedelmes Ditsösséges
Közbenjáronk es szó szállónk
Ally mellettünk Téged kérünk
Mikor lelkünk válik tőlünk
Te vagy nékünk egy Istenünk.”

1716. december 18. (*Diar.* I, 1017.)

„Pro pueris minimis rhythmos hungaricos feci.

1. Oh vigassagnak hireink
Es váltságunknak napjaink
Betlehemnek várossaban
Született Kristus az olban
Örvendezzünk ma
Vigadozzunk ma

2. Mert *immar* vagyon örömünk
Mellyel Kristus most minékünk
Születésivel szerezte

az atya Istennél nyerte
Örvendezzünk ma, vigadozetc.

3. Azért mi ötet ditsirjünk

Es buzgo szivel tisztellyünk
Igy lészen örök életünk
Menyországban ditsösségünk
Örvendezzünk ma
Vigadozzunk ma”

1717. március 17. (*Diar.* I, 1041, 1043.)

„Rhythmos hungarice minimis dedi.

1

Vigán méltó énekelnünk
Christusunkat most ditsirnünk
Mert fel tamadt mi életünk
Menyországban melly vezérünk

2

Feltamadt mi valtságunkra
Lelki s-testi aldásunkra
Hogy mi is fel támadhassunk
Es menyégben vigadhassunk

[folytatás március 19-én]

3

Nincs ereje az halálnak
Rajtunk se gonosz Pokolnak
Mert az Kristus Idvözitönk
Melly mi bennünk élet s-erönk

4

Gyözedelmessen meg ronta
Öket s-minékünk meg-nyita
az egeknek fényességet
Es menyei ditsösséget

5

Ö tinéktek áldást adgyon
Melly is rajtatok maradgyon
Mig itt éltek e' világban
Osztan fenyés menyországban

Véle edgyütt ditsosságben

Vigadgyatok a' menyégben

Idvöztönket ditsérvén

Allelujat énekelvén

Jesus Istennek Szent Fia

Bünösöknek meg váltója

Kegyelmedbül országodban

Vidd bennünket boldogságban”

1717. május 13. (*Diar.* I, 1055–1056.)

„Hungarici exhibiti sequentes

1. Örvendez most kereszténység

Kiben langol az egyesség

Mert *Szent* lélek az menyégbül

Küldetett az Ur Istentül.

2. Az Pünkösdek jeles napján

Apostaloknak mindjajan

Mikor egyes akaratban

Jerusalembe egy házban

3. Valának, akkor egekbül

Nagy zugás lön mint nagy széltil

Mellyen sokan meg rémültek

de apostalok örültek.

4. Szent Léleknek ajándékán

Udvességes tanításán

hogy tüzes nyelvekkel szóltak

Es népeknek praedikáltak

5. Mellyek szivekben be vettek

az igét s-mindjáján hittek

Hogy Kristus Istennek Fia

Bünösöknek meg valtoja

6. Mi is méltán örvendezzünk

Istenünket szivbül kérjünk

Hogy Szent lélek ajándékját

Külgyön szentséges malasztyát,

7. Hogy e' gyarló élet után

Örvendezzünk menyországban

Mind Szentekkel egyetemben
Tökélletes ditsőségben

Minimis ex Rhythmo hoc datus 1. versus 6 et 7 item ut 6tus taliter mutantur: Azért mink is örvendezzünk”

1717. július 19. (*Diar.* I, 1073–1076.)

„Rhythmi dati sunt Donatistis sequentes

Gaudium Natalis *Domini*

[...]

Hungarice

Oh öremmel tellyes hirek

Mellyek nekünk hirdettettek

Betlehemi Pasztoroktól

Aldott Isten Szent Fiától

2

Melly hozzánk jött az egekből

Mennyei ditsőségébül

Bóldog Szüztül született

Szegénységbe emberré lett

3

Hogy lelki szegénységünktil

Mentene s-az örök tüztül

Vinne fényes boldogságban

Es tündöklő Menyországban

4

Azért zengedezzunk vigan

Magasztallyuk ötet mostan

Hangos szóval énekelvén

Tellyes szivel ditsöitvén

5

Azon életnek adója

Ez világnak meg váltója

Áldgya meg *Kegyelmeteket*

Es szentellye mindeneket

6

Hogy ez gyarló élet után

Lehessetek menyországban

Amen ugy legyen kérésem

En Uram és en Istenem!

Latin.	Hung.
Gratulemur	Örvendgy szivem
Et laetemur	Most en bennem
Modulantes	Mert vig hirek
Et cantantes	Hirdettettek
Jesu nato	Hogy Kristusunk
Incar nato	Mi Jesusunk
Deo vero	Születtettett
Nostro Hero	Vilagra lött
Qui virtutem	Boldog Szüztül
Ac salutem	Mariatul
Nobis dabit	Betlehemben
Nos ditabit	Szegénységben
Iam interna	Váltságunkra
Quam externa	Örök jonkra
Pace vera	Ö bévigyen
Sempiterna	Az menyégben
Amen	Amen.

Hung.
 Örvedetes hirek
 Mostan hirdettettek
 Az fényes egekbül
 Hogy már születtettett
 Es e' vilagra lött
 Kit vartak Istentul
 Az Szent Patriarkak
 Isteni Profétak
 Régen tellyes szivből
 Azért örvendezzünk
 Mi-is énekellyünk
 Vig s-buzgó lélekből
 Edes Jesusunknak
 Lelki Pásztorunknak
 Mi minden erőnkül
 Hogy ez élet utan
 Vigye boldogsagban
 Ez testi inségbül
 Amen.”

3. Bél Mátyás levelei ifj. Buchholtz Györgyhöz⁸⁴⁵

*Bél Mátyás ifj. Buchholtz Györgynek, Pozsony, 1727. október 28.*⁸⁴⁶

Clarissimo VIRO
Georgio Buchholtzio
S. P. D.
Belius.

Quod equidem pridem optabam, vt^{*} iam facio. Nempe, remitto ad TE montium Carpathi historiam, a B. parente Tvo, diligentia haud vulgari, concinnatam; abs Te vero, non vna accessione, augendam. quod vt facias, peto abs TE, quam possum, vehementissime. Nosci iam, publica principis auctoritate, totum isthoc scriptionis, quaecunque genus, confici oportere. Proinde, fac, preces meae locum apud TE reperiant. Quidquid operae atque studii in opus impenderis, summa id cum laude, prosequar. Quid vero Fischerus noster? nihil respondes. TV ei iteratam meis verbis salutem, et quod odia sua, aduersus me suscepta, officiis meis prosequi velim, exhibito et^{**} fasciculo hocce Norico, testabere. Reuulsum sigillum, et Caesareum substitutum tunc est, cum sarcinae non neminis litterariae, in tricesima excuterentur. Ceteroquin, quam auide Exercitationes eius eruditi praestolentur, dictu difficile est. Sane a societate nostra Berolinensi haec habeo. Marsiglius, quodsi ingentibus excidit ausis, laudandus tamen est conatus. Potior hoc Fischero, quod praestando, quantum potuit, suo studio aliorum aemulationem prouocauit; cum hic inanis, quamuis magnificus prouissor, expectationem in suspensio tenendo, industriam aliorum sufflaminare videatur. Ista TIBI, amicorum fidissime, in aurem, vt scias, quo loco simus apud externos. Fac age, extundas homini suas illas diatribas, ne male cogamur audire Hungari. Item autem denuo TE rogem symbola TUA, eo minus necessum esse puto, quo accuratius indolem TVAM, litterato homine dignam, perspectam habeo. Istud, vt addam et mea et TVA interest. Videlicet, Collectionem Scriptorum Hungaricorum adparo, quae cum meo ipsius opere pedetentim maturescat. Hanc, si qua iuuare poteris, fac TE habeam et facilem, et liberalem. In primis cuperem ineditis monumentis locupletari. Ista, passim latere certum est, quae si in TE incidant, mea vt protinus fiant vnice curato. Erit in eadem illa Collectione, Tomus Singularis Diplomaticus. Huc legeram, quidquid priscorum diplomatum, cum fide exscriptorum, habere potuero. O Te mihi propitium, si, quam potes, numerosissimis, auxeris meum istum adparatum. Fac praeterea, vt Comitatus Scepusiensis, emendetur, augeatur. Vides quam ego sim importunus, iuxta et auarus rogator. Tu vale quam felicissime, et duo ista manuscula aequi bonique consule. Pisonii, 1727. d. 28. Oct.

⁸⁴⁵ A levelekre a tiszolci evangélikus levéltárban bukkantam 2005 nyarán, jelzetük nem volt. Két évvel később nem találtam őket a gyűjteményben, és felvilágosítást sem tudtak adni, hogy hová lettek.

⁸⁴⁶ Megjelent: BOGÁR, GUITMAN, *Bél Mátyás levele ...*

* Utólag, más tintával átjavítva id-re.

** Utólag, más tintával átjavítva Ei-re.

Bél Mátyás íjf. Buchholtz Györgynek, Pozsony, 1734. augusztus 23.

Clarissimo VIRO

Georgio Buchholtz

S. P. D.

Belius.

Vindobonae eram, cum Tuas, hominibus meis reddidit Szakmarius, peculiari, I. Conuentus Euang. epistola comitatas. Adfirmo TIBI, iam tum Viennae, mutua me cum nostri Kuntzio consilia agitasse, quemadmodum rebus Vestris medendum sit. Atque ita etiam te successit, <....> sicuti tractandam statueramus. Nunc grates sint Deo, qui tantillum nobis indulsit respirii. Interim caelum voluetur. Ad opus meum, quod adtinet, non est, cur doleas Viennae id imprimi. Nihil cedit operis Hollandicis, adcuracione autem eas etiam superabit: quando ipse ego correctorem ago. Iam tertium plagularum alphabetum inire coepit. Opus tamen erit mensibus aliquot, dum Tomus hic conficiatur. Vale, et me ama. Pisonii 1734. d. 23. Aug.

Incluto Conuentui VESTRO testare, quaeso, obseruantiam meam, atque deditissimum, qua se dabit occasio, seruiendi studium.

Bél Mátyás íjf. Buchholtz Györgynek, Pozsony, 1735. június 5.

Clarissimo VIRO

Georgio Buchholtz

S. P. D.

Belius.

Est omnino, cur Deo O. M. gratias habeam, quod, post tot superatas difficultates, emergerit in lucem opp. mearum Tomus. I. Tradidi eum, oratione latina, id quod erat necessarium praefatus, Caesari, ad VIII. Maii d. in secessu Laxenburgico. Et accepit sane clementer vastum scriptionis genus, non tantum sed et optime sperare iussum dimisit benigne iamque et lectitat solerter librum, et probat vehementer, quod me viri summi per litteras docuerunt. Imprimatur iam Tomus alter, breuique alphabetum unum explebimus. *Exempla* interim Vestra, exspectant Syngraphas, quas accepistis, cum ea lege, ut in volumen sequens pacti floreni octo mittantur neque enim bibliopola pergere alias potest in operarum procuracione. Sunt autem exempla omnia ap. Joh. Mich. Wieland mercatorem huiatem; facta in singula trina grossor. impensa. Est tibi peculiare exemplum destinatum. Vale, et me amare perge. Pisonii 1735. Non. Iuni.

IX. Irodalom- és rövidítésjegyzék

A lelőhelyek rövidítései

EOL	Evangélikus Országos Levéltár, Budapest
Késmárk	Lyceálna knižnica v Kežmarku
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
Pozsony	Štátny ústredný archív v Bratislave
Tiszolc	Archív Ev. a. v. farského úradu v Tisovci
Turócszentmárton	Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia, Martin (korábban Matica slovenská)

Kéziratok

- BUCHHOLCZ[!], Georgius, sen., *Montium Carpathicorum: Comitatus Scepusiensis descriptio. ... aucta et illustrata a Daniele Fischero ...*, OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 258.
- BUCHHOLTZ, Georgius, d. Ä., *Das weit und breit erschollene Ziepscher-Schnee-Gebürg*, OSZK Kézirattár, Quart. Germ. 92.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *150 Theses Miscellaneas ex Quodlibetica depromptas ... ventilandas proponunt*, Tiszolc, 18. kötet.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *200as Theses Miscellaneas, ex Quodlibetica depromptas ... ventilandas proponunt*, Tiszolc, 227. kötet.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *Conspectus Dramatis Scholastici in Laudem Dn. Patronorum Bibliothecae Scholasticae*, EOL, AGE I. e. 11c, 170–183.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *Diarium*, Turócszentmárton, C24/1–2.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *Hungarus in desperatione spe plenus coram obvianse se vicino Polono Patriae sortem exponit*, EOL, AGE, I. e. 11c, 274–281.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *Mercurius Europaeus Curioso Poetae responsans*, EOL, AGE, I. e. 11c, 260–273.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *Theses miscellaneae ex Quodlibetica depromptae*, EOL, AGE V. 61, 18–27.
- Catalogi Librorum Bucholtzianorum ord. 1794*, Tiszolc, 9. kötet.
- Catalogus Librorum, in Bibliotheca Georgii Buchholtz ... contentorum*, 1696, Tiszolc, 9. kötet.
- Collectanea omnigenae eruditionis*, conscripta per Joannem Schmidt sub rectore Michaelis Missovicz, Carponae, 1709–1710, OSZK Kézirattár, Duod. Lat. 3.
- Conspectus Universalis Scientiarum seu Eruditionis*. Dictatus per Virum Clarissimum Georg. Buchholtz. In Schola Kesmarkiensi. Scriptus ver per me Geor. Szalay. Anno quo: CrVX atroX ChrIstI, sInt praeMIa gaVDIa trIstI. [1737], Turócszentmárton, MJ 265.
- KHEBERITSCH, Ioannes Christophorus, *Directorium pro unico filio suo charo Adamo Kheberitsch ...*, OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 573.
- KOLODZIEJSKÝ, Ladislav, *Katalog rukopisov Lycealneji Knižnice v Kežmarku*, 1979–1982, MTAK Mikrofilmtár, A. 7316/I.

Leges Scholae Kesmarkiensis, Késmárk, Ms 1649a.

Matricula Clarissimorum Virorum, Georgii Bohuss et Georgii Jun. Buchholtz, Rectorum Evang. Scholae Kesmarkiensis ex ipso originali parata 1798, EOL, AGE V. 45, 156–187.

Matricula studiosae juventutis in schola ev. Kesmarkiensi 1711–1805. cui praefixus est: Index Rectorum scholae ab anno 1570–1752, Késmárk, Ms 1688b.

Protocollum ecclesiae et Scholae evang. Kesmarkiensis 1706–1811, Késmárk, Ms 770a.

REZIK, Joannes, *Gymnasiologia Evangelica Hungarica*, III–IV, OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 59.

ROTARIDES, Michael, *Auctorum et Scriptorum praecipuorum Catalogus Alphabeticus*, MTAK Mikrofilmtár, A. 1107/II.

Universalis Conspectus Scientiarum seu Eruditionis, MTAK Kézirattár, Ms 1059/40; Mikrofilmtár, A. 6062/II.

(A jegyzetekben szereplő leveleket, térképeket, barlangleírásokat és -rajzokat, verskéziratokat és albumokat külön nem tüntettem fel.)

Nyomtatott művek

ADAMOVIČ, Štefan, *Aldásys Freund Georg Buchholtz d. J. in Jena*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 1957/1958, 66–69.

Album Academiae Vitebergensis, Jüngere Reihe, II (1660–1710), III (1710–1812), bearb. von Fritz JUNTKE, Halle, 1952, 1966.

ALVERMANN, Dirk, *Stipendien als strukturelle Elemente des Migrationsnetzes: Das Beispiel Greifswald = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ, Antin SCHINDLING, mitarb. von Alfred LUTZ, Ingomar SENZ, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006 (Contubernium, 64), 345–384.

ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812*, Budapest, 1931.

BALASSA Brunó, *A latintanítás története*, Budapest, 1930.

BALASSA Brunó, *A történettanítás multja hazánkban: Neveléstörténeti forrástanulmány*, Pécs, 1929.

BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Szeged, Mandala, 1998, I–III.

BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti füzetek, 72).

A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya) 1533–1750, s. a. r. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Budapest–Szeged, Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum Rt., 2003 (Magyarországi magánkönyvtárak, 3; Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3).

BARÁTHOVÁ, Nora, *Juraj Buchholtz mladší a jeho články o Spiši vo Vratislavských Análoch*, Z minulosti Spiša: Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči, IX–X, 2001/2002, 153–160.

Bátfától Pozsonyig: Városok a 13–17. században, szerk. CSUKOVITS Enikő, LENGYEL Tünde, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2005.

BARTHA Lajos, *A késmárki Buchholtz-családról: Ifj. Buchholtz György születésének 300. évfordulóján, Évfordulóink a műszaki és természettudományokban*, 1988, 51–53.

BARTHOLOMAEIDES, Joannes Ladislaus, *Memoria Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pest, 1817.

BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika).

- BATÁRI Gyula, *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon 1721–1867*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1994.
- Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658, kiad. SZELESTEI N. László, Szeged, 1988 (*Peregrinatio Hungarorum*, 2).
- Bécsi utazások: 17–18. századi útinaplók, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Budapest, Tertia, 2001 (*Hungarica Varietas*).
- BEL, Matthias, *Notitia Hungariae novae historico geographica*, II, Viennae, 1736.
- BÉL Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (*Katalógus*) – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, összeáll. TÓTH Gergely, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, 2006.
- BÉL Mátyás levelezése, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3).
- BELIVS, Matthias, *Hungariae antiquae et novae Prodromus*, Norimbergae, 1723.
- BENKŐ József levelezése, szerk. SZABÓ György, TARNAI Andor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi tudósok levelezése, 1).
- BENKŐ Krisztián, A „napló” mint alakzat (*Változatok a prozopopeiára a XVIII–XIX. századi irodalmunkban*, Irodalomtörténet, 2002/2, 206–218).
- Beschreibung des Karpatischen Gebirges, aus der Handschrift eines ungenannten Verfassers, mit Anmerkungen, und einer Vorberichte des Herausgebers, nebst einem Kupfer*, Ungarisches Magazin, 1783/1, 3–47.
- BÍRÓ Ferenc, A dia, mint szemléltetőeszköz a magyar oktatás történetében = *Orbis Pictus: A szemléltetés évszázadai*, szerk. JÁKI László, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2000, 113–133.
- BOERNER, Peter, *Tagebuch*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1969 (*Realienbücher für Germanisten*, Abt. E: Poetik).
- BOGÁR Judit, „*Draconum ossa*”: Ifj. Buchholtz György és a deményfalvi barlang = *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006, 11–26.
- BOGÁR Judit, Egy „négy nyelvű hungarus”: Ifj. Buchholtz György és a nyelvhasználat kérdései = *Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában – Literárne a jazykové interakcie v procese integrácie: Nemzetközi tudományos konferencia 2005. február 16.*, szerk. František ALABÁN et al., Banská Bystrica, 2005, 261–269.
- BOGÁR Judit, Ifj. Buchholtz György magyar nyelvű köszöntőversei, *Magyar Könyvszemle*, 1998, 390–397.
- BOGÁR Judit, Mesterkedő költői játék: Ifj. Buchholtz György kéziratosa versei = „*Ember lenni mindig, minden körülményben*”: *Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 8), 28–41.
- BOGÁR Judit, GUITMAN Barnabás, Bél Mátyás levele ifj. Buchholtz Györgyhez: Pozsony, 1727. október 28. = *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 7), 39–42.
- BOHUŠ, Ivan, *Tatry očami Buchholtzovcov*, Martin, Osveta, 1988.
- BORSA Gedeon, A magyar csízió kialakulásának története, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1974–1975, 265–347.
- BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
- BÖRÖCZ Enikő, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Budapest, 1993 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 10).
- BRAUDEL, Fernand, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század: A mindennapi élet struktúrái*, Budapest, Gondolat, 1985.
- BRÁZDIL, Rudolf, KISS Andrea, LUTERBACHER, Jürg, VALÁŠEK, Hubert, *Weather patterns in eastern Slovakia 1717–1730, based on records from the Breslau meteorological network*, *International Journal of Climatology*, 2008, 1551–1562.

- Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, s. a. r. Andrea SEIDLER, Budapest, Universitas, 2008 (Magyarországi tudósok levelezése, 5).
- BROWN, Edward, *An Account of Several Travels Through a Great Part of Germany*, London, 1677.
- BRUCKMANNUS, Franciscus Ernestus, *Epistola itineraria LXXVII. sistens Antra Draconum Liptoviensa*, Wolfenbüttel, 1739.
- BRUCKNER Győző, *A késmárki ág. hitv. ev. ker. liceum pártfogóságának története*, Sáropataki, 1922.
- BRUCKNER Győző, *Kuruc mozgalmak Késmárkon különös tekintettel az 1709-iki ostromra*, Közlemények Szepes Megye Multjából, 1910, 1–19.
- BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben 1520–1745*, I, Budapest, 1922.
- BUCHHOLTZ, Georg, d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht (Familienchronik)*, veröffentlicht durch Rudolf WEBER, Budapest, 1904.
- BUCHHOLTZ, Georg, d. Ä., *Das weit und breit erschollene Ziepser-Schnee-Gebürg*, kiad. WEBER Samu, Lőcse, 1899.
- BUCHHOLTZ, Georgius, jun., *De conjunctionibus planetarum in genere et in specie de conjunctione Mercurii cum Sole, Anno MDCCX. die VII. Novembr.*, Greifswald, 1710. (RMK III. 4723.)
- Iff. Buchholtz György második peregrinációja (1713), s. a. r., bev. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 1).
- BUCHHOLZ[!], Jakob, *Abermalige Reise auf die Karpatischen Gebirge, und die angränzenden Gespanschaften*, Ungarisches Magazin, 1787/3, 257–291.
- BUCHHOLZ[!], Jakob, *Reise auf die Karpatischen Gebirge, und in die angränzenden Gespanschaften*, Ungarisches Magazin, 1787/1, 34–58.
- BUCSAY Mihály, *Szemián Mihály tanulmányútja 1770–74-ben Halléban, Jénában és más hét német egyetemen, úti emlékkönyve alapján*, Budapest, 1942.
- BÜCHNER, Andreas Elias, *Academiae Sacri Romani Imperii Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum Historia*, Halae Magdeburgicae, 1755.
- BÜCHNER, Andreas Elias, *Vollständiges und accurates Universal-Register ... Acht- und Dreissig Versuchen und Vier Supplementis derer genannten Sammlungen von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*, Erfurt, 1736.
- Cantus Catholici 1651*, kiad. RAFFAELI R. Rafaela, Budapest, 1935 (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 35).
- Catalogus Discipulorum Gymnasii Gedanensis 1580–1814*, ed. Zbigniew NOWAK, Przemysław SZAFRAN, Varsavia–Posnavia, 1974.
- CHYTRAEUS, David, *Chronologia Historiae Herodoti et Thucydidis*, Helmaestadii, 1593.
- Cithara Sanctorum*, W Laubnė, 1745.
- Comenius Magyarországon: Comenius Sáropatakon írt műveiből*, összeáll., bev., jegyz. KOVÁCS Endre, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.
- CONCILIA Emil, *Losoncz könyvtárainak ismertetése*, Magyar Könyvszemle, 1885, 62–76.
- CZEGEI VASS György és VASS László *naplói 1659–1739*, közli NAGY Gyula, Budapest, 1896 (Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek, Írók, 35 – Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból, 3).
- CSEPREGI Zoltán, *A dunántúli pietisták „jénai” műhelye*, Magyar Könyvszemle, 1999, 74–81.
- CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36).
- Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, s. a. r. ILLIK Péter, SZELESTEI N. László, jegyz. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 5).

- DÉNES György, *Bél Mátyás és ifj. Buchholtz György a Szilicei-jégbarlangról és annak térképéről*, Karszt és Barlang, 1992/1–2, 43–52.
- DUKKON Ágnes, *Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 381–391.
- DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Budapest, Eötvös, 2003.
- ÉLES Csaba, *Az önismeret irodalmi és művészeti tükre: a napló*, Alföld, 1993/2, 69–73.
- Emlékezetül hagyott írások: Erdélyi magyar emlékirók*, vál., bev., jegyz. VERESS Dániel, Kolozsvár–Napoca, Dacia, 1983.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár*, I, szerk. SZABÓ T. Attila, Bukarest, Kriterion, 1978; IX, főszerk. VÁMSZER Márta, Budapest–Kolozsvár, Akadémiai–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997.
- ESZE Tamás, *A kurucok Mátyás-drámája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1958, 1–18.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Hrsg. Loránd BENKŐ, I, Budapest, Akadémiai, 1993; II, 1994.
- FALLENBÜCHL Zoltán, *Dobai Székely Sámuel, a Robinson első magyar olvasója*, Magyar Könyvszemle, 1976, 128–133.
- FEHÉR Katalin, *Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században*, Magyar Könyvszemle, 2004, 131–150.
- FEYL, Othmar, *Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 1953/1954, 399–445.
- FISCHER, Daniel, *Epistola invitatoria eruditibus Pannoniae dicata ...*, Brigae, [1732].
- FISCHER, Daniel, *Tentamen pneumatologico physicum de mancipiis diaboli sive sagis*, Vitembergae, 1716.
- FITTOGEN, Gottfried, *Die Unterrichtsprache des ev. Lyceums zu Kásmarck*, Ungarische Jahrbücher, 1934, 256–261.
- FONT Zsuzsanna, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001.
- FORGON Mihály, *Gömör–Kishont vármegye nemes családjai*, Kolozsvár, 1903.
- FOUCAULT, Michel, *Megírni önmagunkat = M. F., Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Debrecen, Latin Betűk, 2000², 331–343.
- FÖLDESI Ferenc, *Album amicorum: Európai barátságok emlékei*, Európai utas, 1999/4, 29–34.
- FÖLDESI Ferenc, *Két album-katalógus*, Magyar Könyvszemle, 1993, 235–238.
- FÖLDESI Ferenc, *Kheberitsch János Kristóf Directoriuma = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 93–102.
- FRÖLICH, David, *A gyakorlati földrajz veleje (részletek)*, ford. KULCSÁR Péter = *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. MONOK István, Budapest, Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók), 39–59.
- FRÖLICH, David, *Utazók könyvtára (részletek)*, ford. KULCSÁR Péter = *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. MONOK István, Budapest, Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók), 60–115.
- GECSÉNYI Lajos, *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*, Történelmi Szemle, 1992, 95–106.
- GENERSICH, Christian, *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmárk in Oberungarn*, Kassa, 1804.
- Die Geschichte der Akademie gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt 1754 bis 2008*, <http://www.akademie-erfurt.de/pages/geschichte/akademie.php>
- Geschichte der Medizinischen Fakultät Greifswald: Geschichte der Medizinischen Fakultät von 1456 bis 1713 von Christoph Helwig D. J. und das Dekanatsbuch der Medizinischen Fakultät von 1714 bis 1823*, hrsg.,

- übersetzt von Hans Georg THÜMMEL, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2002 (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald, 3).
- GÖMÖRI György, *Magyar és latin nyelvű versbejegyzések XVII. századi emlékkönyvekben*, Magyar Könyvszemle, 1982, 249–254.
- GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14).
- Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig, Zedler, 1732–1754.
- GRÓSZ Alfréd, *A késmárki Evangélikus Líceum részvétele a Magas Tátra feltárásában*, <http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/csarnok/g/grosz/kegi.htm>
- GUMMELT, Volker, *Der Maßlose: Johann Friedrich Mayer – Wächter der Orthodoxie, virtuoser Prediger, Bibliomane = Greifswalder theologische Profile: Bausteine zur Geschichte der Theologie an der Universität Greifswald*, hrsg. von Irmfried GARBE, Tilman BEYRICH, Thomas WILLI, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 2006 (Greifswalder theologische Forschungen, 12), 45–56.
- GYARMATI Zsolt, *Napló, naplóirodalom, történeti forrás = Gy. Zs., Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán: Tanulmányok*, Kolozsvár, KOMP-PRESS–Korunk Baráti Társaság, 2005 (Ariadné Könyvek), 169–191.
- HAHN, A. Ludovicus, *Jena Hungarica sive Memoria Hungarorum*, Gyula, 1858.
- HÁLA, József, *Fossils in the popular traditions in Hungary = Rocks, Fossils and History: Italian–Hungarian Relations in the Field of Geology*, ed. J. HÁLA, Budapest, Hungarian Geological Society, 1987 (Annals of the History of Hungarian Geology, Special Issue), 205–222.
- HANÁK János, *Az állattan története és irodalma Magyarországon*, kiad. PÓLYA József, Pest, 1849.
- HARGITTAY Emil, *A régi magyarországi irodalom jellege (Decem rationes) = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2003³, 75–88.
- HECKENAST Gusztáv, *Lányi Pál (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez)*, Történelmi Szemle, 1962, 18–36.
- HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6).
- HIGGINS, Dick, *Pattern Poetry: Guide to an Unknown Literature*, State University of New York, 1987.
- HOCKE, Gustav René, *Das europäische Tagebuch*, Wiesbaden–München, Limes, 1978².
- HOLL Béla, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Budapest, Akadémiai, 1974, 501–566.
- HOPP Lajos, *Utószó = MIKES Kelemen művei*, kiad. HOPP Lajos, Budapest, Szépirodalmi, 1978 (Magyar remekírók), 705–842.
- HORVÁT István és FERENCZY János levelezése, s. a. r. SOÓS István, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Magyarországi tudósok levelezése, 2).
- HORVÁTH Kornélia, *Vers, levél, küldemény: Petri György: Egy versküldemény mellé = Levél, író, irodalom: A levélirodalom történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 1), 309–324.
- HOUDEK, Ivan, *Denník Juraja Buchholtza ml. (1709–1737)*, Krasý slovenska, 1957/7, 278–279.
- HUBERT Ildikó, *Versek visszafelé és párhuzamosan = Irodalomtörténet, irodalomértés*, szerk. Cs. VARGA István, VILCSEK Béla, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar, 1995, 242–247.
- JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Szeged, 1972 (Irodalomtörténeti dolgozatok, 71), 60–61.
- JANKOVICS József, *A magyar peregrinusok Európa-képe = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft, 1993, II, 556–564.
- JÖCHER, Christian Gottlieb, *Allgemeine Gelehrten-Lexicon*, I–IV, Leipzig, 1750–1751.

- JURGENSEN, Manfred, *Das fiktionale Ich. Untersuchungen zum Tagebuch*, Berlin–München, Francke Verlag, 1979.
- KAISER, Wolfram, *Der Arzt Franz Ernst Brückmann (1697–1753) und seine ungarische Reise von 1724*, Orvostörténeti Közlemények, 1989/1990, 87–94.
- KAISER, Wolfram, KROSCHE, Karl-Heinz, *Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert (IV): Halle 1713 im Diarium Itinerarium[!] des Georg Buchholtz (1688–1737), eines Besuchers aus der Slowakei*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Reihe, 1964, 583–599.
- Gróf KÁROLYI Sándor *önéletrása és naplójegyzetei*, kiad. SZALAY László, Pest, 1865, I–II.
- KATONA Tünde, *Az album amicorum kultusza (Német-magyar művelődéstörténeti kapcsolatok a weimari gyűjtemény tükrében)*, Egyetemi doktori értekezés (kézirat), Szeged, 1996.
- KECZER Ambrus *naplója*, közli TASNÁDI NAGY Gyula, Budapest, 1894 (Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek, Írók, 33 – Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból, 2).
- KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Budapest, Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok).
- KÉRÉSZI István *omniáriuma*, kiad. LÁZÁR István Dávid, Szeged, 1989 (Peregrinatio Hungarorum, 4).
- KILIÁN István, *A régi magyar képvess. Old Hungarian Pattern Poetry*, Miskolc–Budapest, Felsőmagyarország–Magyar Műhely, 1998 (Vizuális költészet Magyarországon / Visual Poetry in Hungary, 1).
- Kindlers Neues Literatur Lexikon*, IV, hrsg. von Walter JENS, München, 1988 (Studienausgabe).
- KISBÁN László, *A mennyiségtan tanítása Magyarországon 1700–1848*, Pécs, 1939 (Specimen Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 163; Pedagógiai Intézet Értekezései, 11).
- KOLLÁR Ádám *Ferenc levelezése*, s. a. r. SOÓS István, Budapest, Universitas, 2000 (Magyarországi tudósok levelezése, 4).
- KOLTA Magdolna, *A vándorló laternistáktól az Urániáig = Orbis Pictus: A szemléltetés évszázadai*, szerk. JÁKI László, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2000, 101–112.
- KORDOS László, *Magyarország barlangjai*, Budapest, Gondolat, 1984.
- KORDOVÁN László, *A Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziologia kéziratai*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1988 (Neveléstörténeti Füzetek, 8).
- KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1996³.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Rákóczi László felföldi naplója* = K. S. I., *Vágy és emlékezet: Kalauzolás felföldi írókhoz és „Kárpát szent bérére”*: *Tanulmányok, esszék*, Budapest–Miskolc–Dunaszerdahely, Széphalom Könyvműhely–Felsőmagyarország–Nap, 1996, 233–275.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Utószó = Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. MONOK István, Budapest, Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók), 991–1002.
- KÖPECZI Béla, R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest, Osiris, 2004³ (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok).
- KUDORA Károly, *A késmárki ág. hitv. ev. lyceum könyvtára*, Késmárk, 1884.
- LALKOVIČ, Marcel, KOMOROVÁ, Klára, *Juraj Buchholtz a počiatky jaskynného mapovania na Slovensku*, Slovenský kras, 1991, 155–177.
- LÁNYI Pál *gömöri alispán naplója az 1712. évi pozsonyi országgyűlésről*, közli THURY Etele, Történelmi Tár, 1903, 395–413; 1904, 1–34.
- LEJEUNE, Philippe, *Hogyan végződnek a naplók? = Önéletrész, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Budapest, L'Harmattan, 2003 (Szöveg és emlékezet), 210–222.
- LILIENTHAL, Michael, *Schediasma critico-literarium de Philothecis varioque earundem usu et abusu, vulgo von Stamm-Büchern*, Regiomonti, 1711.

- LIPPAY János, *Posoni kert*, Nagyszombat–Bécs, 1664–1667.
- LIPTÁK, Johann, *Aus der Vergangenheit des evangelischen Lyzeums in Käsmarck* = LIPTÁK, Johann, STEINACKER, Roland, *Das deutsche evangelische Schulwesen in der Slowakei*, Stuttgart, 1957, 35–48.
- LIPTÁK, Johann, *Georg Buchholtz d. J. Zur 200. Wiederkehr seines Todestages am 3. August 1937.*, Die Karpathen. Turistik, Alpinismus, Wintersport, 1937/4, 65–68.
- LIPTÁK, Johann, *Geschichte des evangelischen Lyzeums A. B. in Kesmark*, Kežmarok–Kesmark, 1933.
- Liptóvármegye nemes családai*, I, összeáll. HORÁNSZKY Pál, Budapest, 1942.
- LOTHER, Helmut, *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald: Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, Gütersloh, 1925.
- Ludi scaenici linguae Latinae protestantium in Hungaria e saeculo XVII–XVIII. Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, LÓRÁNT István, VARGA Imre, bev., jegyz. VARGA Imre, Budapest, Argumentum, 2005.
- Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek: A tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*, kiad. PRÓRAY Dezső, s. a. r. STROMP László, Budapest, 1905.
- A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964.
- Magyar katolikus lexikon*, X, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Budapest, Szent István Társulat, 2005.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, I–VIII, Budapest, Balassi, 2003–2008.
- Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, Akadémiai, I–V, 1977–1982.
- A magyar népzene tára*, II, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, Budapest, Akadémiai, 1953.
- A magyar nyelv értelmező szótára*, szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, V, Budapest, Akadémiai, 1966.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, I, Budapest, Akadémiai, 1967.
- Magyar utazók lexikona*, szerk. BALÁZS Dénes, Budapest, Panoráma, 1993.
- A magyarok külföldi egyetemjárása*, összeáll. MAGYARY Zoltán = *Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból*, vál. GAZDA István, Budapest, Tárogató, 1996, 253–256.
- Magyarország zenetörténete*, II, 1541–1686, szerk. BÁRDOS Kornél, Budapest, Akadémiai, 1990.
- Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 1588–1721, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum Kft, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2).
- Magyarország történeti kronológiája*, II, főszerk. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1983².
- Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, összeáll. MOKOS Gyula, Budapest, 1890.
- Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006.
- MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek: Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, IV, Budapest, 1940 (reprint: 1995).
- Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, I (1690–1730), bearb. von Fritz JUNTKE, Halle, 1960.
- Die Matrikel der Universität Greifswald und die Dekanatsbücher der theologischen, der juristischen und der philosophischen Fakultät 1700–1821*, I: *Text der Matrikel November 1700 bis Mai 1821*, hrsg. von Roderich SCHMIDT, Karl-Heinz SPIESS, bearb. von Reinhard POHL, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004 (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald, 6.1).
- Die Matrikel der Universität Jena*, II, 1652 bis 1723, bearb. von Reinhold JAUERNIG, Marga STEIGER, Weimar, 1977, I–II.
- MELZER, Jacob, *Biographien berühmter Zipser*, Kaschau, 1832.
- MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- MÉSZÁROS István, *Középkori kolduló diájkjaink*, Filológiai Közlöny, 1961, 107–116.

- MIKULIK József, *Magyar kisvárosi élet 1526–1715*, Rozsnyó, 1885.
- Miscellanea Physico-Medico-Mathematica, Oder, Angenehme, curieuse und nützliche Nachrichten von Physical- und Medicinischen, auch dahin gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten, 1727–1730.
- MOHOLI-ERNUSZT Hanna, *A humanista levél*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1947, 22–36.
- MOLNÁR Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, Budapest, 1881.
- MOLNAR, Georgius[!], *Elementa Grammaticae Latinae*, Leutschoviae, 1696. (RMK II. 1836.)
- MUSCULUS, Andreas, *Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus*, Lipsiae, 1581.
- NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VII, Pest, 1860.
- Naplók és útleírások a 16–18. századból*, kiad. SZELESTEI N. László, Budapest, Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 6).
- NOVÁK Veronika, *A szlovákiai levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig és 1938–1945 között*, I, Budapest, 2004 (A Kárpát-medence levéltári forrásai, 1; Fond- és állagjegyzékek, 1).
- Nöthige Supplemente zu dem Großen Vollständigen Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, IV, Leipzig, 1754.
- PALCSÓ István, *A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története*, Késmárk, 1893.
- PÁLFY, Miklós, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle/Saale, 1965 (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale, 4).
- PAYR Sándor, *Fábri Gergely naplója*, Theologiai Szaklap, 1903/2, 124–132.
- PAYR Sándor, *Magyar pietisták a XVIII. században = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák*, I, Budapest, 1898, 95–174.
- PAYR Sándor, *A pietismus paedagogikája: Spener, Francke és a magyar pietista nevelők*, Pozsony, 1908.
- Peregrinuslevelek 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6).
- PEUKERT, Herbert, *Das Jena-Erlebnis des Georg Buchholtz im Jahre 1713*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 1957/1958, 71–76.
- POSEWITZ Tivadar, *A Táttra régi kutatói*, A Magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve, 40, 1913, 3–40.
- QUEDENBAUM, Gerd, *Der Verleger und Buchhändler Johann Heinrich Zedler 1706-1751: Ein Buchunternehmer in den Zwängen seiner Zeit: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Buchhandels im 18. Jahrhundert*, Hildesheim, New York, Georg Olms Verlag, 1977.
- RÁCZ István, *A magyarországi protestáns peregrináció szükségszerűsége és lehetősége = Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok: Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére*, szerk. RÁCZ István, Debrecen, 1992, 133–142.
- RAVASZ János, *A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVIII. század első felében*, Pedagógiai Szemle, 1954, 569–610.
- Régi magyar költők tára*, XVII/2, szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Budapest, 1962.
- RÉTHLY Antal, *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*, Budapest, Akadémiai, 1970.
- REZIK, Ján, MATTHAEIDES, Samuel, *Gymnaziológia: Dejiny Gymnázii na Slovensku*, kiad. Vladislav RUŽIČKA, Bratislava, 1971.
- RHENIUS, Johannes, *Donatus Latino-Hungaricus*, Norimbergae, 1705. (RMK I. 1708a.)
- ROMÁNECZ Mihály, *A magyar memoir- és naplóirodalom története a legrégibb időktől 1848–49-i szabadságharcunkig = R. M., Tanulmányok, beszédek, költemények*, Ungvár, 1910, 1–91.
- Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*, 1717–1726.
- SÁRDI Margit, S., *Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)*, Irodalomtörténet, 2006, 618–628.

- SARTORIUS János, M., *Magyar lelki óra*, Wittenberg, 1730.
- SCHIERSE, Bruno, *Das Breslauer Zeitungswesen vor 1742*, Breslau, 1902.
- SCHRÖDER, Hans, *Zur politischen Geschichte der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald = Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, I, hrsg. von Werner ROTHMALER et al., Greifswald, 1956, 53–155.
- SETH, Ivar, *Die Universität Greifswald und ihre Stellung in der schwedischen Kulturpolitik 1637–1815*, Berlin, 1956.
- Siralmas jajt érdemlő játék: Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról*, kiad., bev. BAJÁKI Rita, szerk., utószó HARGITTAY Emil, tan. BENE Sándor, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1997.
- STEGEMAN, Saskia, *How to set up a scholarly correspondence: Theodorus von Janssonius van Almeloveen (1657–1712) aspires to membership of the Republic of Letters*, LIAS, 1993/2, 227–243.
- SZABÓ András, *Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza: Miskolci Csulyak István (1575–1645) = Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, Budapest, L'Harmattan–Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008, 189–196.
- SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert naplója (1596–1617) és a napló műfaja az európai késő humanizmusban = Múlt jövő időben: Írások Bodnár György 75. születésnapjára*, szerk. ANGYALOSI Gergely, Budapest, Universitas, 2003, 283–294.
- SZÁVAI János, *Az önéletírás*, Budapest, Gondolat, 1978.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén: napló és levél = Allegro con brio: Írások Zemplényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*, szerk. BÁNKI Éva, TÓTH Tünde, Palimpszeszt, 2002, 259–265.
- SZELÉNYI Ödön, *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig különös tekintettel a középiskolákra*, Pozsony, 1917.
- SZELESTEI N. László, *Buchholtz György dialógusai = Barokk színház – Barokk dráma: Az 1994. évi egri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 132–141.
- SZELESTEI N. László, *Egy fanatikus lelkész a 18. század első feléből (M. Sartorius János)*, Credo, 1996/3–4, 60–64.
- SZELESTEI N. László, *Hitviták a rózsahegyi evangélikus gimnáziumban az 1640-es években: Ján Kučera nyomtatott és kéziratos művei = A Duna vallomása: Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*, szerk. ÁBRAHÁM Barna, PILECKY Marcell, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 187–195.
- SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989.
- SZELESTEI N. László, *Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs diárium töredéke)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1997, 146–158.
- SZELESTEI N. László, *A Magyarországi tudósok levelezése sorozatról = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006, 5–10.
- SZELESTEI N. László, *Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határaitól = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi füzetek, 3), 373–380.
- SZELESTEI N. László, *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében*, Protestáns Szemle, 1994, 207–215.
- SZELESTEI N. László, *Sartoris János (1695–1756) nemescsói lelkész élete és működése*, Vas Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 3, Szombathely, 1986, 107–123.
- SZELESTEI N. László, *Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből = Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában – Literárne a jazykové interakcie v procese integrácie: Nemzetközi tudományos konferencia 2005. február 16.*, szerk. František ALABÁN et al., Banská Bystrica, 2005, 35–42.

- SZÉNÁSSY Barna, *A magyarországi matematika története (A legrégebb időktől a 20. század elejéig)*, Budapest, Akadémiai, 1970.
- SZENCI MOLNÁR Albert *naplója*, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13).
- SZENT-IVÁNYI Béla, *A pietizmus Magyarországon*, Századok, 1935, 1–38, 157–180, 321–333, 414–427.
- Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Budapest, Balassi, 1997.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Budapest, 1891–1914.
- SZLUHA Márton, *Liptó vármegye nemes családjai*, Budapest, Heraldika, 2000.
- SZOMBATHY László, *Gömör–Kishont vármegye népoktatásának története*, Debrecen, 1904.
- SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*, Budapest, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 9).
- TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).
- TARNAI Andor, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, Magyar Könyvszemle, 1956, 32–49.
- TARNAI Andor, *Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1984, 118–126.
- Theologische Realenzyklopädie*, hrsg. von Gerhard MÜLLER, XV, Berlin, New York, 1986.
- TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40).
- TÓTH Zsombor, *Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVIII. századi emlékirat-irodalomhoz: Cserei Mihály kalendáriumai. Esettanulmány = T. Zs., A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, KOMP-PRESS–Korunk Baráti Társaság, 2006 (Ariadné Könyvek), 333–405.
- TOWNSON, Robert, *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793*, London, 1797.
- Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23).
- TÜSKÉS Gábor, *A magyar Fortunatus-változatok*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 129–166.
- UDVARHELYI Károly, GÖCSEI Imre, *Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1973.
- Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, I–III, Budapest, Akadémiai, 1994, 2000².
- VARGA Imre, *Buchholtz György (1688–1737) és az iskolai színjátszás*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1983, 212–224.
- VARGA Imre, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 192–194.
- VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Budapest, Argumentum, 1995 (Irodalomtörténeti Füzetek, 138).
- VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988 (A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma).
- Világirodalmi lexikon*, IX, főszerk. KIRÁLY István, szerk. SZERDAHELYI István, Budapest, Akadémiai, 1984.
- WALLMANN, Johannes, *A pietizmus*, Budapest, Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2000.
- WEBER, Herrmann, *Das evang. Gymnasium zu Kesmark in seiner geschichtlichen Entwicklung bis zum Jahre 1760*, Leutschau, 1854.
- WEBER Samu, *A boszorkányságról, különös tekintettel a Szepességre*, Századok, 1893, 879–884.
- WEBER Samu, *Id. Buchholtz György mint orvos*, A Szepesi Orvos- és Gyógyszerész Egylet Évkönyve, 1899, 35–38.

- WEBER Samu, *A protestáns elv lassú haladása különös tekintettel a Szepességre*, Protestáns Szemle, 1906, 478–488.
- WEBER Sámuel, *Id. Buchholtz György és kora 1643–1724*, Protestáns Szemle, 1892, 378–397.
- WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Első száz*, ford. KÖVÁRI Aladár, Budapest, Medicina, 1960; *Második száz. Első rész*, ford. KÖVÁRI Aladár, Budapest, Medicina, 1962.
- WINTERL, Jakob Joseph, *Anrede ... an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft*, Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn, 1784.
- ZEMPLÉN Jolán, M., *A felvidéki fizika története 1850-ig*, s. a. r. GAZDA István, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998.
- ZEMPLÉN Jolán, M., *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Budapest, Akadémiai, 1961.
- ZEMPLÉN Jolán, M., *A magyarországi fizika története a XVIII. században: A fizika szaktudománnyá válik*, Budapest, Akadémiai, 1964.
- Zengedező menyei kar*, Lőcse, 1726.
- ZOMBORI István, *A felvidéki evangélikus értelmiség = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1984, 82–91.
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, A magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, 1977³.
- ZSILINSZKY Mihály, *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*, Budapest, 1889.